Volume XIV 1957-'58 **Parts 1 & 2**

ANNALS
OF
ORIENTAL RESEARCH

UNIVERSITY OF MADRAS

Editor-in-chief

SRI. M. MARIAPPA BHAT

Editorial Board

DR. R. P. SETHU PILLAI
SRI N. VENKATA RAO
DR. S. K. NAYAR
DR. V. RAGHAVAN
SRI S. SHANKAR RAJU NAIDU
SRI A. S. USHA

1958

Annals of Oriental Research

EDITORIAL BOARD

SRI. M. MARIAPPA BHAT (Editor-Chief)	*Head of the Dept. of Kannada*
DR. R. P. SETHU PILLAI	" *Tamil*
SRI N. VENKATA RAO	" *Telugu*
DR. V. RAGHAVAN	" *Sanskrit*
DR. S. K. NAYAR	" *Malayalam*
SRI S. SHANKAR RAJU NAIDU	" *Hindi*
SRI A. S. USHA	" *Arabic Persian and Urdu*

Published by the University of Madras

Twice a Year

Annual Subscription: Rs. Four

CONTENTS

PAGES

Tamil

Thirukkovaiyar 1—5

By M. A. Dorai Rangaswamy

Telugu

Word Classification in the Telugu Language 1—14

By N. Venkata Rao

Natakakala 1—44

By S. Ramakrishna Sastri

Kannada

A Passage from a Revenue Paper in Kannada (published in 1846 A.D.) 1—4

By M. M. Bhat

Malayalam

Rantu Bhagavadgitakal 1—24

By K. N. Ezhuthachan

Sanskrit

The Yuktidipika on the Samkhyakarika corrections and Emendations in the Text 1—8

By V. Raghavan

Popular Stray Verses of Kerala 1—21

By K. Kunjunni Rajah

Nyaya Dipavali with 2 commentaries 43—72

By S. Subramania Sastry

Hindi

Kulashekhara Alwar and Raskhan A Comparative Study 1—10

By S. Shankar Raju Naidu

Arabic, Persian & Urdu

Baqir Agah 97—117

By K. Muhammad Yousuf Koken

LIST OF EXCHANGES

ENGLISH

1. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona*
2. *Viswabharati Quarterly, Santiniketan, Bengal*
3. *Epigraphia Indica*
4. *The Indian Historical Quarterly, Calcutta*
5. *The Indian Culture, Calcutta*
6. *The Journal of the Mythic Society, Bangalore*
7. *The Journal of Sri Venkateswara Oriental Institute, Tirupati*
8. *The Journal of the Oriental Institute, Baroda*
9. *The Journal of the Uttar Pradesh Historical Society, Lucknow*
10. *The Journal of Oriental Research, Madras*
11. *The Journal of the Madras University, Madras*
12. *The Journal of the Osmania University, Hyderabad (Deccan)*
13. *The Journal of the Gauhati University, Gauhati (Assam)*
14. *The Journal of the Bombay University, Bombay*
15. *Half-yearly Journal of the Mysore University, Mysore*
16. *Bulletin of the Government Oriental Manuscripts Library Madras*
17. *Bulletin of the Archeological Survey of India—Ancient India*

TAMIL

18. *Tamil Pozhil*

TELUGU

19. *Andhra Sahitya Parishat Patrika, Kakinada, East Godavary Dt.*
20. *Parisodhana (Research Journal), Madras*

KANNADA

21. *Kannada Sahitya Parishat Patrika, Bangalore*
22. *Prabuddha Karnataka, Mysore*

MALAYALAM

23. *The S. P. Traimasikam*

HINDI

24. *The Nagari Pracharini Sabha Journal, Benares*

திருக்கோவையார்

டாக்டர் மொ. அ. துரை அரங்கசாமி

'திருக்கோவையார்' என்பது, தொண்ணூற்ருறு வகைப் பிரபந்தங்களுள் ஒன்ருன கோவை இனத்தைச் சார்ந்தது. 'கோவை' என்பதன் இயல்பிற்கேற்ப, இஃது, அன்பின் ஐந்திணை எனப்படும் சிறந்த ஒழுக்கத்தை, இயற்கைப் புணர்ச்சி முதல் பரத்தையிற் பிரிவு ஈருக, இருபத்தைந்து கிளவிக் கொத்துக்களாகப் பகுத்து, நானூறு அகப்பொருள் துறைகளால், பொருள் தொடர்பு அமையக் கோவையாகக் கூறுவது. கோவைப் பிரபந்தங்களுள், திருக் கோவையாரே, மிக்க பழமையும், சிறப்பும், தலைமையும் வாய்ந்ததாகும். ஏனையவற்றினும் இது சிறப்புடையது என்பதற்கு, மதிப்புக் குறிக்கும் 'ஆர்' ஈறு பெற்று இது வழங்குவ தொன்றே போதிய சான்ருகும்.

திருவாசகத்தை அருளிச் செய்தவரும், சைவ சமயாசாரியர்கள் நால்வர்களுள் ஒருவருமான மாணிக்க வாசகப் பெருமானுரால் இஃது அருளிச்செய்யப்பட்டதாகும். இதன் துறைகள் ஏனைய கோவைகளில் உள்ள துறைகள் போலவே இலக்கியப் புலவர்களுக்குக் காட்சியளிப்பன. சைவ சமயச் சான்ருேர்களோ, இவையனைத்தும் பேரின்பப் பொருள் பொதிந்த புதையலெனக் காட்டுவர். இவ்வாற்ருல் இந்நூலைச் சைவ சமயப் பன்னிரு திரு முறைகளுள் எட்டாவதாக அவர்கள் சேர்த்துள்ளனர். (திருவாசகமும் எட்டாம் திருமுறையைச் சார்ந்ததே.) திருக் கோவையாரிலுள்ள இருபத்தைந்து கிளவிக் கொத்துக்களுக்கும், நானூறு துறைகளுக்கும் பேரின்பச் சார்பான பொருள் விளக்கவே எழுந்தது 'திருக் கோவையார் உண்மை' என்னும் ஒரு நூல்.

திருக்கோவையாரில் முதற்கண் வரும் இயற்கைப் புணர்ச்சிபற்றிப் பொருள் கூறுங்கால், இலக்கியப் புலவர்கள், "பொருளதிகாரத்திற் கூறப்பட்ட தலைமகனும் தலைமகளும் ஒரு பொழிலிடத்து எதிர்ப்பட்டுத் தெய்வம் இடைநிற்பப் பான்மை வழியோடி, ஓராவிற்கு இருகோடு தோன்றினுற் போலத் தம்முள் ஒத்த அன்பினராய், அவ்விருவர் ஒத்தார்,

தம்முள் தாமே கூடும் கூட்டம்" என்பர். இதற்குத் திருக் கோவையார் உண்மை உணர்த்தும் பேரின்பப் பொருள், "சத்தி நிபாதம் ஒத்திடும் காலத்து உத்தம சற்குரு தரிசனம் ஆகும்" என்பது.

திருக் கோவையாரில் வரும் முதல் துறை காட்சியாகும். 'காட்சி' என்பது 'தலைமகளைத் தலைமகன் கண்ணுற்று இஃதொரு வியப்பு என்றல்' என்று இலக்கியப்புலவர் கூறுவர். இதன் பேரின்பப் பொருள் 'குருவின் திருமேனி காண்டல்' என்பது.

இவ்வாறே, இலக்கியப் புலவர்கள், இயல்பாக அகப் பொருள் பற்றிக் கூறும் ஐவகை நிலம், தலைவி, தலைவன், தோழி, தோழன், செவிலி, நற்றாய் பற்றிப் பேரின்பப் பொருள் கூறுமிடத்துக் குறிஞ்சி, சுத்த சாக்கிரத்தானமாகவும், பாலை, சுத்த சொப்பனத்தானமாகவும், முல்லை, சுத்த சுழுத்தித் தானமாகவும், மருதம், சுத்த துரியத் தானமாகவும், நெய்தல், சுத்த துரியாதீதத் தானமாகவும், தலைவி, பரம் பொருளாகவும், தலைவன், பக்குவான்மாவாகவும், தோழி, திருவருளாகவும், தோழன், ஆன்ம போகமாகவும், செவிலி, திரோதாயியாகவும், நற்றாய், பரையாகவும் ஆன்றோர் உரைப்பர்.

திருக் கோவையாரை, அந்தணர், வேதநூல் என்று அறைவர்; சிவயோகியர், சிவாகமங்களின் மூலம் என்று செப்புவர்; காமுகர், காம நன்னூல் என்று களிப்புடன் கூறுவர்; தருக்க நூலார், ஏரணம் என்னும் தருக்க நூல் என இயம்புவர்; இனிய புலவரெல்லாம், இலக்கண நூல் என்று ஏத்துவர். இக் கருத்தை,

"ஆரணம் காணென்பர் அந்தணர்;
யோகியர் ஆகமத்தின்
காரணம் காணென்பர்; காமுகர்
காமநன் னூலதென்பர்;
ஏரணம் காணென்பர் எண்ணர்;
எழுத்தென்பர் இன்புலவோர்;
சீரணங் காயசிற் றம்பலக்
கோவையைச் செப்பிடினே"

எனத் திருக்கோவையார் உரையில் நூற் சிறப்புரைக்கும் பாடல் பகர்கின்றது.

இந்நூலின் பாட்டுடைத் தலைவன் தில்லைக் கூத்தப் பிரானுகிய திருச் சிற்றம்பலவன். பாட்டுடைத் தலைவன் பெயரால் இந்நூல் 'திருச் சிற்றம்பலக் கோவையார்' என்றும் கூறப்படும். ஒவ்வொரு பாடலும் திருச் சிற்றம்பலவன் சிறப்புக்களை உவமை வகையாகவும் பிற வகையாகவும் உணர்த்துகின்றது. நானூறு துறைப்பாடல்களிலும் வரும் அவன் சிறப்புக்கள் னைத்தையும் ஒன்று திரட்டினுல், அவனைப்பற்றிச் சைவ சித்தாந்த சாத்திரங்கள் எல்லாவற்ருலும் அரும்பாடுபட்டு அறியலாகும் சித்தாந்தக் கருத்துக்களாம் உண்மைகள் எல்லாவற்றையும் மிகமிக எளிதில் அறிந்து இன்புறலாம்.

" அடையார் புரங்கள் இகல் குன்ற வில்லின் செற்ருேன் தில்லை ஈசன் " எனவும், " அணியும் அமிழ்தும் என் ஆவியும் ஆயவன், தில்லைச் சிந்தாமணி, உம்பரார் அறியா மறையோன் " எனவும், " தில்லைத் தொல்லோன் " எனவும், " புலியூர்ப் புனிதன் " எனவும், " உணர்ந்தார்க்கு உணர்வறியோன் தில்லைச் சிற்றம்பலத் தொருத்தன் " எனவும், " கூம்பல் அம் கைத்தலத்து அன்பர் என்பூடு உருகக் குனிக்கும் பாம்பு அலங்காரப் பரன் " எனவும், " இமையாத முக்கண் மூவரின் பெற்றவர் " எனவும், " வரும் குன்றம் ஒன்று உரித்தோன் " எனவும், " உம்பர் உய்யக் களமாம் விடம் அமிர்தாக்கிய தில்லைத் தொல்லோன் " எனவும், " கலைச்சிறு திங்கள் மிலைத்த சிற்றம்பலவன் " எனவும், " முதுவானவர்தம் முடித்தொகைகள் கழியாக் கழல் தில்லைக் கூத்தன் " எனவும், " தன்னேடு உவமை யில்லாதவளைத் தன்பால் வைத்த சிற்றம்பலத்தான் " எனவும், " கருங்கண்ணனை அறியாமல் நின்ருேன் " எனவும், " பல் இலனுகப் பகலை வென்ருேன் " எனவும், " அநங்கன் நைந்து வீழமுன் நோக்கிய அம்பலத்தான் " எனவும், " நெற்றித் தனிக்கண் ஒருத்தன் " எனவும், " பிழை கொண்டு ஒருவிக் கெடாது அன்பு செய்யின் பிறவி என்னும் முழை கொண்டு ஒருவன் செல்லாமை நின்று அம்பலத்து ஆடும் முன்னேன் " எனவும், " செந்நிற மேனி வெண்ணீறு அணிவோன் " எனவும், " ஆ ஆ இருவர் அறியா அடி, தில்லை அம்பலத்து மூவாயிரவர் வணங்க நின்ருேன் " எனவும், " விண்ணை மடங்க, விரிநீர் பரந்து வெற்புக் கரப்ப மண்ணை மடங்க வரும் ஒரு காலத்தும் மன்னி நிற்கும் அண்ணல், மடங்கல் அதன் அம்பலவன்" எனவும்,"பாசத் தளையறுத்து ஆண்டுகொண்டோன் " எனவும், " துணைமலர் கொய்து எழுவார்

வினைவளம் நீறுஎழ நீறு அணி அம்பலவன்" எனவும், "வெள்ளி மலையன்ன மால்விடையோன்" எனவும், "தன் சேவடிக்கே ஆய்ந்த அன்பு தந்து ஆட்கொண்ட அம்பலவன்" எனவும், "பரஞ்சோதி" எனவும், "நினைவித்துத் தன்னை என் நெஞ்சத்திருந்து அம்பலத்து நின்று புனைவித்த ஈசன்" எனவும், "மாற்றேன் எனவந்த காலனை ஓலம் இட அடர்த்த கோல் தேன்" எனவும், "முன்னும் ஒருவர் இரும்பொழில் மூன்றற்கும், முற்றும் இற்றால் பின்னும் ஒருவர் சிற்றம்பலத்தார்" எனவும், "பற்றொன்று இலார் பற்றும் தில்லைப் பரன்" எனவும், "பற்று அற்றவர்க்குப் புகலோன்" எனவும், "இணையும் அளவும் இல்லா இறையோன்" எனவும், "தாமே தமக்கொப்பு மற்றில்லவர்" எனவும், "நிணம் குற்ற வேல் சிவன்" எனவும், "**வரகுணனும் தென்னவன்** ஏத்து சிற்றம்பலத்தான்" எனவும், "வீதலுற்றார் தலைமாலையன்" எனவும், "மூப்பான், இளையவன், முன்னவன், பின்னவன், முப்புரங்கள் வீப்பான், வியன் தில்லையான்" எனவும், "விருப்புறுவோரை விண்ணோரின் மிகுத்து, நண்ணார் கழியத் திருப்புறு சூலத்தினோன்" எனவும், "தொண்டை அம் கனிவாய் யாழின் மொழி மங்கை பங்கன்" எனவும், "சிறப்பின் திகழ் சிவன்" எனவும், "வான் வழுத்தும் தில்லைப் பொலி சிவன்" எனவும் வரும் அடிகள் சித்தாந்தக் கருத்துக்களுக்கு அரணாதல் காண்க.

இந்நூல், பேராசிரியர் உரையால் இன்னும் மிக்க சிறப்புறுகின்றது. பேராசிரியருடைய உரைச் சிறப்பிற்கு உரையாணியாகத் திகழ்வது 'திருவளர் தாமரை' எனத் தொடங்கும் முதல் துறைச் செய்யுள் உரை. பலகால் பயின்றாலும் தெவிட்டாத தெள்ளமுதமாய்த் திகழ்வது அவர் உரை. "உணர்ந்தார்க்கு உணர்வரியோன் தில்லைச் சிற்றம்பலத்து ஒருத்தன்" என்ற அடிக்கு உரைகூறும் பேராசிரியர், "ஒருகால் தன்னை உணர்ந்தவர்கட்குப் பின் உணர்தற்குக் கருவியாகிய சித்த விருத்தியும் ஒடுங்குதலால் மீட்டு உணர்வரியோன்" என்று உணர்த்துவது அவருடைய நுண்மாண் உணர்வின் சிறப்பினை உள்ளங்கை நெல்லிக்கனி எனக் காட்டும். இவ் வடியும், உரையும் உணர்ந்து, உணர்ந்தவண்ணம் நிற்பார், பிறவிப் பிணி அறுப்பார் என்பது உறுதி.

தலைவன் மெலிவிற்குக் காரணம் வினவும் பாங்கன், "தில்லைச் சிற்றம்பலத்தும் என் சிந்தையுள்ளும் உறைவான்

உயர்மதில் கூடலின் ஆய்ந்த ஒண் தீந்தமிழின் துறைவாய் நுழைந்தனையோ அன்றி ஏழிசைச் சூழல் புக்கோ?" எனக் கேட்பதாக மாணிக்கவாசகர் கூறும் அடிகள், இயல் இசை நாடகம் என்னும் முத்தமிழின் சிறப்பையும் அருமையையும் அவர் போற்றுதலை உணர்த்துவன.

வரகுணன் என நூலில் இரண்டிடங்களில் மாணிக்க வாசகர் கூறியிருக்கும் அப்பாண்டியன் காலத்தை ஆராய்ந்து, முதல் வரகுண பாண்டியன் காலமாகிய கி. பி. மூன்றாம் நூற்றாண்டினரென மாணிக்கவாசகரைக் கொள்வர்: மொழி இயல் வல்லவர், மொழித்திறம் ஆய்ந்து இரண்டாம் வரகுணன் இருந்த ஒன்பதாம் நூற்றாண்டினர் என்பர்.

காலம் யாதாயினும் ஆகுக! தமிழும் சமயக் கருத்தும் கைபிணைந்து கூத்தாடற்கு இடமாவதாய்ச் சிறந்து விளங்கினமைபற்றியே இந்நூலைப் பாடக் கேட்டவரும் எழுதியவரும், வேதியராகி முன் நின்றருளிய ஆதியங் கடவுளே என்று ஆன்றோர் துணிந்துரைப்பர்.

18 MAY 1959

WORD CLASSIFICATION IN THE TELUGU LANGUAGE

N. VENKATA RAO, M A., *Head of the Telugu Department.*

In the realm of Telugu Philological studies, word classification occupies a very important place. A systematic study in an extensive and intensive manner in this direction would solve many a vexed problem regarding the origion of Telugu and the three theories advanced by scholars i.e., the Sanskritic, the Prakrit and the Dravidian theories. The last of the three, the Dravidian theory is generally accepted though there are still votaries for the other two. Undoubtedly the Dravidian theory gained ground as a result of the study of the monumental work of Rev. Caldwell's[1] "Comparative Grammar of the Dravidian or South Indian family of languages." But the scholars working in this field are basing their arguments entirely on the principles of Dravidian Philology enunciated by Caldwell. They are neither supplementing nor complimenting his conclusions by a thorough study of the existing Grammatical and Lakshana Grandhas in Telugu, which are both descriptive, as well as historical. Such a study[2], when coordinated with the available linguistic material through inscriptions and literature for the past two thousand years, will not only throw a flood of light on some dark corners but also present to us a correct and comprehensive view of the evolution of the Telugu Language which is Dravidian in origin and Sanskritic in its development.

In this article, a beginning is made to acquaint the scholars with the views of Kētana, the first Telugu Grammarian, whose

---

1. A reprint of the third edition of this very valuable work is brought out by the University of Madras.

2. 'Dravida bhāshā tattva pariśīlanamu'a voluminous work in two volumes by Kalaprapurna V. Ch. Sitaramaswami Sastry is a complete treatise on the Telugu portion of Caldwell's Comparative Grammar. The work is in Telugu and published by the Andhra University with an introduction by Vidwan V. Venkatarajulu Reddiar Retired Tamil Lecturer, of the Madras University.

work Āndhra Bhāshā Bhūshaṇamu was written about 1250 A.D. An attempt is also made here to discuss fully the classification made in the work.

Telugu is one of the four important South Indian languages that have reached a high standard of literary excellence, the other three being Tamil, Kannada and Malayalam. According to the census of 1951, it is spoken by a population of 33 Millions in Andhra Pradesh, Tamil Nād and Mysore. It is thus the second largest linguistic group in the Indian Union. Telugu belongs to the Dravidian family of languages, and has close affinities, with Tamil, the oldest of the existing Dravidian stock, in phonology, morphology and syntax Since the Dravidian languages are agglutinative in character, Telugu was formed by process of agglutination mainly from the vocabulary of Sanskrit, an Aryan language quite different from Dravidian. Sanskrit words filled the Telugu vocabulary to such an extent, that the whole structure of the language appears to be entirely Sanskritic. In fact, this agglutination[1] led some later Telugu Grammarians, to attach every importance to Sanskrit language and in some cases its grammar also. But the old Telugu grammarians like Kētana (C. 1250), Peddana (C. 1400 AD.), Ananta (C. 1450), Tātambhattu (C. 1500) & Ganapavarapu Venkatakavi (C. 1650) were quite aware of the fact, that there is a basic vocabulary in Telugu, quite independent of Sanskrit, and that it has gradually developed by bringing into its fold through the process of agglutination i.e. adding Telugu terminations to Sanskrit words, as well as foreign words. Though three fourths of the vocabulary is Sanskrit, they were shrewd enough to conclude that the basic language has an independent existence of its own and justly therefore named the whole language as 'Telugu' from the *basic vocabulary* only, in spite of the preponderous existence of Sanskrit words

---

1. Agglutination is the process by which two roots coalesce to from a word, the one retaining its radical independence, the other sinking down to a mere termination. It shows the grammatical relations by prefixing, suffixing or infixing sounds and syllables which are no longer independent words and yet are clearly distinguishable from the full words they modify and not in extricably blended with them In inflectional languages like Sanskrit, two roots coalesce so that neither the one nor the other, retain its substantive independence.

This conclusion is very important, not only from the view point of classification of words, but also of the name of the language, i.e., Andhra and Telugu, about which there is always an unnecessary controversy. But if we make a scientific and historical approach to the subject, then there is no controversy at all.

Though the first Telugu Grammar Andhrabhashabhushanam written by Ketana (c. 1250) and subsequent grammars are written in Telugu, there are a few grammars written in Sanskrit about Telugu the dates of which can authentically stated to be only after the 16th century. The first grammar written in Sanskrit about Telugu is attributedto Nannayabhatta the first great poet in Telugu. It appears on the scene only in 1608 A.D., and that also through a Telugu commentary by Balasaraswati. There is a poetic version of it by Appakavi in 1656 A.D. and a big Samskrit Commentary known as Ahōbalapanditiyamu by Ahōbala about 1750 A.D. Adharvana kārikāvali is another work attributed Adharvana a poet of the 13th century.

Only one point is enough to prove that these Sanskrit grammars relating to Telugu were written after 1600 A.D. In these grammars the name of the language Telugu is give as *Vikriti*, while Samskrit is termed as *Prakriti*. These are evidently taken from Hemachandra's Prakrit Grammar. But this terminology Prakriti and Vikriti is not found in any Telugu Grammars written from 1250 A.D. upto 1500 A.D. Even Vinnakota Peddana (1400 A D.) who explicitly mentions Hemachandra does not give these terms. And no poet either previously or afterwards ever used these two terms Prakrit and Vikriti for Sanskrit and Telugu.

As there are absolutely no references to Āndhra S'abda Chintāmani, either in Kavyas, commentaries, or grammatical works quoted above, until the 16th Century A.D., it is definitely surmised to be a work jublicated in the name of the well known first poet Nannaya. Both internal and external evidences prove this beyond doubt : but being written in Sanskrit a peculiar importance was attached to it by later poets, and Sanskrit Pandits who began to teach Telugu language through Andhra Sabda Chintamani taking it as the first standard grammatical work. This idea

was first carried out by the Sanskrit Pandits to the western scholars like Carey, Campbell and others when they came into contact with Pandits for learning the Telugu Language.

Let us now take the word classification in Telugu. It is as follows:

1. Tatsamamulu—words equivalent to Sanskrit.
2. Tadbhavamulu—words derived from Sanskrit and Prakrit.
3. Dēsyamulu - Indegenous words.
4. Anya Dēsyamulu—Arabic, Persian, Urdu, Hindustani, Marati & English.
5. Grāmyamulu—Vulgar speech.

In this connection, it must be clearly noted, that the Telugu grammarians wrote the grammar exclusively for literary language or more propeıly, the language of the poet and not for the current, or popular language spoken by the majority in the country Hence vulgar speech is given as a specimen, but it is explicitly stated that it should not be used in high class poetry.

The above classification of Tatsama, Tadbhava, and Desya has gained general acceptance and is found in all the grammars written in Telugu and Sanskrit from the Prakrit Grammar by the well know Jaina Samayacharya, Hemachandra (1088-1173).

Hemachandra's system of grammar consist of eight chapters, the first seven deal with Sanskrit grammar, and the last chapter with six dialects of Prakrit viz. Maharastri Śaurasēni, Māgadhi, Paiśāchi, Chūlikapaiśāchi and Apabhramśa.

The word 'Prakriti' is derived from Prakrit, which according to the author; Hemachandra means Sanskrit. "Sanskritāntaram-cha." He classifies Prakrit word into Tatsama, Tadbhava, and Desi. Tatsama was treated in seven Chapters. He does not speak of Dēsi words but discusses only Tadbhava words of both types, Siddha and Sādhyamāna. But Hemachandra separately compiled a lexicon known as Dēśināmamāla, in which only Desi words which according to him are not derived either from Sanskrit or Prakrit are given.

The following is excerpt relating to the above :—

"Trividhā prākritī bhasha bhavēddeśyāca Aatsamā
Tadbhavā ca bhavēddēsyā tatra lakshana mantarā
Tatsama samskritasamā nēya sanskrita vartmanā
Tadbhavā sanskrita bhavā siddhā sāyētisā dwidha
Dwividhāyascha siddhayrtham Prakritam Lakshman matam
Dēsē Dēsē narendranam jānanancha swake swake
Bhangya pravartatē yasmat Tasmāddeśyam Nigadyate."

Chapter VIII.

Just as the predominence of Sanskrit words made some modern scholars to think, that Telugu is derived from Sanskrit, the classification of Tatsama, Tadbhava and Desya according to Prakrit Grammars made few other scholars to think, that Telugu is derived from Prakrit, or to be more correct, from Paiśāchi, an older form of Prakrit. That these two views are quite untenable can be evinsaged from the fact, that the old Telugu *grammarians have taken their basis*, the indegenous language, and not either Sanskrit or Prakrit, though they are aware of the intimate connection between those two languages. If we discuss the problem, in detail from the view of the classification enumerated by the Telugu Grammarians *Chronologically*, from the first, we can arrive at definite conclusions not only regarding the foreign word material like Sanskrit, Arabic, Persian, Marathi, English and other European languages, but also the highly agglutinative character of the language, and its entire independent existence. This study also helps us to determine the various stages in the evolution of the Telugu Language through different periods of history.

Let us at the outset take the classification given in the first Telugu Grammar Āndhra Bhāshā Buūshanamu by Kētana (1250 AD).

He says :—

తల్లిసంస్కృతంబె యెల్లబాసలకును
దానివలనఁగొంత గానఁబడియెఁ
గొంతదానకలిగె నంతయు నేకమై
తెనుఁగు బాసనాఁగ వినుతి కెక్కె (verse 13)

"Sanskrit is the mother of all languages, and on account of it, a portion has come off, another portion has come out of its own accord and the language evolved out of the combination of these two, is known as the Tenugu Language."

Here it must be clearly understood that, Ketana never made a statement that Sanskrit is the mother of Telugu, as some modern scholars believed, but that it is the mother of *all* languages. When he says that some portion has come out of its own accord, it is clear that there is a portion of the Telugu Language with which Sanskrit has no connection at all. Another point to be noted in this connection is, that Ketana denotes the language as Tenugu, a word belonging to the indegenous language in spite of the fact, that a major portion of it contains many Sanskrit words.

Then he enumerates the division of the Languages thus :—

తత్సమంబు నాఁగఁ దద్భవంబన నచ్చ
తెనుఁగు నాఁగ మఱియు దేశియనఁగ
గ్రామ్యభాషనాఁగఁ గలవైదు తెలుఁగులు
వేఱువేఱు వాని విస్తరింతు. (verse 18)

The language is divided into five categories: (1) Tatsamamu. (2) Tadbhavamu (3) Accatenugu (4) Dēśi. (5) Grāmya-bhāsha, and afterwards he gives definitions and illustrations thus.

Tatsamamu: (Sanskrit equivalents) When Telugu Case ending terminations and Pratyayas are attached to Sanskrit words, then the word becomes Telugu, and is styled as Tatsamamu. The following examples are given (equal to Sanskrit) Vana*mu*, (forest) Dhana*mu*, (wealth) Purushu*du*, (man Abala (woman) Vasumati (earth). In these five words, for the first three, the Telugu nominative case signs 'mu' and 'du' are attached to the Sanskrit words, Vanam, Dhanam and Purushaha, while for the other two, no case sign is attached, but their formation in Telugu as the nominative base is given Abala for Abalā in Sanskrit (Ākārānta strilinga) while in Telugu it is the shortened form Abala Vasumati in Sanskrit is only ikārānta strilinga, and therefore it is not changed into Telugu.

Tadbhavamu : In this category Ketana gives examples only and presents to us the phonetic changes to be observed and followed.

Sanskrit equivalent	*Telugu* Derivatives
Achchamu	Accamu
Arghamu	Agguva
Ajna	Ana
Ajnapti	Anati
Earshya	Earasamu
Kāryamu	Kajjamu
Kulamu	Kolamu
Guṇamulu	Gonamulu
Carmayasti	Sammeta
Diśa	Desa
Dirghika	Diggiya
Dōshamu	Dosamu
Dyūtamu	Jūdamu
Prasadhammu	Pasadanamu
Bhangamu	Bannamu
Bhāshā	Basa
Bhībhatsuḍu	Vivaccudu
Mukhamu	Mogamu
Mugdhuḍu	Muguduḍu
Yakshulu	Jakkulu
Yamudu	Jamudu
Yaśamu	Asamu
Lakshmi	Lacci
Vairamu	Veramu
Snigdhamu	Niddamu
Sri	Siri

Acca Tenugu. Pure Telugu words which are in *popular usage* and known to every body : Tala (Head) Nela (Moon) Vēsavi (Hot season) Gudi (Temple) Madi (field) Puli (Tiger) Tsali (Cold) Madugu (Pool or Pond) Ūru (Village) Pēru (Name) Būrugu (Salmali tree) Magavādu (Man) Aluka (Anger).

Desi Tenugu In this Category Ketana gives a number of words, which are found in *literary usage* like:

Alarulapindu	ganayamu	Mantanamu	Vīka
Asaḍu	gradda	Makkuva	Vicopulu
Inṭi	grēṇi	Maccika	Vinulu
Ukku	Cigurubodi	Mannu	Vekkasamu
Ullamu	Centa	Muddiya	Vedavilutudu
Uvida	Ceccera	Meṛugubodi	Vennadi
Ekkali	Celuva	Mēti	Venuu
Edakādu	Joti	Mogi	Vēnali
Eragali	Tanivi	Rēyenda	Vēta
Eṛakuva	Tabbibbu	Reṛēdu	Sarī
Elanāga	Talirubodi	Laggu	Segga
Elamāve	Tāmarakanti	Valarāju	
Esakamu	Tivumta	Valavanta	
Edtheṟa	Tēṭi	Vāluganṭi	
Ogi	Tekkalikādu	Vinnadanamu	
Kadali	Teṛava	Vinnu	
Kadimi	Teligannu	Visuvuta	
Kammatavi	Toyyali	Nāna	
Kalavalamu	Naluva	Nettammu	
Kaluvakanti	Padaru	Nemuri	
Kāṟiya	Parigami	Nelli	
Kemmovi	Pasalu	Nosaiu	
Kenjāya	Pālindlu		
Koṟalu	Poccamu		
Kavunu	Polapamu		
Kronnana	Pōtumuṭṭu		
Krommincu	Prannana		
	Proddu		
	Bāgu		
	Bōṭi		

N.B.—All the Acca Tenugu words, and some of the Desi words have cognates in Tamil Kannada and Malayalam.

Grāmya —Ketana gives examples of the unnecessary lengthening of vowels like Panchākumayya-for-Panchakumayya. He also states that this language should be used only when one is quarrelling with another; and should never be used in Kavyas.

Grāmya or vulgar speech. The inclusion of this in the general classification shows the insight of Ketana in Linguistic Science. Gramya or vulgar speech means the spoken language. Ketana understood the principle that every classical language was originally based upon an every day spoken language and it is the poet, philosophers and priests that evolve out of it, a more cultivated classical literary language. Ketana gave a specimen of the spoken language as it will not be found in the cultivated language for which Grammar is intended.

It cannot be said that Kētana followed Hemachandra in the above classification. Kētana is too near to Hemachandra in point of time. The latter died in 1173 A D., while the former lived about 1200-1250 A D. Ketana's date is beyond controversy as he dedicated his work Dasakumaracarita to Tikkana the great poet, when he (Tikkana) was the commander, and Minister of Manmasiddi, the Telugu Chola Prince who ruled at Nellore from 1249-1290 A.D. In the absence of any reference to Mahabharata, which was undertaken by Tikkana in the last years of the reign of Manumasiddi it is correctly presumed that Ketana must have lived only in the early years of the reign of Manumasiddi.

Ketana evidently secured this classification from Kāvyādarsa by Dandin the well known Sanskrit South Indian Alankarika. The following are the excerpts from the work, relating to the classification.

కావ్యాదర్శము :

తదేతద్వాఙ్మయం భూయః సంస్కృతం ప్రాకృతం తథా
అపభ్రంశస్యమిశ్రశ్చేత్యాహురార్యాశ్చతుర్విధమ్. ప్రథమః పరిచ్ఛేదః. 32. శ్లో.
సంస్కృతం నామదేవీవాక్ త్వ్యాఖ్యాతా మహర్షిభిః
తద్భవస్తత్సమోదేశీత్యనేకః ప్రాకృతక్రమః. 33. శ్లో.

The English translation is given below :—

32. And again (all) this literature, the great men say, is devisable into four classes—Samskritam, Prakritam, Apabhramsa and Misra.

33. Samskritam is the name of the celestial language which has been used by the great sages. Prakritam is divided into many ways as Tadbhava, Tatsama and Desi.

Ketana must have been definitely acquainted with Kāvyadarśa, as he translated into Telugu, Dasakumara Charitra the well known prose work of Dandin in Champu form. He is the first and the last poet to translate the work in Telugu prose and verse. Besides this Kethana refers to only two old grammarians the great Panini and Shanmukha (Kumara) He says :

భాషావేదులు ననుగని
యీషణ్ముఖపాణినులకు నగునెనయని సం
భూషింప నాంధ్రభాషా
భూషణమను శబ్దశాస్త్రముం గావింతున్.

Hence it is concluded that Ketana has not followed Hama Chandra. But in dealing with Dēśi, Ketana showed much originality. He made two divisions in that category, i.e., Acca tenugu and Dēśi which according to his own definitions are tenugu words of popular usage and words of poetic usage. Words like tala, nela, gudi which are classified as Acca tenugu are understood by all classes of people, whether they are literates or illiterates. But words like Erakuva, Nettammi, vēnali, etc., which are classed as Desi are used only in poetry, and hence they are intelligible only to the literates. This distinction of popular and poetic dialects together with grāmya, or slang expressions, reveal the evolution of the structure of Telugu language and its independent existence.

In verse 26, Ketana says :

" తత్సమంబుదక్క తక్కిననాలుగు
నచ్చతెలుఁగులందురఖిలజనులు
నందులోన గ్రామ్యమనఁగ నెవ్వరునొప్ప
రొరుల దెగడుచోటనొప్పనదియు "

"Except tatsama words, the other four are termed as "acca tenugu" and among these Grāmya or vulgar speech is not considered for literary usage, and will be used only in abusing others."

So, according to Ketana the word "*Tenugu*" denotes words consisting of Tatsamas or Sanskrit words, Tadbhavas or derivatives, Aççca tenugu, Desi and Grāmya words all put together, and

"Acca Tenugu" denotes words omitting tatsama words. But a question may be asked as to why Ketana has given the same term 'acca tenugu' in two places. The answer is that term 'acca tenugu' in classification is used in a *particular* sense in the first instance 'while the term acca tenugu is applied in the second instance to the name of the language in a *general* sense. But acca tenugu' though differentiated from Sanskrit is neither spoken nor adapted for kavya style without the aid of it. Sanskrit words have entered the every day spoken language of the Telugu people, and therefore, a Telugu man cannot avoid and cannot manage things with either purely Sanskrit or purely Acca Tenugu words. The same is the case with literary style. The vocabulary in Acca Telugu is so meagre, and so inadequate for expressing higher thought that ou r ancient people wisely adopted the Sanskrit words and compounds through the process of agglutination i.e. adding Telugu terminations to Sanskrit words and evolved a kavya style. Thus it will be seen that the term 'Acca Tenugu' used by Ketana in general sense for the name of the language is mainly for the purpose of Grammar, and not for literary usage. The current and the poetic usage of the word Tenugu from the beginning of the 10th Century amply confirm the definition of Ketana. When Nannaya Bhatta the first poet says that he is writing in "Tenugu", it means that he is writing in Tenugu which consists of Tatsama, Tadbhava, and Desya words and not Acca Tenugu as interpreted by modern Sanskritised Telugu Grammarians. The reason for the interpretation is this.

After the advent of Acca Tenugu or pure Telugu Kavyas i.e. kavyas written without Sanskrit words from 1600 AD., Acca tenugu became a synonym for Tenugu itself. Thus the original meaning of Tenugu as enunciated by Ketana and his followers, as consisting of Tatstama or Sanskrit words, was lost. Chinnayasuri, the last Great Grammarian in his Balavyakaranam uses the name Telugu for Acca Tenugu only. (See the rule: Tenugunaku Varṇamulu Muppadiyāru in Saunjna Parichcheda. "The letters for tenugu are thirty six." Since these thirty six exclude all the hard consonants of Sanskrit language letters - Tenugu here stands for Acca Tenugu only.

From the first Telugu Grammar the following points may be deduced regarding the Telugu language.

1. Though the classification of Tatsama, Tadbhava and Dēsya is adopted from the Prakrit Grammar, Ketana never refers to Prakrita language and its principles. Even with regard to Tadbhavas, he does not mention the prakrita words, as an intermediatory stage in the evolution, as some later grammarians did. He speaks of two distinct classifications, Sanskrit and Telugu and their connection

2. He does not speak of Anya dēsyās or foreign words like, Arabic, Persian or Urudu, since they have not entered the Telugu Language in his time i.e. about 1250 AD. They are introduced only in the works written about 1400 A.D. or later after the Muslim occupation of the Telugu Country (about 1323 A D.)

3. He specifically states that the rules of Sanskrit Grammar do not apply to Telugu.

4. He considers Telugu as an Independent Language.

5. He distinguishes even in Dēsi two kinds—the popular dialect, and the literary dialect.

Ketana, who is the author of the first grammer in Telugu stressed the point that Sanskrit is the mother or the parent of all the languages; while Telugu has an independent existence of its own. In expressing this view, the vernacular grammarian Ketana is thinking in terms of the whole of Indian culture and thought, as represented by Sanskrit. In fact, Sanskrit had been age long and still the only unifying factor, which brought together closely the diverse local traditions and variety of languages into a homogenous Indian Culture

The Grammarians that followed Kētana till the Nineteenth Century expressed the opinion that Sanskrit is the origin of Telugu language, and in the last Century a very successful attempt was made by Sri Paravastu Chinnaya Suri (1805 - 1862) to model the Telugu Grammar on the lines of Sanskrit Grammar.

It has been admitted from the past that Sanskrit is the universal language in India, as Marga while the Prakrit languages; and the vernaculars spoken in South India like Tamil, Telugu, Kannada and Malayalam are local Languages, and were distinctly known as Dēsi.

By Desi or local language it is meant to be the language that has grown out of indegenous speech spoken by the primitive race that occupied a particular locality with all the phonetic changes resulting from the physical conditions, anthropological environment, and social contact. The indegenous speech, therefore in its elementary stage, retains its natural individuality, and is therefore deviod of any contamination from other languages. It keeps in tact, traits of phonetic laws and morphological changes, natural to it. It remains pure and simple.

It is only when a local language comes into contact with other languages, neighbouring to it or adjacent to it, by .political reasons, that the local language grows, without of course losing its original nature and stature. It then becomes the language of the people for expression of their thought and thus gets a name and individuality.

The case of Telugu is an excellent example of this phenomenon. The Telugu people spoke at first the language which contained only the dēsi element First they came into contact with their neighbours who were known as Dravidians, and who spoke a language exactly similiar to Telugu. This is the initial stage. The Andhras, a powerful race from the North occupied the region, watered the Godavary and Krishna area, peopled by the Telugu Race. They spoke a language different from that of Telugu, i.e. Prakrit. Though they were the rulers of the land, and their Court language is Prakrit, Telugu, the language of the ruled flourished and its genius is such, that, it could assimilate into it, any foreign language without losing its original character. Prakrit words were brought into Telugu fold and were shaped according to Telugu phonetic laws and were merged into it. As some of the phonetic changes in Prakrit correspond to Telugu, the Telugu people found no difficulty in assimilating Prakrit words. The words that were derived on account of the connection with the Prakrit language are therefore separately styled as Prākrita Bhavas. This is the second stage in which the language consisted of only pure Telugu words and Tadbhavās. The people then came into contact, first with vedic Sanskrit and then with the classical sanskrit. Sanskrit is a highly developed language of the Aryans and therefore, the Telugu people *at first* could assimilate Sanskrit words,

only through the Tadbhava process i.e. deriving the same according to their natural dialect. These are known as Sanskrita Bhavas. Gradually, on account of the intimate contact with Sanskrit, as it is the language of all Aryan traditions, rituals and customs, adopted by the Telugu people it entered unknowingly in the daily life to such an extent, that, a Telugu man found it difficult to carry out his daily routine without using Sanskrit words. The Sanskrit words were imported, as they are with the terminations peculiar to Telugu, and they were therefore styled as Tatsamas i.e equivalents to Sanskrit. This brings us to the third or the final stage. With the blending of highly developed Sanskrit language Telugu attained a solidarity and a perfection for expressing higher thought. It is only when Tatsamas formed the considerable part of the Telugu vocabulary, it became easy for the Telugu poets to bring into Telugu, all the treasures of Indian wisdom, the Vedas, Puranas, Itihasas and Sastras. If the Telugu Language preserves today, almost all the great works of Sanskrit literature than any other Dravidian language[1] it is due to this great influx of Tatsama words. There is no Desi or local cultivated language in India, which is not influenced by Sanskrit. Of the languages in South India, the most influenced is Telugu and the least influenced is Tamil, the oldest of the existing Dravidian Languages, which retained its individuality from hoary antiquity to the present day.

It is due this, that one can definitely assert, that the Telugu is Dravidian in origin and Aryan in its development.

---

1. This subject of contribution of the Andhras to Sanskrit Literature has not yet been undertaken by scholars. If, properly worked out, it can be confidently asserted that in Telugu Language almost all the works relating to several branches of both Vedic and classical Sanskrit Literatures are completely represented by way of translations and adaptations.

నాటక కళ

శ్రీ శిష్టా రామకృష్ణశాస్త్రి ఎం. ఎ., బి. ఒ. యల్.

~oo~

నాటకకళా ప్రాశస్త్యము

ప్రతిదేశమందును ప్రతిభాషయందునుగూడ లిపి వాఙ్మయములు సిద్ధించినచో నాటకములుండును. అవి స్వతస్సిద్ధముగా నా దేశమునందును, భాషయందుఁ బుట్టినను, లేక యితర దేశభాషలనుండి యనుకరింపఁబడినను, నాగరకతగల ప్రతిదేశభాషలందు నాటకరచనయు, నాటక ప్రదర్శనము జరుగుచునే యుండును. ఇతర లలితకళలవలెఁగాక నాటకము నాబాలగోపాలమును, పండిత పామరులందఱు స్వతస్సిద్ధముగా చూచి యభినందించి యానందించఁగలరు. ఇదియే దీనియందలి విశేషము. ఇతర లలితకళల నభినందింపఁగల్గుట కాయాకళలకు సంబంధించిన శాస్త్రీయ పరిజ్ఞానమును, సాంకేతిక పరిభాషయు నేర్వవలయును. ఉదాహరణమునకు, కవిత్వమునకు భాషాపాండిత్యమును, ఛందోవ్యాకరణాలంకార శాస్త్రపరిచయము, కవి సమయములు నెఱుంగవలయును. సంగీతాభినందనమునకు రాగతాళ లయజ్ఞాన మబ్బినఁగాని మనోహరమైన సంగీతమును మెచ్చుకొనఁజాలము. శిల్ప చిత్రలేఖనాదులందుఁగూడ తత్సంబంధమైన శాస్త్రపరిజ్ఞానము గొంత యలవడినఁగాని వాని గొప్పదనమును మనము గ్రహింపఁజాలము. నాటకకళనుజూచి యానందించుటకు దానియందలి ప్రత్యేక శాస్త్రజ్ఞానమును సంపాదింప నక్కఱలేదు. దీనిలో నితర లలితకళలన్నియుఁ గొంచెము కొంచెముగా కలిసియున్నవి. కాని, దేనియొక్క పరిపూర్ణ జ్ఞానముగూడ దీని పరిపూర్ణాభినందనమున కవసరము లేదు. మఱియు దీనిలో నితర లలితకళలన్నియు కొంచెమో గొప్పయో చేరియుండుటచేతనే యితర లలితకళలందుకంటె దీనియందు విశేషానందమును తేలికగ పొందుటకు వీలగుచున్నది. ప్రతిమానవుని హృదయమందు నొకరసమయ కోశమున్నది. దాని మూలమున ప్రతి

లలితకళను మానవుఁడు మెచ్చుకొనఁగల్గుచున్నాఁడు. కళోపాసకుఁడు మాత్ర మాయా కళలలో విశేషములను, పారిభాషికములను తత్సంబంధ శాస్త్రాభ్యాసమువలన గ్రహింపఁగలుగును. నాటకము వివిధ లలితకళల మిశ్ర కళయగుటచే, వివిధ లలితకళ లొసఁగు నానందము రాశీభూతమై, ప్రత్యేక లలితకళలందుకంటె దీనియందు విశేషానందము గలుగుటకుఁగూడ నవకాశము గల్గించుచున్నది. ఇందుచేతనే యందఱును నాటకములందు విశేషాభిమానమునుజూపుట. కాని సామాజికులు పొందు నానందమున తారతమ్య ముండవచ్చును. చూచున దొక్క నాటకమేయైనను వీరు పొందు నానందములో తారతమ్య ముండుటకు ముఖ్య హేతువు వారి వారియందలి సంస్కారభేదమేకాని యితరముగాదు. వారివారి చిత్త సంస్కారమునుబట్టి యభిరుచిభేదము నభినందనశక్తియు, నౌచిత్య పరిజ్ఞానము నలవడును.

సామాజికుల చిత్తసంస్కారము ననుసరించియే వివిధ దేశములలో నాటకకళ యభివృద్ధి చెందుచున్నది. ప్రజలలో చిత్తసంస్కారము లోపించిన దేశములలో నాటకకళ ప్రాకృతదశయందే యుండును. జానపదులు వీథిభాగవతములను మెచ్చుకొనునట్లుగా కాళిదాసు, షేక్స్పియరు నాటకప్రదర్శనములను మెచ్చుకొనఁ జాలరు కదా. నగరవాసులు కాళిదాస షేక్స్పియరు నాటకప్రదర్శనములఁ జూచుటలోఁగల రసాస్వాదనమును గొల్లభాగవతుల ప్రదర్శనమునుగాంచి పొందలేరు కదా. కాని వీరిద్దరిలోఁగల రసానంద తారతమ్యము గుణములోఁగలదుగాని, తైక్ష్ణ్యములో లేదు. ఎట్లన, గొల్లభాగవత ప్రదర్శనమునుజూచిన జానపదుఁడెట్టి విగళిత వేద్యాంతరత్వమును బొందునో, కాళిదాసాదుల నాటక ప్రదర్శనావలోకనమున నగరవాసుఁడుగూడ నట్టి విగళిత వేద్యాంతరత్వమునే బొందఁగల్గునుగాని యధికముండదు. (The difference is only in quality but not in intensity). సామాజికుల చిత్తసంస్కారమును బట్టి నాటకకళ యభివృద్ధి పొందినట్లే, నాటక కళౌన్నత్యమునుబట్టి దేశ ప్రజల చిత్తసంస్కారముగూడ పరిపక్వమునొందును. నాటక ప్రదర్శనమునఁ గాంచిన నాగరికత, వేషభాషలు, శీల భావావేశములు, నభినయ రీతులు, నైతిక ప్రవర్తనము మొదలైనవి, సామాజికుల వేషభాషా

చారాదులందలి లోపములను వ్యంగ్యముగ సూచించును గాన, వానిని సరిదిద్దుకొనుట కవకాశమును గల్గించుచున్నవి. ఈ విధముగా నాటక కళాభివృద్ధియు దేశప్రజల చిత్తసంస్కార పరిణామమును పరస్పరాశ్రయ మును పొందుచున్నవి.

కాన మానవ విజ్ఞానముగాని, నాటకకళగాని యొక్కమారుగా పరిణతి చెందలేదనుట స్పష్టము. అందుచే మానవజాతి పరమపామర పరిస్థితినుండి క్రమక్రమముగా నెట్టి విజ్ఞాన నాగరకతలనొంది చిత్తసంస్కారముతో పరిణామము నొందినదో, యట్లే నాటకకళగూడ పరమ నికృష్ట దశనుండి పలువిధములైన క్రమపరిణామములనొంది యభివృద్ధినొందిన దని మనము నిశ్చయముగా నమ్మవచ్చును. కనుక మానవజాతికివలెను ప్రతిదేశమునకువలెను నాటకమునకుఁగూడ నొక చరిత్ర యున్నదని తేటతెల్లమగుచున్నది. నాటకకళ యాయా జాతి దేశభాషలందు తత్కాల పరిస్థితులనుబట్టి యుద్భవించి వారివారి యాచార వ్యవహారముల ననుసరించి మార్పులుచెందుచు పెరిగి, యితర దేశభాషా సంపర్కమువలన క్రొత్తక్రొత్తసొబగుల గ్రహించి పుష్టిగల్గి పరిణామమును పొందును. ఇంతేకాక దేశకాల పరిస్థితులనుబట్టి యాకళకు దోహదమును పోషణమును గలుగనిచో క్రమముగా నిరుత్సాహముచెంది క్షీణించి నశించుటయుఁగలదు. కాన దేశ జాతులకువలె నాటకకళకు మరణావస్థగూడ నున్నదని గోచరించుచున్నది. ఆలోచింపఁగా దేశచరిత్రవలెను, మానవ చరిత్రవలెను నాటకచరిత్ర పరిశీలనముగూడ నభిరుచికరముగ నుండునని తేలుచున్నది. మానవచరిత్రయందువలె నాటకచరిత్రయందుఁగూడ నీచోచ్చదశలు, నొడుదుడుకులుగూడఁ గనఁబడఁగలవు. మానవజాతి యొక్కొక్కకాలమున నొక్కొక్కదేశమున దన యౌన్నత్యమును గోల్పోయినను, మఱియొక కాలమున మఱియొక దేశమున ద్విగుణిత ప్రభావముతో విజృంభించునట్లే, నాటకకళగూడ నొక్కొక్కకాలమున నొక్కొక్కదేశమున క్షీణించినను, మఱియొక కాలమున నింకొకదేశములో పుంజుకొని విజృంభించుటయుఁ గలిగినది. కాన మానవ జాత్యభ్యుదయమునకును నాటకకళాభివృద్ధికి నవినాభావసంబంధము గోచరించు

చున్నది. నాటకము మానవసంఘమునకు ముకురము వంటిది. దానిలో నా జాతి నాగరకత, విజ్ఞానము నాచార విశ్వాసములు ప్రతిబింబించును. మానవజీవిత ప్రతిపాదనమునకు నాటకముననున్న ప్రత్యక్షావకాశము శ్రవ్యకార్యమునకు లేక పోవుట చేతనే "కావ్యేషు నాటకాః రమ్యాః" అని యనఁబడినది. ఇట్టి శిల్పమును వెలార్చును కనుకనే "నాటకాంతం సాహిత్య''మ్మనియుఁ గూడ పెద్దలు తలఁచిరి.

నాటక కళోత్పత్తి

ప్రాచీనమానవులు దమ శత్రువులగు క్రూరమృగములనుండి రక్షించు కొనుటకై గుంపులుగాఁ జేరి పర్ణకుటీరములోఁ గాపురము చేయుచు మానవసంఘము నేర్పరచికొనిరి. వీరు పశువులను మేపుట, క్రూర మృగముల వేటాడుట, జలప్రాంతములం దైనచో చేపలనుబట్టుట, మొదలగు వృత్తులను జేసికొని జీవించుచుండిరి. ఇట్టి మానవసంఘముల నివాసస్థలములే గ్రామములయ్యెను. ఈ గ్రామ ములకు మధ్య నొకచోటులో మట్టిదిబ్బను పేర్చి దానిపై ఛాయావృక్షము నొకదానిని నాటి, దానినీడఁ దమ గ్రామదేవతను నెలకొల్పి, దేవతా రాధనములను, లౌకికవ్యవహారములను, బలిదానాదులను సంఘ మంతయుఁ గలసి చేసికొనుచుండెడిది. కాలక్రమమున నీ తరుఛాయలో నా దిబ్బయొక్క స్థానమున నొక మంటపము వెలసెను. ఇదే క్రమముగ ప్రాచీన దేవతామందిరముగ పరిణమించి, యలంకారములతో నొప్పినది. ఈ స్థలమునకు పలువురు జనులు గుమికూడుచుండుటచే నా మంటపము చుట్టును దుకాణము లేర్పడెను. ఈ విధముగ గ్రామములు ప్రతిదేశము నను పూర్వకాలమున వెలసినవి. ఆదిమకాలమున నీ యనాగరక జాతు లలో నెవరికే విధమైన కీడుగల్గినను నవి తమ కులదేవతల యాగ్రహ సూచకములుగ భావించి, వానిని శాంతింపఁ జేయుటకై వారు జాతరలు, బలులు చేయుచుండిరి. ఇట్టి దేవతారాధనలు వివాహాదులందుఁ గూడ సలుపుచుండెడివారు. ఈ కులదేవతల జాతరలలో జనులు దమ దేవతల క్రూర వీరస్వభావప్రకటనముగి దా ముపాసించు పద్ధతులలో నభినయము చేయుచు, చిందులు ద్రొక్కుచు, పాటలు పాడుచు డోళ్ల తప్పెటల

ప్రోఁతలు, భాకాలధ్వనులతో వీరనినాదము లుద్రేకముతోఁ జేయు చుండెడివారు. ఇవి మొదట యిష్టానుసారముగ ప్రారంభ మొందినను క్రమముగ నొక్క నాయకుని యాజమాన్యమున కార్య భారము వహింప నతఁడు పదమునందిచ్చి చిందును వేయఁగ, వాని ననుసరించి క్రమబద్ధముగ నితరు లుచ్చరించి చిందులు ద్రొక్కసాగిరి. ఇవి తాళలయ క్రమమున నేర్పడి నాట్యమునకు ప్రాతిపదికలైనవి. దేవతలు క్రూర స్వభావులు గారనియు, ప్రణయసాధువులని ప్రజలు దమ భావములను మార్చికొనిన తర్వాత, వారి యభినయములు దేవతల కరుణ స్వభావ సూచకముగా దిద్దికొని యభినందించి, భజనరూపకములైన గీతములు, నృత్యములు నభినయములు చేయ మొదలిడిరి. ఈ సంఘనాయకుఁడు తానువర్ణించు దేవతాగుణములను తనయం దారోపించుకొని, వానివలె రసభావోద్రేక మనుభవించుచు వాని చేష్టలఁ దనకుఁ దోఁచిన యుచితరీతి నభినయించు నాచార మేర్పడెను. ఈ నాయకుఁడే ప్రధానుఁడై, సూత్ర ధారుఁడై మిగిలిన వారిని నడిపించు వాడుక స్థిరపడెను. తాఁ మారాధించు దేవతల గుణాభివర్ణనము కథారూపము దాల్చినపు డీ ప్రధాననటుఁడగు సూత్రధారుఁడు కథచెప్పుటయు నితరులు చరణముల నందుకొని పాడు టయు జరిగెడిది. గేయనృత్తములతోఁ గూడిన యీ గొల్లసుద్దులవంటి చిందులే నాటకబీజములైనవి. లయ, నాదము, ననుకరణము మానవస్వ భావమునకుఁ జెందుటచే నవి పరస్పర ప్రభావము నెరపును.

ఈ పామరసంఘమున పలువురు మెచ్చిన పాట, యాదరించిన యాట, గారవించిన రచన, మెచ్చుకొనిన నగలు, నానందించిన సభా రంగములు గొప్పవిగ నెంచకొనఁబడి తరువాతివారి కవి యాదర్శప్రాయ మగుచుండెను. క్రమముగా విజ్ఞాన నాగరికాభిరుచులు వృద్ధిపొందిన కొలఁది నూతనాచారాదర్శములు తలలెత్తుచుండెను. వీనిచే నాట్య లక్ష ణము లేర్పడ సాగెను. ఈ రీతిగ వివిధ దేశములందు దేవతారాధన పార వశ్యమున సహజముగ నంకురించి, యచ్చటచ్చటి నాగరిక పరిణామము ననుసరించి, యభివృద్ధిపొంది నాటక సంబంధములగు వాచికాంగికాభినయ ములు పలురూపములు దాల్చెనని యెంచఁదగును. ప్రాచీనకాలమున

సకల దేశములందును, శ్రీమంతులగు రాజుల సంతృప్తికొఱకు మధ్యకాలములో శిల్ప, కవిత్వ నాట్యాది లలితకళలు విస్తరించినటులు గాక, దేవతా నిలయమే, తదుత్సవములే సర్వలలితకళలకు నిలయమై, ప్రేరకమై, తన్మూలమున దేవతారాధనమే ఫలమై యొప్పుచుండెను. హిందూ దేవాలయ నిర్మాణమందును, మహమ్మదీయ మసీదుల కట్టడములందును, బౌద్ధరామములకూర్పునందుఁగల శిల్పసంపద లీ విషయమును ధృఢపరుపఁగలవు. ఇఁక నాటకకళారాధనము దేవాలయములందే ప్రాణము పోసికొని, యభివృద్ధిపొందిన దనుట, నిన్న మొన్నటి దాకను దేవాలయములందు దేవతోత్సవములలో భాగవత మేళములును, దేవదాసులు నగ్రహారముల ననుభవించుచు నాటకములాడెడి సంప్రదాయముండుట చేతనే విశదమగుచున్నది.

కొయ్యబొమ్మలాటలు

దేవతారాధన ప్రయోజనముతోఁబాటు, వినోదాభిరుచి ప్రేరేప కట్టబొమ్మలతో 'పెండ్లాడవె బిబీనాంచారి' అను పాటలతో కథలాడింపఁబడుచుండెను. బొమ్మకీళ్లకు సూత్రములు గట్టి వాని నాడించుచు కథను చెప్పుచు నిర్ణీతవాచికలగు పాటలను జనులు పాడుచుండెడివారు. ఈ బొమ్మలలో ప్రత్యవయవమును కన్నులును యంత్ర సాహాయమున చక్కఁగ కదులుచు భావప్రకటనము చేయు సదుపాయములు గావింపఁబడెడివి. కీలుబొమ్మలను సూత్రములచేత నాడించువారగుట చేతనే యా ప్రధాన యాటగాండ్రకు సూత్రధారులను పేరు వచ్చినది. వీనినే puppet shows అని పాశ్చాత్యదేశీయులు వాడుదురు. ఈ వినోదములు సామాన్యముగా ప్రతిదేశమునందు ప్రచారమందుండి యభిమానింపఁబడినవి. యూరోపులో నివి గౌరవనాట్యవిశేషములుగ నాదరింపఁబడినవని 'గేటీ, లాసేజి, మాటరులింకు' మొదలైన మహాకవులీ వినోదనాటకములకు, ప్రస్తుతము సినీమాలకు కవులు కథలు వ్రాసి యిచ్చుచున్నట్లు, కథలను వ్రాసి యిచ్చెడువారగుటచే స్పష్టమగుచున్నది. టర్కీలో రంజాను పండుగలం దీ కీలుబొమ్మల నాడించెడివారు. ఇట్టివి యీజిప్టు, యవన రోమక పారసీకాది ప్రాచీనరాజ్యములందు సర్వసామాన్యముగ వినోదముకొఱకు కాడఁబడుచుండెడివి. మధ్యమశతాబ్దులలో నివి

యిటలీ ఫ్రాంసులందుఁగూడ వ్యాపించినవి. ప్రాచీనకాలమున చీనాదేశమందును, మనదేశమున పాటలీపుత్రమందును వాడుకలో నుండిన వివి. పాంచాలిక, పుత్తలి, పుత్తలికలను నామములతోఁ గూడ నివి వ్యవహరింపఁబడినవి. ఇట్టి బొమ్మలను గూర్చిన కథలు కథాసరిత్సాగరాములందుఁ గనఁబడుచున్నవి. ఈ బొమ్మలు దూరముననుండు వస్తువులను దెచ్చుచు చెట్లకు జలసేచనము చేయు నాంగికాభినయములతోఁ గూడ నొప్పెడివట. ఇట్టివి ప్రస్తుత ఎలక్ట్రిసిటీ సాయమున సాధింపఁబడుచున్నవి కదా.

తోలుబొమ్మలాటలు

తోలుబొమ్మలాటలు గూడ నీ కొయ్యబొమ్మలాటల జాతికి చెందినవే. ఇవి యద్భుతమగు జీవకళతో జావా, సుమత్రాది దీవులం దందముగ నాడఁబడెడివి. పూర్వకాలమున నివి హిందూదేశమునుండియే యాంధ్రులచే నచ్చటకుఁ గొనిపోబడినవని తలంపఁబడుచున్నవి. తోలుబొమ్మలాటలు ప్రజాసామాన్యమును విశేషముగ నాకర్షించి గ్రామములలో దేవాలయములవద్దను, మందిరములవద్ద దేవతోత్సవములందు ప్రదర్శింపఁబడెడివి. ఇవి రాత్రులందు దీపముల సాయమున తెల్లని తెరవెనుక జింక, మేకతోళ్ళతోఁ జేయఁబడిన పలురంగులు గల బొమ్మలతో కథాపాత్రలను తయారుచేసి, గొప్ప కథలాడింపఁబడెడివి. ఈ బొమ్మలను సూత్రములతోగాని, చిన్న వెదురు పుడకలతోఁగాని యాడింతురు. ఈ బొమ్మలాటగాండ్రు బహు చాకచక్యముతో తెరవెనుక సందర్భోచితముగ బొమ్మల నాడించుచు, కథను నడిపించుచు, వివిధ పాత్రలకు సంబంధించిన వాచకమును, గేయములను, పాటలను, కంఠస్వరమును మార్చి రసావేశముతోఁ జెప్పుచుందురు. ఈ తోలుబొమ్మలను తయారుచేయుటలో గొప్ప శిల్పనైపుణ్యము గోచరించును. పలుచని తోలును కావలసిన రూపములలో కత్తిరించి వానికి రంగులుపూసి, కన్నుముక్కు, నోరు, చేతులు, కాళ్ళును గూర్చిన యాకారమును కలుగఁజేయుదురు. వివిధపాత్రలకుఁ దగినట్లు, వారి ప్రవృత్తులకుఁ దగినట్లు రంగులతో చిత్రించి భావమును ద్యోతకము పరుచుదురు. ఈ యాటగాండ్రనేకవిధములైన పౌరాణిక, చారిత్రక కథలను ప్రదర్శించి తమ కళానైపుణ్యమును ప్రదర్శింతురు. ఇవి కూడ బహుప్రాచీనకాలము

నుండి వివిధ దేశములలో నున్నట్లు తెలియుచున్నవి. తోలుబొమ్మలాట లందు విసువుదలను మాన్పుటకై మధ్యమధ్య హాస్యపాత్రలఁ బ్రవేశపెట్టుదురు. తెలుఁగు కథలలో నివి బంగారక్క, జుట్టుపోలిగాడు మొదలైన పేర్లతో నున్నవి. వీరి హాస్య మసభ్యముగా మాత్ర ముండును. తెలుఁగున రామాయణకథ నాడునపుడు వీరు రంగనాథరామాయణ పాఠమును వాడుదురు. ఈ తోలుబొమ్మల ననుసరించియే ఛాయానాటక ప్రదర్శనములు (shadow play) చేయఁబడినవి.

బొమ్మలాట లందలి వివిధపాత్రలను దామే యారోపించుకొని జనులు కథల నభినయింపఁదొడఁగిరి. వీరి వెనుక హంగుదార్లు పాటలు పాడుటయు, వాచికము చెప్పుటయు, వాద్యసంగీతముల చేయుటయు జరుగుచుండెను. ఇందు బొమ్మలకు బదులుగా వానిస్థానమున మనుష్యులే యాడఁజొచ్చిరి. ఇంతే భేదము. ఇదే మూకాభినయము. దీనినే (Mimic show or phanto mime) అని పాశ్చాత్యులు వాడిరి. దీనిలో ననేక భంగిమములొప్పి యభినయమునకు భావవ్యక్తీకరణము జరుగుచున్నది కదా. మన మాతృభాషరాని పరదేశీయులతో సంపర్కము గల్గి, వారికి మన భావములను దెలుపవలసివచ్చినపుడు మన మూకాభినయ మెక్కువ ప్రయోజనకారి గాదా. ఈ మూకచేష్టలుకొన్ని సాంకేతికములై నియమబద్ధములై యభినయదర్పణాది శాస్త్రగ్రంథములందుఁ గూర్పఁబడినవి. ఇందు హస్తముద్రలు మొదలైన సాంకేతికములతో భావప్రకటనము చేయఁబడినది. ఈ దశలో నృత్త నృత్యనాట్యవిశేషములు జోడింపఁబడి క్రమముగా భరతనాట్యశాస్త్ర మర్యాదలు పాటింపఁబడినవి. ఇట్టి మూకాభినయ విశేషమే మలయాళమువారి 'కథకళి' యను ప్రదర్శనములు. అభినయభారము వహించు నటునకు వాచికశ్రమఃమునుగూడ గూర్చుట దుర్భరమై యేకాగ్రబుద్ధిని జూపఁజాలఁడను భీతిచే నీస్థితిలోనే నిలిపివేసిరి కేరళులు. కాని యాంధ్రులాభార విశేషమునుగూడ సహించి, సంగీతవిద్యతో దానిని మెరుగుపెట్టి నాట్యకళను పరిపూర్ణము గావించిరి. ఇది కూచిపూడి భాగవతుల ప్రదర్శనములలో విశదమైనది. పాశ్చాత్యదేశములలో పూర్వకాలమున నీ

మూకాభినయము

మూకాభినయము బహుదూరమునకు గోచరించుటకై ప్రవేశపెట్టఁబడిన దఁట. వారి విశాల నాట్యశాలలలో ప్రస్తుత కాలమందలి 'లౌడు స్పీకర్లు' లేనందున, లక్షలాది జనులకు వినఁబడనందున నీ మూకాభినయ మాదరింప బడినదఁట. ఇది Silent Cinema ల వలె నుండెడి దన్నమాట. కాని యట్టి వానియందు సామాజికులకు సంతృప్తి తక్కువ. టాకీలు వచ్చిన తర్వాత నా లోపము దీరినది కదా. కాన మూకాభినయ మెప్పుడు నసంపూర్ణమైన నాట్యకళయే. మఱియొకవైపున వీరగాథల పాటగాండ్రు కథలోని పాత్రలను దామే యారోపించుకొని, యుద్రేకముతో నా పాటల నభి నయము చేయుచు పాడి, యా పాత్రలు కళ్లకుఁ గట్టినట్లుగా నటించుచు, మధ్య సంధి వాచకములను మాత్రము సామాన్యముగా నుచ్చరించెదరు. ఉదా. బొబ్బిలి పాటగాండ్రు, పల్నాటి వీరగాథ పాటగాండ్రు. కాని వీనిలో ఆహార్యము లేదు.

ఈ లోపమును దీసివేయునది పగటి భాగవతములు. దీనియందు వాచికాంగికాభినయములు సిద్ధించుచు భావ రూపరేఖలు ప్రదర్శింపఁ బడుచున్నవి. ఆహార్యముగూడ వలయునంత యుండును. ఇంచలి సంభాషణలు చమత్కారముతో భాసిల్లుచు, వాచికాంగికాభినయముల సామరస్యమును జూపును.

పగటి భాగవతులు

కాని యివి హాస్యరసమును ప్రతిపాదించుటకై కొందఱి వ్యక్తులను, కొన్ని వృత్తులవారిని, జాతులవారి ననుకరించుటకు మాత్రమే యుపయోగించు ప్రహసనములు. ఉదా: కూచిపూడివారి పగటిభాగవతములు, సున్నం వీరయ్య పగటి వేషములు నిట్టివి. కాని వివిధ సన్నివేశములతోఁగూడి, పరిణామావస్థలతో నొప్పిన యొక కథాసంవిధానముగల మహాగాథా విషయమును ప్రదర్శింపఁజాలినది కాదిది. పగటి భాగవతములందు కేవలము వినోదము మాత్రమే సిద్ధించును గాని, మహానందముగూర్చు సంపూర్ణ శిల్పము గల నాటకళ వీనియందు లేదు. మఱియు ప్రేక్షకులకు నటులందు నాటక పాత్రల భావ స్వరూపము లారోపించుటకు రాత్రి దీపముల యెదుట ననుకూలించునట్లుగ పగలు వీలుపడదు. ఆహార్యమందలి కృత్రిమరూపము రాత్రి కప్పిపుచ్చునుగాని, బగలు వికారముగ, పచ్చిగ గోచరించును. కాన పగటి భాగవతములు సంపూర్ణ సంతృప్తికరములు గావయ్యెను.

నాటకరచనారంభదశ - నాటకరీతులు

కాన రాత్రి వేళల భాగవత మేళములు ప్రదర్శనముల నిచ్చుచుండిరి. వీనియందు భగవంతుని లీలలు, దేవాలయములం దుత్సవసమయములలో మండపములందుననో, లేక గోపురములందు వేయఁబడిన యొక పందిరిలోనో యాడఁబడుచుండెను. భగవంతుని సంబంధమైన కథల నాటకములుగ నాడెడివారగుటచేతనే వీరిక భాగవతులనియు, వీరి నాటకములకు భాగవతములనియు పేరు వచ్చెనని భావింపఁదగును. ఉత్తర హిందూస్థానమున వీనిని 'యాత్ర' లను పేరితో వ్యవహరింతురు. భారత దేశమున శివలీలలో, కృష్ణలీలలో లేక భగవద్భక్తి ప్రేరకములగు ప్రహ్లాదాది భగవంతుని యవతార కథలనో యాడెడివారు. ఇట్లే పాశ్చాత్య దేశమున క్రైస్తవ మత విషయికమైన నాటకములు మతప్రచారముకొరకై ప్రదర్శింపఁబడెడివి. ఇవి మిస్టరీలు, మిరకిల్ ఆటలు, మొరాలటీలను పేరితో నొప్పినవి. వీనిని క్రమముగా మహిమారూపకములు, అద్భుతరూపకములు, నీతి రూపకములని పిలువవచ్చును. వీనియందలి ప్రధానకథలు క్రైస్తవ మతగ్రంథమగు బైబులు నందలివి. ప్రపంచసృష్టి మొదలు క్రీస్తు మరణమువరకు జరిగిన చరిత్రము, తగిన వేషములతో మొదట క్రైస్తవాలయములందును, తరువాత గ్రామములందు నాడఁబడుచుండెడివి. ఈ నాటకములందు మొదట మతాచార్యులే యభినయించుచుండిరి. పిమ్మట జనసామాన్యము వీరి ననుసరించి యాడుచు మధ్య నసభ్యశృంగార హాస్య సన్నివేశములఁ గూర్చుచుండుటచే మతాచార్యు లిందు బాల్గొనరాదని వీనిని నిషేధించిరి. వీనితర్వాత వచ్చిన 'ఇంటర్లూడను' నాటకములలో వ్యక్తిశీల మెక్కువగా ప్రదర్శింపఁబడెను. సంస్కృతమున ప్రబోధ చంద్రోదయమును, తెలుఁగున వీరశైవుల యక్షగానములు నిట్టివి.

దేవతామాహాత్మ్య ప్రదర్శనములు

మతప్రచారక నాటకములలో మధ్యమధ్య ప్రాకృతపాత్ర సంభాషణలతోఁగూడిన హాస్యరససన్నివేశములనుబోలిన ప్రదర్శనములు ప్రహసనములను పేరితో వర్ధిల్లెను. ఇందు వ్యక్తుల లోపము లతిశయోక్తులుగ చిత్రింపఁబడి, పరిహసింపఁదగిన యవస్థలను కల్పించుచు తదనుకూలమగు భాషను, సంభాషణములు నుపయోగింపఁబడినవి. వీనిని పాశ్చాత్యులు ఫార్సులని వ్యవహరించిరి. ఇవి చాల చిన్నవి. భారతీయ ప్రహసనము లేకాంకికములు మాత్రమే.

ప్రహసనాలు
కామెడీలు
రోమాన్సులు

ఈ ఫార్సులనుండియే పాశ్చాత్యదేశమున 'కామిడీలను' మోదాంత నాటకము లుద్భవిల్లినట్లు గనఁబడుచున్నది. 'కామిక్' అనగా హాస్యము. కాన హాస్యముగొల్పు నాటకము కామిడీ యైనది. ఇది ఫార్సుకంటె పెద్దది. గ్రీసులో పెరిక్లీసుకాలమున విరోధినాయకులను పరిహసించుటకై కామెడీలు వ్రాయఁబడినవి. అరిస్టాఫీసు వ్యక్తులను వెక్కిరించుట మాని సంఘమందలి దురాచారములను పరిహసించుచు రూపకములను వ్రాసెను. ఈ రీతిగ మానవ మనోతత్త్వమందు దేశకాలమతాభిమానములచేఁ గల్గిన లోపములను సంస్కరించుటకై కామెడీల రచన ప్రారంభమయ్యెను. ఇది క్రమముగ శృంగారరసప్రధానమై, హాస్యసంగీత సంయుతమైన కళ్యాణాంత నాటకముగ పరిణమించెను. పిమ్మట యిది 'రొమాన్స్' అను రూపకముగఁ గూడ పరిణతి నొందినది. ఇట్టి నాటకములందు మానవ జీవితమందలి లలితవిలాస భాగము కథా వస్తువుగా గ్రహింపఁబడుచు వచ్చినది.

ఉదాత్త నాటకములు_ ట్రాజెడీలు

భగవన్మాహాత్మ్య ప్రతిపాదక నాటకములలో లీలావిలాసమయమగు భాగము శృంగారరసప్రధాన నాటకములకును, కామిడీలకును తగిన వస్తువు కాఁగ, గంభీరోదాత్త భాగములు ట్రాజిడీలకు, వీరరసప్రధానమైన రూపకములకు నితివృత్త మొసఁగినది. రాజు, లేదా నాయకుఁడు భగవదంశ సంభూతుఁడనియు, వానియందు భగవంతునియందువలె నుదాత్తగుణము లుండుననియు విశ్వసింపఁబడుచుండెడిది. కాని రాజు విష్ణ్వంశసంభూతుఁడే కాని, విష్ణువు గాక, కేవల మానవుఁడగుటచే మానవునియందుండు కామక్రోధాది యరిషడ్వర్గము రాజునందుదాత్తగుణములతోఁ బాటుగ నుండును. ప్రతి మానవునియందు వివేక, విజ్ఞాన, భూతదయాది దివ్యగుణములును, కామక్రోధాది పాశవప్రవృత్తులును మిశ్రరూపము దాల్చియుండి, యీ ద్వంద్వమున కెల్లప్పుడును సంఘర్షణము దన మనస్సునందుఁ గలుగుచునే యుండును. మహానాయకునియం దెన్ని యుదాత్తగుణము లున్నను,

నరిషడ్వర్గములో నే యొక దుర్గుణమో ప్రకోపింప, తన పరిస్థితులందు దానికి వశ్యుఁడై, యంతర్గుణ సంఘర్షణమున తన పాశవప్రవృత్తిచే విజితుఁడై తన పతనమును దానే తెచ్చికొని కరుణభయములను గొల్పును. ఇట్టి నాయకుని చరిత్రము వస్తువుగాఁగాని రచింపఁబడిన నాటకములు 'ట్రాజిడీ' లని ప్రసిద్ధి వహించెను. ఈ రీతి నాటకరచనలో సిద్ధహస్తుఁడైన యాంగ్లకవియే షేక్స్పియరు. ఈతని మహానాటకములగు 'హామలెట్, ఒథెల్లో, మాక్బెత్తు, లియర్', లు ప్రపంచవిఖ్యాతి నొందినవి. ఈ నాటక మందలి రచనయు కూర్పు నెక్కువ బిగువు గల్గి మొదటినుండి చివరవరకు కార్య కారణసంబంధముతో, మానవ మానసిక వ్యాపారక్రమానుగుణ ముగా నుండునేకాని, యెక్కడను వినోదమునకు తావిడక, నటులను సామాజికులను గూడ జాగ్రదావస్థయం దుంచును.

ఆపెరా

నాటకము నిర్భరభావపరంపరతోఁ గూడుకొనుటయే కాక నుల్లాసము, నానందమును గూర్చు లలితకళావిశేషమని యెంచి, యిందు సంగీతమును, నృత్యమును గూడ జోడించిన నెక్కువ యానందావహముగ నుండునని భావించి, నాటకారంభదశలలో గుర్తించిన నాట్యసంగీతముల కెక్కువ యవకాశమిచ్చిరి కొందఱు కవులు. ఈ నూతన నాటకములలో సంభాషణములు పద్యములలోనే నెరపఁబడి, జంత్రగాత్రములతో భావగీతములు పాడఁబడి, నృత్యము చేయఁబడు చుండెను. ఇట్టి నాటకములు 'అపేరా' లని పాశ్చాత్యులు వ్యవహరించిరి. ఇవి ఇగ్లండు, ఫ్రాంసు, జర్మనీ యిటలీ దేశములలో గౌరవముతో ప్రోత్సహింపఁబడినవి. కొంతకాలమున కివి యితివృత్తములలో నీతిబాహ్యతను బొందినవి. అందుచే 'గ్లూ'కను నాస్ట్రియా దేశీయుఁడు 1762 లో వీనికి సంగీతప్రాధాన్యమును, నాట్యలక్షణమును తగ్గించి, యభినయమును, భావప్రకటనము నధికముచేసి, సంగీతమును రసపుష్టి గలిగింపవలసిన పట్ల మాత్రమే యుపయోగించెను. భారత దేశమున 'ఆపెరా లకు బోలినది సంస్కృతమున జయదేవుని గీతగోవిందమని చెప్పవచ్చును మధ్యయుగమున తెలుఁగులో వ్రాయఁబడిన యక్షగానము లిట్టివే.

ఆపెరాలనుండి 'మెలోడ్రామా' జనించినది. పూర్తిగ గేయ సంభాషణలు గల్గి, సంగీత నాట్యములతో నొప్పిన 'ఆపెరా' లతి మధు

మెలోడ్రామా

రమువలె కొంచెము విసుగుజనింపఁజేసినవి. అందుచే వైవిధ్యముతోఁగూడి సామాన్యనాటకమందలి వాచకము లతో పాటకక్కడక్కడ కొన్ని పాటలు, మట్లు, జంత్ర సంగీతమును జేర్పబడి, నాటకమునకును 'ఆపెరా'కును మధ్యమార్గమున 'మెలోడ్రామా' నడచినది. ఇందుచే నాటకప్రదర్శనము జనసామాన్యమున కెక్కువ వినోద సంతోష ములఁ గూర్చి, రసపోషణమును భావప్రేరణమును గల్గించినది. తెలుఁగులో ధర్మవరం కృష్ణమాచార్యులగారి గద్యపద్య గీతాత్మకములైన నాటకము లీ జాతికిఁ జెందుచున్నవి. కాని మన నాటకములందు జంత్రోపకరణములు నటుల గాత్రలోపమును గప్పిపుచ్చుచు నసమర్థులగు వారిచే వాయింపఁ బడును. పాశ్చాత్త్యుల 'ఆపెరా, మెలోడ్రామా' లలో జంత్రోపకరణ ములు లలితప్రచారముతో ప్రశాంతావస్థలందును, నవరసంబుల ప్రతిపా దించుచు నాట్యమాడు నపుడును భావసంకీర్ణ రమణీయ సందర్భములందును, మానవగాత్రముల కందని సుకుమార మృదుమధుర వైఖరుల ప్రకటించు టకు, ప్రత్యేక భావసౌకుమార్యప్రభావముల ద్యోతకము చేయుటకు నుపయోగింపఁబడును. మన నాటకములలో హార్మోనియము, తపలా మ్రోఁతలు నటుల గాత్రమును మరుఁగుపఱచి, వారి వాచకార్థముల కడ్డు తగిలి, శ్రవణకఠోరముగ, గడబిడ, గందరగోళమును బుట్టించును. ఆపెరాకు కొంతవాచకము చేర్పఁబడినందున, కేవలము రాగతాళపూరిత మగు గేయరూపకములందుకంటెను మెలోడ్రామాయందు రసవంతము లైన కథాసన్నివేశములను వివరించుట కవకాశము లేర్పడి, రసోద్దీపనము, భావావిష్టము విశేషమై, సంగీతనాట్యములు కొంచెము తగ్గి, మహానాట కములందలి గంభీరభావ సంఘర్షణములును, సంసారిక మర్యాదలును లేత పాకమునఁబడి, సాంఘికప్రహసనమందలి హాస్యరసస్ఫురణతో చక్కని,

చిక్కని పాకమున రసభరితములై యొప్పినవి. ఇట్టి రచనచేయుటకు మహా సమర్థులగు కవులు, నిరుపమాన కవితాశక్తితోపాటు మానవస్వభావమును, విచిత్రమగు రసవజ్జీవితావస్థలను గుర్తెరింగినవారై, గాన పద్ధతులను, రంగవివరములను తెలిసిన నిపుణులైన వాగ్గేయకారకులై యుండవలయునుగాని సామాన్యులకు సాధ్యముగాని పని.

పై నాటకములలో గాన నాట్యకవిత్వము లధికమై యభినయమును మఱుగుపఱచినవని భావించి, వానిని త్యజించి కథకు ప్రాధాన్యమొసఁగ రచింపఁబడినవి వచన నాటకములు. మఱియుఁ గొందఱి దృష్టిలో గాన నాట్య కవిత్వాలను సమకూర్చు మహాకార్యమును నిర్వహింపలేని సామాన్యులు కేవలము వచన నాటకములను వ్రాయ మొదలుపెట్టిరి. ఇందు పాత్రపోషణము చక్కగ నిర్వహింపఁబడినది. కొన్ని రకముల వ్యక్తు లిందు పాత్రలుగాఁ బ్రవేశపెట్టఁబడి సంఘమందలి కొన్ని లోపములను ప్రతిపాదించుట కివి బాగుగ నుపయోగించును. 18వ శతాబ్దములో నాంగ్లమున గోల్డుస్మిత్తు (Goldsmith) రచించిన 'Good Natured man; She stoops to Conquer'ను, Sheriden వ్రాసిన 'Rivels; School for scandal' మొదలగు నాటకము లిట్టివి. మనలో కం. వీరేశలింగంగారు వ్రాసిన గద్యనాటకములుగూడ నిట్టివే యనవచ్చును. పైన వివరించిన నాటకములన్నియు పాశ్చాత్య దేశములలో వికసించినవి. ఈ విధముగ పండుగలందును, పితృదేవతోత్సవములందును, ప్రతిదేశములో నృత్యగీతాభినయములతో ప్రారంభించి, మానస్వభావానుకరణమున నభివృద్ధిపొంది, కళావైదుష్యమున పరిణతి చెంది, రూపక స్వరూపమును దాల్చెను. నాటకకళ ప్రారంభమున దేవతారాధనమున మొలకెత్తిన రూపకబీజములతో, దేవతాగణముల లీలావ్యాపారములను ప్రతిపాదించుటతో వికాసమొంది, వీరపురుషుల మహోదార చరిత్రములను నిరూపించునదై, తర్వాత కాలక్రమమున ప్రజాధర్మములను ప్రత్యేకవ్యక్తుల మహిమోన్నతులను గౌరవించు రీతులను

వచన నాటకాలు

గూడ దాటి, సామాన్య సాంసారిక సన్నివేశములను, సాంఘిక సమస్యలను కథాంశములుగ గ్రహించుచున్నది. నాటకచరిత్ర యిట్టి పరిణామము గలది.

'నాటకాంతం సాహిత్య' మ్మను నార్యోక్తి ననుసరించి పురాణ కావ్యముల తర్వాతనైన నాంధ్రమున నాటకరచన ప్రారంభింపఁబడవలె. కాని క్రీ.శ. 19వ శతాబ్దాంత్య పాదమునఁగాని యథార్థమున కాంధ్రమున నాటకములు ప్రారంభము గాలేదు. మఱియు పై 'నాటకాంతం సాహిత్య' మ్మను మాట తెలుఁగునకు పట్టదు. ఏలయనఁగా నా సంప్రదాయము స్వతంత్ర సారస్వతములకుఁగాని, యనుకరణములతోడను, భాషాంతరీకరణములతోడ నారంభించిన వాఙ్మయములకుఁ గాదు. ఆంధ్రవాఙ్మయము సర్వవిధ రచనములందు - పురాణ, కావ్య, శాస్త్రాలంకారాదు - లన్నింటియందు సంస్కృతవాఙ్మయమునే యనుసరించి, యందలి గ్రంథములనే యాంధ్రీకరించుటతో ప్రారంభించినది. ఆంధ్ర సారస్వతావతరణ మగునప్పటికే సంస్కృతవాఙ్మయ శాఖలన్నియు పూర్తియై, యా భాషయందలి గ్రంథరచనముగూడ చాలవఱకు సమాప్తమునకు వచ్చినది. సంస్కృతమున నాటకరచన క్రీస్తుశక ప్రారంభముననే మొదలిడి 7, 8, శతాబ్దుల నాఁటికే ప్రఖ్యాత నాటకములన్నియు వ్రాయఁబడినవి. ఇట్టి పరిస్థితులలో నాటకాంధ్రీకరణముకాని, స్వతంత్రాంధ్ర నాటకరచన కాని క్రీ.శ. 1875 వఱకు ప్రారంభింపఁబడలేదను విషయమొక విచిత్రముగాఁ దోఁచుచున్నది. దీనికిఁ దగిన సమాధానములుకూడ దొరుకుటలేదు. ఆంధ్రులకు నాటకాభిరుచి లేదా? నాటక రంగశాలలు లేవా? వారు నాగరికులు, రసజ్ఞులు గారా? అని యనేక సందేహములు గలుగుచున్నవి. మిగిలిన వివిధ వాఙ్మయ శాఖలలో నిరుపమానమైన ప్రజ్ఞను ప్రదర్శించిన యాంధ్రు లిందుల కసమర్థు లనుటకు వీలులేదు. అగుచో నాటకాభావమునకు కారణ మేమని ప్రశ్న. దీనికిఁ దోడు లక్షణ గ్రంథముల నాంధ్రీకరించినవారు

ఆంధ్రదేశము - నాటకావతరణము

గూడ నాయా మూలగ్రంథములలోఁగల నాటకలక్షణ భాగములను వదలివేసిరి. ఉదా: విద్యానాథుని ప్రతాపరుద్రీయమున కాంధ్రీకరణముల నఁదగు విన్నకోట పెద్దనకృత కావ్యాలంకారచూడామణి, భట్టుమూర్తి కృత కావ్యాలంకారసంగ్రహములలో నాటక ప్రకరణమే లేదు. క్రీ.శ. 1550 ప్రాంతమున చిత్రకవి పెద్దనమాత్రము తన 'లక్షణసార సంగ్రహమున' క్లుప్తముగ నాటకలక్షణమును దెలిపినాఁడు. ఒక్క తెలుఁగుననే కాక, యితర దక్షిణ దేశభాషలగు తమిళ, మలయాళ, కన్నడములందు గూఁడ నాటకములు, స్వతంత్రములుకాని, భాషాంతరీకరణములుగాని, 1875 వఱకు రచింపఁబడలేదనియు, నాటక ప్రదర్శనములుగూడ లేవనియు నాయా భాషలందలిపండితులందఱు నేకగ్రీవముగ చెప్పుచున్నారు. కానవీనికంతయు నేదో కారణ మొకటే యుండునని భావింపనగును. మఱియు సంస్కృత నాటకములు నాటకరూపమునఁగాక, శ్రవ్యకావ్యములుగా నాంధ్రీకరింపఁ బడుటలో నీ సందేహము దృఢపఱచుచున్నది. సంస్కృతమునందలి కృష్ణ మిశ్రకృత ప్రబోధచంద్రోదయనాటకమును నంది మల్లయ్య, ఘంట సింగనలును, కాళిదాసకృత శాకుంతలనాటకమును పిల్లలమఱ్ఱి పినవీరన శృంగారశాకుంతల మను పేరను శ్రవ్యకావ్యములుగ నాంధ్రీకరించిరి. ఆంధ్రమున నాటకాభావమువలె, కేవల వచనకావ్యములుగూడ తంజావు రాంధ్ర రాజ్యకాలమువఱకుఁగూడ లేకుండుట మఱియొక వింత. సంస్కృతమున దండికృత దశకుమారచరిత్రమను వచనకావ్యమును మూలఘటిక కేతనయు, బాణుని కాదంబరిని భాస్కరుని కేతనయు చంపూకావ్యములుగ నాంధ్రీకరించిరి. వీనినిబట్టి యాంధ్రమున చంపూమయ శ్రవ్య కావ్య రూపమునకుఁగల ప్రభావ మే యితరవిధ కావ్యరూపములకును ప్రాచీనకాలమున లేదని గుర్తింపనగును.

యథార్థమున కాంధ్రవాఙ్మయమున నన్నయకాలమునుండి 19 వ శతాబ్దమువఱకు నాటకమునుగూర్చిన సూచనలు, ప్రస్తావనములు మొదలైనవి లేకపోలేదు. నన్నయ భారతావతారికలో రాజనరేంద్రుఁడు చెప్పినట్లుగా నిట్లు వ్రాయఁబడినది.

చ. విమలశ్రుతిం బురాణములు వింటి ననేకము, లర్థధర్మ శా
స్త్రములఁ దెలింగఁ గాంచితిని, నుదాత్తరసాన్విత కావ్యనాటక
క్రమములు పెక్కు చూచితి. ''

మఱియు, తమిళ ప్రాచీనకావ్యమగు శిల్పాధికారమునఁగూడ నాటకప్రశంస యున్నదఁట. కాని యిందుఁ దెలుపఁబడిన నాటకములు సంస్కృత నాటకములై యుండనోపు. కాని పాల్కురికి సోమనాథుఁడు తన పండితారాధ్య చరిత్రమున పర్వతప్రకరణములో నిట్లు రచించినాఁడు.

"ద్వి. ప్రమథపురాతన పటుచరిత్రములఁ – గ్రమమంద బహునాటకము లాడువారు
లలితాంగ రసకళాలంకార రేఖ – లలవడ బహురూప మాడెడివారు
* * * * * * *
విధమున బ్రచ్ఛన్నవేషముల్ దాల్చి – యధికోత్సవము దుల కాడునట్లాడ
* * * * * * *
భసితంపుఁ బూఁతపైఁబరఁగు బచ్చెనలు – నసలార చిరుగజ్జియలు నందియలును,
* * * *
జనులు హర్షింప నాస్థానముల్ సొచ్చి – యనుకూల వివిధవాద్యసమ్మేళనమున
నార్భటంబిచ్చి యొయ్యన జవనికల – గర్భంబు వెడలి యక్కజము వర్తిల్ల,
నాడకముందర నభినయం బొలయఁ – జూడకముందర చోద్యంబు దనర,
నిక్కుచును త్రిభంగి నిలుచుచు నట్లు – చొక్కుచు సభచూచి యొక్కింత నగుచు.''

మఱియు బసవపురాణమున నిట్లు రచింపఁబడినది.

"కరమర్థి నూఱూర సిరియాళచరిత – పాటలుగాఁగట్టి పాడెడివారు
అటుగాక సాంగభూపాంగ క్రియాంగ – పటునాటకంబుల నటియించువారు.''

పిమ్మట క్రీడాభిరామమున, మంచనశర్మ మాచల్దేవియను వారాంగనను గూర్చి యిట్లు పలుకును.

"తెస్సగాఁగ కిరాట యీ లేమ చరిత, మాడుదురు నాటకంబుగ నవనిలోన
దీనిఁ జూడఁగఁబోదమా యీ నెపమున, నరసి చూతము మన కేమి యవల ననుచు.'

ఈ నాటకములు మహానాటకములవంటివా ? కావా, యను విషయము నవి యాడఁబడు రీతినిబట్టి నిర్ణయింపవచ్చును. క్రీడాభిరామమున శ్రీనాథుఁడు జక్కులవారి యాటపాటలనుగూర్చి యిట్లు రచించినాఁడు.

సీ. కోణాగ్ర సంఘర్ష ఘుమఘుమధ్వని తార, కంఠస్వరంబుతో గారవింప,
మనిబొట్టుబోనాన ననలు కొల్పినకన్ను, కొడుపుచేఁ దాటించు నెడపడదప,
శ్రుతికి నుత్కర్షంబుఁ జూపంగవలయుచోఁ, జెవిత్రాడు బిగియించు జీవకట్టి,
గిల్కుగిల్కునమ్రోయు కింకిణీగుచ్ఛంబు, తాళమానంబుతో మేళవింప,

గీ. రాగముననుండి లఘించు రాగమునకు, నురుమయూరుద్వయంబుపై నొత్తగిల్ల,
కామవల్లీమహాలక్ష్మి కైటభారి, వలపు పాడుచువచ్చె జక్కులపురంధ్రి.

మఱియు శ్రీనాథుఁడు భీమఖండమున దాక్షారామ భీమేశ్వరమహోత్సవమున వేశ్యలు వేషముల ధరించి నాటకములాడుట నిట్లు వర్ణించినాఁడు.

సీ. విరులదండలతోడి వేణికాభారంబు, పాంకంబు పిఱుదులఁ బొలసియాడ,
మణితులాకోటి కోమలఝణత్కారంబు, రవలి మట్టెలమ్రోఁత నవఘళింపఁ,
కుచురునిండిన చిన్ని గుబ్బచన్నులమీఁద, ముత్యాల త్రిసరంబు మురువుఁజూప,
వలమానతాటంక వజ్రాంకురచ్ఛాయ, లేఁతవెన్నెలఁ బుక్కిలించి యుమియ,

గీ. సాని యీశానిర్మై మహోత్సవమునందుఁ, గేల నవచంద్రకాంతపు గిన్నెపూని
వీథి భిక్షాటన మొనర్చువేళఁజేయు, మరులు నృత్యంబు జగముల మరులు గొలుపు.

మఱియు నీప్రబంధములను వేదికలపై నాడుదురనికూడ శ్రీనాథుఁడే కాశీఖండమున నిట్లు దెల్పినాఁడు.

ఉ. వల్లకి చక్కి కాహళము, వంశము, ఢక్క, హుడుక్క ఝర్ఝరుల్
ఝల్లరి యాదిగాఁ గలుగు శబ్దపరంపర తాళబద్ధమై
యుల్లసిలం బ్రబంధముల నొప్పుగ నాడుదు రగ్రవేదిపైఁ
బల్లవపాణు లీశ్వరుని బంటమహీశులు పూజసేయఁగన్.

అని వ్రాయుటచే నీనాటకప్రబంధములు నాట్యవిధానమునుబట్టి యక్షగాన ప్రబంధములే కాని, రంగస్థలనాటకములు గావని నిర్ణయింప వచ్చును. వీరి తర్వాత పింగళి సూరన తన ప్రభావతీప్రద్యుమ్నమున నాటక ప్రస్తావన మిట్లు చేసినాఁడు.

సీ. సరవి చంచత్పుట చాపపుటోద్ఘట్ట, షట్పితాపుత్రిక సంజ్ఞలమర,
వెలయుచుండెడి సమవిషయ తాళప్రవృత్తులు నాల్గు ప్రస్తార కలనవలన,
గలుగు నానాతాళములు యథోక్తస్ఫూర్తి, బరఁగు నేలాది ప్రబంధచయము
తత్తదర్థస్థాన దత్తపటాక్షర, బిరుదాదికాంగ విస్ఫురణఁ దనర,

గీ. క్షితిఁ జతుర్దశముద్రిక గీతభేద, ములు దరాసములంద్రుఁ వర్తిలె నవియును
నిఖిలకళలును గల రాక్మిణేయు శిక్ష, వలన దన్నాట్యకర్మ ప్రవర్తనమున.

ఉ. ఆ వనజాక్షనందనుఁడు నంతట నాంది దగం బఠించి యిం
పావహిలం బ్రరోచనయు నాముఖముం దనరార నొప్పి ప్ర
స్తావనతో ముఖాదులగు సంధులు సాంగతఁ బెంపుమీర గం
గావతరాది నాటకములాడె ననేకము లద్భుతంబుగన్.

పింగళి సూరన వర్ణించిన రెండు పద్యములలో మొదటిది యక్షగానప్రద ర్శనమును, రెండవది రంగస్థల నాటకప్రదర్శనమును వివరించునదని యందలి విషయములనుబట్టి స్పష్టముగఁ దెలియుచున్నది. ఈ యక్ష గానములు నాటకములనియు, ప్రబంధములనియుఁగూడ వ్యవహరింపఁ బడెడి వనుటకు శ్రీనాథుని కాశీఖండమునుండి పై నుదాహరింపఁబడిన పద్యమేకాక, యనుమోద సన్యాసి రచించిన బసవకల్యాణమను యక్ష గానమందలి యంత్యగద్యలో నిట్లు వ్రాయఁబడినది.

"............ అనుమోద సన్యాసి ప్రణీతంబైన శ్రీబసవకల్యాణ యక్షగాన ప్రబం ధంబునందు సర్వంబు నేకాశ్వాసంబు సంపూర్ణము."

మఱియు శివలెంక మల్లనార్యుఁడు రచించిన వీరభద్రవిజయమను యక్ష గానంబున నంత్యగద్యలో నిట్లున్నది.

"............... మల్లనారాధ్య ప్రణీతంబైన శ్రీవీరభద్రవిజయంబను శృంగార నాటక గేయప్రబంధ కథయందు .... తృతీయాశ్వాసము."

గోకులపాటి కూర్మనాథకవి రచించిన మృత్యుంజయవిలాసమును యక్ష గానమనియు నాటకమనియుగూడఁ బేర్కొనినాఁడు.

వీనినిబట్టి యక్షగానములు ప్రబంధములనికూడ వ్యవహరింపఁ బడెడివనుటయు, నందలి భాగము లంకములని కాక, యాశ్వాసములనియే వాడఁబడెడి వనుటయు స్పష్టము. ఇంతేకాక శ్రవ్యకావ్యములందువలె వీని ప్రారంభమున నిష్టదేవతాప్రార్థనము, సుకవిస్తుతి, కుకవినింద, షష్ఠ్యంతములు, సంకేతము, కథాప్రారంభను, సంధివచనములు, కథా కథనము మొదలైన వుండును. మఱియు వీనిలో చంపూకావ్యములం

ముందు పద్య వచనములతోఁబాటు, వీనికిఁ బూర్వకాలమే యుండి పాడుటకు వీలగు మాత్రాగణబద్ధములైన గేయములును, ద్విపదలు నధికముగనుండి ప్రాధాన్యము వహించును. ఈ గేయములు పలువిధములు గలవు. ఉదా: జంపెలు, త్రిపుటలు, అర్థచంద్రికలు, కందార్థములు, ధవళములు, ఏలలు, మొదలైనవి. ఇందుచే, పద్యగద్య మిశ్రరచన చంపూకావ్య మనఁబడినట్లుగా, పద్యగద్యములతోఁబాటు గేయములు గూడ విశేషముగ కలిసియున్న ప్రబంధము యక్షగానమనియు, నిందు పాటలు విశేషముగా నుండుటచే పాడుటకుఁదగి, శ్రవ్యకావ్యమునకు, దృశ్యకావ్యమగు నాటకమునకు మధ్యస్థముగానుండి, పాడి వినిపింపఁదగినదనియు గ్రహింపఁదగినది. అందుచేతనే క్రీ. శ. 1550 ప్రాంతమువాఁడగు చిత్రకవి పెద్దన తన లక్షణసార సంగ్రహమున మొదటిసారిగా యక్షగానమునుగూర్చి యీ విధముగాఁ దెలిపినాఁడు.

సీ. వృషభగతి త్రిపుటరే కంఘ్రియుగమగుఁ, దుదనేడు లఘువులు తొలఁగఁజేయ,
జంపెరేకునకు లక్షణము ద్విరదగతి, యగు కడ నొక లఘు వందుమాన,
రచ్చరేకగును దురగవల్గనముగతి, మఱి యేకతాళియా మధురగతిని,
అటతాళమున మాత్ర లంఘ్రి కిర్వదినాల్గు, నాల్గిట విరతి పద్నాలుగింట.

గీ. నిలుచు నర్థంపు నర్థచంద్రికలు దీన, యక్షగానాది కృతులలో నార్య లిడిన
రగడభేదంబు లివియాను రమ్యచర్య, లలిత నిజదాససముదాయ యాంజనేయ.

దీని ననుకరించియే తర్వాత నప్పకవి 1650 సం॥ ప్రాంతమునఁ దన యప్పకవీయములో నీ క్రింది సీసపద్యమున యక్షగాన లక్షణము నిట్లు రచించినాఁడు.

సీ. తుదనేడు లఘువులు తొలగించి చదివినఁ, ద్రిపుటకు వృషభగతి పదయుగము,
లలిఁ గడపల నొక్క లఘువు మానిన జంపె, మను ద్విరదగతి సమపదయుగము,
గురుతగు రచ్చెరకుఁ తురగవల్గనా, హ్వాయ మేకతాళి యా మధురగతికి,
నంఘ్రి కిర్వదినాలు గటతాళమున మాత్ర, లొలి విశ్రాంతి పద్నాలుగింటఁ,

'గీ. తెలియ నర్థంబు నర్థచంద్రికలు దీన, యక్షగానప్రబంధమ్ము లతుకవచ్చు.'

కాని విన్నకోట పెద్దనయొక్క కావ్యాలంకారచూడామణి రచనాకాలము వరకు యక్షగానములు కేవలము పాటల స్థితిలోనే యున్నవనియు, విన్న

కోట,పెద్దన చిత్రకవి పెద్దనల మధ్యకాలమున (నన(గా క్రీ. శ. 1350–1550 మధ్య)నవి యొకస్వరూపమును దాల్చినవని యూహింపవచ్చును. పైలక్షణ పద్యమునుబట్టి చంపూప్రబంధములకు గేయముల నతికినచో, నప్పకవి 'వీన యక్షగాన ప్రబంధంబు లతుకవచ్చు' నని చెప్పినట్లుగ, యక్షగాన ప్రబంధము లగునని స్పష్టమగుచున్నవి. ఇంతకంటె, నాటకమునుండు వీర శృంగారరస ప్రధానమైన కథ సంభాషణరూపముగమాత్రమే యుండుట, విష్కంభప్రవేశకాదులతో రంగప్రవేశయోగ్యత, మొదలగు మహానాటక లక్షణము లిందుండవు. పై లక్షణ పద్యమున చిత్రకవి చెప్పినట్లు రగడలకు, గొంత మార్పుచేసినచో 'త్రిపుట, జంపె, ఏక, అట' యను తాళముల కనుగుణముగా నేర్పడు గేయములనే పేర్కొనెనుగాని వానికిం గల పేర్లను దెల్పలేదు. యక్షగానములలోం గనంబడు గేయములను దేశీయరచనలు 'ఏలలు, జోలలు, సువ్వాలులు, ఆరతులు, ధవళములు, శోభనములు, చందమామ సుద్దులు, వెన్నెల పదములు, తుమ్మెద పదములు, గొబ్బి పదములు, కోవెల పదములు, చిలుక పదములు, అల్లోనేరేళ్లు, త్రిభంగులు, సీస - కందార్థములు, ద్విపదలు, త్రిపదలు, చౌపదలు, షట్పదులు, మంజరులు, జక్కులరేకులు, మొదలైన వనేకము దేశవ్యవహారమున నున్నట్టివే. పదములను నామాంతరముగల యీ గేయములు మల్లికార్జునపండితారాధ్యుని కాలముననే యాంధ్ర దేశమున వ్యవహారమున నున్నవని పండితారాధ్యుండు వాదార్థమై వెలనాంటిచోడుని సభకేగునపు డాయనశిష్యులు, ననుయాయులు భక్తులు గొందఱు పాడుచు వెంటవచ్చిరని పాల్కురికి సోమనాథుని పండితారాధ్య చరిత్రమున నిట్లు తెలుపంబడినది.

> "పదములు తుమ్మెదపదముల్ ప్రభాత, పదములు పర్వతపదము లానంద
> పదములు శంకరపదముల్ నివాళి, పదములు వాలేశుపదములు గొబ్బి
> పదములు, వెన్నెలపదములు, సంజ, వర్ణన మతి గణవర్ణన పదము
> లర్ణవఘోష ఘూర్ణిల్లుచునుండం, బాడుచు నాడుచుం బరమహర్షమున
> గూడి సద్భక్తి సంకులమేగుదేర."..............

ఈ విధములైన గేయము లధికముగా చంపూకావ్యమునం జేర్చి యక్షగాన ప్రబంధములను గూర్చుటచే నివి గానప్రధానములై ముఖ్యముగా పాడు

టకు వినియోగింపఁబడెడివని విశ్వసింపవచ్చును. గేయములు పాడునపుడు లయతాళానుగుణముగ గాయకుల పదములు (పాదములు) లేక, అడుగులు పడుట సహజము. పదవిన్యాసము ప్రధానముగాఁగల, లేదా, పదవిన్యాసముల కవకాశమిచ్చు పాటలు, లేక గేయములు పదములని వ్యవహారసిద్ధములైనవి, పదవాఙ్మయ మనఁగా గేయవాఙ్మయ మని భావము. కాన నిట పదములనఁగా మాటలనికాని, పంక్తులనిగాని చెప్పరాదు. ఇవే ప్రాచీనకాలమున జక్కులవారిచే రసవంతముగా పాడఁబడుటచే, వారిపేరితో నవి వ్యవహరింపఁబడి జక్కులపాటలై, యా పదము సంస్కృతీకరింపఁబడి 'యక్షగానము' లనఁబడినది. యక్షగాన ప్రాతిపదికరూపము లివే యనఁదగును. శ్రవ్యకావ్యములగు పురాణాదులు చంపూరూపముననుండి పండితులచే పురాణకాలక్షేపములు చేయఁబడునట్లుగా, యక్షగానములు మధురకంఠముగల స్త్రీలచే పుణ్యదినములందు పాడఁబడెడివి. ఇట్లనియే క్రీడాభిరామమున మంచనశర్మ విశదీకరించెను కదా. మఱియు శ్రీనాథుఁడు భీమఖండమున దక్షవాటిపురమును 'కీర్తింతు రెడ్డాని కీర్తి గంధర్వులు గాంధర్వమున యక్షగానసరణి' అని వ్రాయుటచే 'యక్షగానసరణి' గాంధర్వమున, అనఁగా గానవిద్యకు చేరినదనియే విశదమగుచున్నది. ఇది యక్షగాన ప్రారంభదశారూపము. సామాన్యముగా చిన్న గేయములు పాడఁబడఁగా, క్రమముగా కొంత కాలమునకు కథాప్రణాళికగల యక్షగానమును వేషము ధరించిన యొక స్త్రీచేఁ బాడఁబడుచు, ప్రక్కన సంధివచనములు మొదలైనవి హంగుదారుఁడగు నొక పురుషునిచే చెప్పఁబడుచుండెడివి. ఈ విధముగా, నేఁటి కాలమున హరికథ నొక్కఁడే చెప్పునట్లుగా, పూర్వ మొక్క స్త్రీ మాత్రమే యక్షగానమునంతయు పాడెడి దన్నమాట. మఱియు నామె గేయములను తాళలయానుగుణముగ పాడునపుడు నాట్యాభినయమును గొంతచేయుట యనివార్యమగును కదా! ఇందుచే నిది దృశ్యమై, తద్రచన దృశ్యకావ్యముగా పరిణమించినది. ప్రాతిపదికలో యక్షగాన ప్రదర్శనమున గానమునకు మాత్రమే ప్రాధాన్యము గలదు. గాని, నృత్యము బహుస్వల్పమని యంగీకరింపక తప్పదు. ఈ విధముగా యక్షగాన

మార్యుల సంస్కారముతోఁగాని, సంస్కృత భాషాజ్ఞానముతోఁగాని యెంతమాత్రము సంబంధములేక, శుద్ధదేశీయ ప్రక్రియగల రచనా, విశేషముగ దేశీయపరిసరములో స్వతంత్రముగాఁ బుట్టి పెరిగినదనియే చెప్పవలయును.

ప్రస్తుతము యక్షగానము లాంధ్ర కర్ణాటక, తమిళభాషలందు వ్యాప్తిలోనున్నవి. వీనిలో నే యొక్కదానియందుననో మొట్టమొదట

యక్షగానోత్పత్తి :

పుట్టియుండఁగా, తర్వాత మిగిలిన భాషలలో నది యనుకరింపఁబడి వ్యాపించియుండును. ఏ భాషలో నిది ప్రప్రథమమున పుట్టినదో విచారించి దెలిసికొనినచో నది తర్వాత నితర భాషలలో ననుకరింపఁబడినదని యెంచవచ్చును. మఱియు దాని కాపేరెట్లు గలిగినదను విషయముగూడ నొక సమస్యగా పరిణమించినది. పై భాషలన్ని దీనిని తనదిగా నెంచుట సహజమే. కాన క్రమముగ నా వాదములను విచారించి సత్యము నిర్ణయింపఁదగినది.

'త్రివేణి' యను ద్వైమాసాంగ్లపత్రిక, (సంపుటి 7, సంచిక 2 – Sept – Oct. 1934) లో శ్రీ వి. రాఘవన్ యక్షగానమునుగూర్చి వ్రాసిన

కర్ణాట యక్షగానము.

వ్యాసములో, వివిధ భారతీయ నాటకములలో దక్షిణమున కన్నడమండలముగూర్చినది 'యక్షగాన' మనియు, కన్నడదేశమందలి దక్షిణ కన్నడమండలమునకు 'యక్షగాన' ము చెందినదని "To the vast indigenous theatre of India, the contribution of South Canara is the Yakshagana" The Yakshagana belongs to South Canara in the Kannada area, For it is the Karnataka country that has named our South Indian music & dance as "Karnatic" అని వ్రాయ సాహసించినారు. దీనికి వారుచెప్పిన కారణము దక్షిణదేశమున సంగీతమునకు నృత్యమునకు 'కర్ణాటకి'మని వ్యవహరింపఁబడుటయే నఁట. కాన ముందుగా నా మతము పరిశీలింపఁబడును. దక్షిణదేశపు గాన నృత్యములు 'కర్ణాక' విశేషణముతో వ్యవహరింపఁబడినంత మాత్రమున, యక్షగానములుగూడ కర్ణాట దేశ జన్యములని యూహించుట యెట్టి హేతువాదమో తెలియరాదు.

దక్షిణ గాననృత్యములకైనను 'కర్ణాట' మనుపేరు కాలమునుండి, యెందుచే గల్గినదో కూడ వివరింపఁబడలేదు. కాన నీ హేతువొక ప్రమాణ ముగ గ్రహింప నక్కఱలేదు. ముందావిషయము నిర్హేతుకమని స్పష్ట పడఁగలదు. కొందఱు కన్నడపండితులు యక్షగానోత్పత్తి కొక యూహను దెల్పుదురు. దీపావళి పండుగను కన్నడులు యక్షరాత్రి యందురఁట. ఆ రాత్రియందే కుబేరుఁడు బలినుండి తన ధనమును తిరిగి పొందెనఁట. అందుచే సంతోషముతో కుబేరానుయాయులగు యక్షులు నృత్యగానములు సేసిరఁట. ఆ విషయస్మారకముగ కన్నడ భాగవతమేళ ములు దీపావళినాఁడు నాటకము లాడుదురఁట. అవియే యక్షగానములనఁ బడె నని కన్నడపండితులగు శ్రీ తిమ్మప్పయ్య, దన 'పార్థసభ' యను గ్రంథమున యూహించిరి. వీరి యూహ మఱియొకటి గలదు. ఇంద్ర సభలో గంధర్వులు నృత్యగానములు సేయుచుండఁగా, యక్షులు వారికి భృత్యులై సేవచేసెడి వారఁట. ఒకమారు యక్షులందఱుగూడి దైత్యుల గురువగు శుక్రాచార్యుల యొద్దకేగి, యీ సంగీతనాటకమును నేర్చికొని వచ్చిరని కన్నడనుడి యఁట. కాన దీనికి యక్షగానమను పేరు వచ్చినదఁట. దీనికిఁదోడు పాశ్చాత్యులగు 'లడ్విగ్'ను, 'గెల్డినర్'అను దొరలు యక్షశబ్దమునకు 'పండుగ' అని యర్థము చెప్పిరఁట. దీనినిబట్టి యక్షగాన మనఁగ 'పండుగలో పాడఁదగిన రచన' యని భావింపఁబడుచున్నది. ఈ యూహాలలో మొదటి రెండును పుక్కిళ్ళి పురాణమునకుఁ జెందినవి. ఎందుకన దీపావళి నరకాసురసంహార సందర్భమున నాచరింపఁబడునది. బలికి దీనితో సంబంధము లేదు. మఱియు నీ విషయ మేసంస్కృత పురాణమందును లేదు. మఱియు నీ పౌరాణిక సంప్రదాయము కన్నడు లలో మాత్రమే యుండి, యితర జాతులలో నెక్కడ వినరాదేమి? కన్నడులకు యక్షులకు నేమైన ప్రత్యక్షసన్నిహిత సంబంధమున్నట్లు సాక్ష్యము గలదా? విశేషించి యక్షగానపదము సంస్కృత, కన్నడ ద్రావిడ వాఙ్మయములం దెక్కడను 17-వ శతాబ్దమునకుఁ బూర్వము విన, గన రాదని యా భాషలందలి పండితులందఱు నేకగ్రీవముగా నంగీ కరించుచున్నారు. కాన నీ యూహాలు రెండును దీనికి ప్రాచీనతఁగల్గిం

చుటకై యర్వాచీన కన్నడ పండితులు గొందఱు గల్పించినవే యని చెప్పక తప్పదు. ఇఁక పాశ్చాత్యుల వ్రాఁతలు, పై కథల ననుసరించిన తెలిసీ తెలియని వ్యాఖ్యానములు. క్రీ. శ. 16-17-వ శతాబ్దములందుండి దేశభాషలలో యక్షగానములు గనఁబడుచుండఁగా, 18-వ శతాబ్దములో నవి బయలు దేరినవని, ఇ. పి. రైసుదొర, తన కన్నడవాఙ్మయ చరిత్రలో నాంగ్లమున వ్రాయలేదా? ఇట్టి పుక్కిళ్ళి పురాణమే తెలుఁగున కామేశ్వరి పాటలో శివుఁ డిద్దరి యక్షులనిచ్చి కామవల్లి దేవతను పాటలతో తరతరములు గొలువవలసినదిగాఁ జెప్పిన కథగూడ. ఈ కథలన్నియు యక్షగానమునకుఁ బ్రాచీనతఁ గూర్చుటకుఁ గల్పింపఁబడినవే కాని, సత్యము లెంతమాత్రము గాఁ జాలవు.

పైనఁ దెలిపిన త్రివేణివ్యాసములో శ్రీ రాఘవన్ 'తమిళ నాట్య వాఙ్మయమున ననేక విచిత్రమైన పేర్లున్నను, యక్షగానమను పేరందు లేదనియు, చెన్నపట్నము, తంజావూరు లిఖితపుస్తక భాండాగారములలో ననేక తమిళాంధ్ర యక్షగాన గ్రంథము లున్నను, వానిలో నేదియు 18-వ శతాబ్దమునకుఁ బూర్వపుది లేదనియుఁ' దెల్పెను. ఈ వాక్యములనుబట్టి తమిళమున నీ విషయమునకై పరిశోధించి ప్రయోజనము లేదు. కాని తమిళుఁడైన యీయన తెలుఁగును గూర్చి చెప్పిన వాక్యములు సాహసము లైనవనియే యనవలెను. ఏలన రుద్రకవికృత సుగ్రీవవిజయము క్రీ. శ. 1550 ప్రాంతమున నుండఁగా నతఁ డిట్లనుట తెలియక పల్కిన మాటలే కదా. ఇఁక తమిళమందలి కురవంజులు మాత్రము 16-వ శతాబ్దమునుండి కలవు. ఇవియైనను తెలుఁగున యక్షగానోత్పత్తియైన రెండు శతాబ్దముల తర్వాతనుండియే బయలుదేరినవి.

(తమిళ యక్షగానము)

ఇఁక మలయాళుల 'కథకళి' నృత్యము కేవలము మూకాభినయ మగుటచే యక్షగానముతో నెక్కువ సంబంధము లేకపోయినను-నివిగూడ 17-వ శతాబ్దోత్తరభాగమునుండియే వెలసినవి కాని, తత్పూర్వ మవి మృగ్యమగుటచేఁ - దెలుఁగు యక్షగానములకు బహుకాలము తర్వాతనే యవి బయలుదేరిన వనుట నిశ్చయము.

కాన నాంధ్రమున యక్షగానముల స్థితిని విచారింతము. వెనుకఁ దెల్పిన త్రివేణిలో వ్యాసమున శ్రీ రాఘవన్, శ్రీవేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి గారితో సంప్రతింపఁగా, వారు 'యక్షగాన మను పేరు తెలుఁగుదేశమందలి గుంటూరు జిల్లాలో నుండు గాన నాట్యములందు నైపుణ్యముగల జక్కులను నొక కులమువారినుండి వచ్చినదనియు, నది 'జోల, యేల' మొదలగు పామరుల పాటలనుండి పరిణమించిన దనియుఁ' దెల్పిరని వ్రాసిరి. రగడ వృత్తమున కీషద్భేదముగల యీ యేల, జోలపాటలను బోలినవి క్రీ. శ. 1210-1247 ప్రాంతమున శార్ఙ్గదేవుఁడు రచించిన సంగీతరత్నాకరమునఁ దెలుపఁబడినవనియు, 1304 - 24 ప్రాంతమున ఉమాపతియను ప్రాకృతభాషాకవి పారిజాతాపహరణమను, యక్షగాననాటకమువంటి గేయనాటకమును రచించెననియు, కాళిదాసుని విక్రమోర్వశీయనాటక చతుర్థాంకమున ద్విపదిక మను గేయము రచింపఁబడిన దనియుఁ దెల్పి, యీ విధమగు సంస్కృత ప్రాకృతభాషాప్రభావమున దక్షిణదేశమున యక్షగానము లుద్భవించినవని చివరకు సిద్ధాంతము చేసిరి. వీ రావ్యాస ప్రారంభముననే, నివి సంస్కృతమందలి నాట్యసంగీతశాస్త్ర పరిభాషతోఁ గూడినవని తెల్పిన సంస్కృతభాషాభిమాను లగుటచే నట్లనుట సహజమే. కాని, తర్వాత వారు యక్షగానమందలి యక్ష-గాన పదములు సంస్కృత శబ్దములే యైనను, సంస్కృత, ప్రాకృత, ద్రావిడ వాఙ్మయములందెక్కడ 18-వ శతాబ్దమునకుఁ బూర్వము యక్షగానపద ముపయోగింపఁబడ లేదని వ్రాసి చాల తికమకలు పడిరి. తర్వాత వారు కన్నడపండితులను, కన్నడ సంగీతశాస్త్రజ్ఞులను యక్షగానమునుగూర్చి సంప్రతింపఁగా నిది యొక ప్రాచీన సంగీతపద్ధతియని వారు తెల్పఁగ, వీథినాటకములం దుపయుక్తమగు 'కీర్తన' వంటి యొక పాటకే యక్షగానమను పేరు ప్రాచీన కాలమున నుండెఁగాఁబోలని మనస్సును సమాధానపఱచుకొని యూరకొనిన ట్లావ్యాసముననే వారు దెల్పిరి. ప్రారంభముననే యక్షగానము కన్నడ దేశమునఁ బుట్టినదని భావించినవారగుటచే, సమంజసమైనను కాక పోయినను, కర్ణాటపండితుల సమాధానము సంతృప్తికరముగ వారికిఁ దోఁచినది. కాని ప్రభాకరశాస్త్రిగారి వాక్యములు వారికి నచ్చలేదు. అసాధారణ భాషాపరిశోధకులై, సంస్కృతాంధ్రముల పండితులైన

ప్రభాకరశాస్త్రిగారికి విక్రమోర్వశీయనాటకాదులనుగూర్చి తెలియక పోయినదా? ప్రతి దేశీయభాషయందును జాతీయగేయ నృత్య సంగీతములు గలవు. ఇవి భరతనాట్యశాస్త్ర సంగీతములకంటె భిన్నములైనవి. యక్షగానములందు ప్రయుక్తములగు గేయములు, నృత్యము, సంగీతమును దేశిసంప్రదాయమునకుఁ జెందినవే కాని, భరతనాట్యశాస్త్ర సంప్రదాయమునకుఁ జెందిన మార్గపద్ధతి ననుసరించిన వెంతమాత్రము కావు. యక్షగానములందలి నృత్యగానములు శుద్ధ దేశిసంప్రదాయము గలవి యనియు, భరతనాట్యము మార్గసంప్రదాయము గలదనియు, సంగీతమందుఁగూడ నిట్లే యనియు పండితులందఱు నంగీకరించిరి. వీని విభాగములను లక్షణగ్రంథములందుగూడఁ దెలిపిరి. సంగీతదర్పణమున నిట్లున్నది.

శ్లో. మార్గ దేశివిభాగేన సంగీతం ద్వివిధం మతం,
ద్రుహిణేన యదుద్దిష్టం యదుక్తం భరతేన చ
తద్దేశీ హి యయా రీత్యా యత్స్యా ల్లోకానురంజనం
దేశేదేశే తు సంగీతం తద్దేశీత్యభిధీయతే.

అనఁగా భరతమునిచే నియమింపఁబడి శిష్టమై, శాస్త్రీయమైన సంగీతము మార్గయనియు, శాస్త్రనియమములేక లోకానురంజనమునకై వివిధ దేశములందు వివిధరూపములుగా పాడఁబడునది దేశిసంగీత మనియు పేరు. ఏలలు, దరువులు, మొదలైనవి దేశిసంగీతమునకుం జెందినవి. ఇఁక నాట్యమునుగూర్చి దశరూపకమున నిట్లు దెలుపఁబడినది.

శ్లో. అన్యత్ భావాశ్రయం నృత్య, మన్యత్తాళ లయాశ్రయం,
ఆద్యం పదార్థాభినయో మార్గో దేశీ తథా పరం.

సంగీతనాట్యముల రెండింటియందుఁ గూడ నీ మార్గదేశి విభాగ మున్నట్లు సంగీతరత్నాకరమందలి యీ శ్లోకములు స్పష్టపఱచుచున్నవి.

శ్లో. గీతం వాద్యం తథా నృత్తం త్రయం సంగీత ముచ్యతే,
మార్గో దేశీతి తద్వేధా తత్ర మార్గ స్స ఉచ్యతే ॥
యో మార్గితో విరించాద్యైః ప్రయుక్తో భరతాభిః,
దేవస్య పురత శ్శంభోః నిరతాభ్యుదయప్రదః ॥
దేశేదేశే జనానాం యద్రుచ్యా హృదయరంజకం,
గీతం చ వాదనం నృత్తం తద్దేశీత్యభిధీయతే.

శ్లో. యేషాం శ్రుతిస్వరగ్రామ జాత్యాది నియమో న హి
నానాదేశ గతిచ్ఛాయా, దేశరాగాస్తు తే మతాః,
కామచారప్రవర్తిత్వం దేశీరాగత్వ లక్షణం,
నియమే సతి చేత్తత్ర మార్గత్వ మునలక్షితం.

ప్రతిదేశమునందును, భాషయందును, జానపదులందు వారివారి దేశీయాభిరుచుల కనుగుణముగ నాటలు పాటలును యథోచితముగ పుట్టి పెరుగుచుండును. అట్టిదే ప్రాతిపదికయందు యక్షగానము. వీనియందలి; ఏల, జోల, మొదలైనవి దేశీయ గేయగానములకు సంబంధించినవే కాని, భరతనాట్య సంగీతముల కెంతమాత్రము చెందినవి కావు. కొంతకాలమైన తర్వాత భరతనాట్యమును కూచిపూడి బ్రాహ్మణ భాగవతులు యక్షగాన ప్రదర్శనమునఁ బ్రవేశపెట్టి, నూతన సంస్కారమును దానికిఁ గలుగఁ జేసిరి. వీరికిఁ బూర్వము గొల్లలు, యానాదులు మొదలైన నికృష్ట జాతులవారు వీనిని యథోచితముగా నాడెడివారు. కాన ప్రస్తుత ప్రదర్శన విధానమునుబట్టి ప్రాతిపదికలోఁ గూడ నక్లే భరతనాట్య ముండె నని భావింపరాదు. శ్రీ రాఘవన్ అంతకు కొలఁదికాలమునకుఁ బూర్వమే చెన్నపట్నమునఁ జూచిన యొక కన్నడ యక్షగాన ప్రదర్శనమునుబట్టియే తన వ్యాసమును రచించెనని తెలుపుకొనెను. కాననే యాయన యిన్ని భ్రమప్రమాదములకు గురియయ్యెను. ఆయన కూచిపూడి భాగవతుల ప్రదర్శనమును గూర్చి వినియుండెనే కాని, చూచియుండడు.

శ్రీ వి. రాఘవన్ వాక్యములను వేద ప్రమాణముగా నెంచి డా. నేలటూరు వెంకటరమణయ్యగారు యక్షగానములను గూర్చి యాంధ్రపత్రిక ఖర సంవత్సర యుగాదిసంచికలో, యక్షగానములందు ద్విపద లధికముగా నుపయోగింపఁబడుటచేతను, విక్రమోర్వశీయ చతుర్థాంకమున ద్విపదికమను మాత్రాగణగేయము వాడఁబడుటచేత, నీ ద్విపదికయే యాంధ్ర ద్విపదలకు మూలమనియును, యక్షులు దేవయోనులును, వారి రాజు కుబేరుఁడును, వారు నాట్యసంగీతములందు సుప్రసిద్ధులగుటయు, యక్షుల ప్రశంస పురాణములందే కాక, బౌద్ధగ్రంథములందుఁ గూడ నుండుటచే, వారు పుళిందిపురాణమునకుం జెందిన మిథ్యాప్రపం

చవు వా రెంతమాత్రమునుగాక, వాస్తవవ్యక్తులనియు, యక్షగానము నందలి నృత్యగానములు భరతనాట్య సంగీతములె కాన, యక్షులకును యక్షగానములకు తప్పక సంబంధ ముండితీరవలెనని వారు వాదించుచు, సంస్కృత ప్రాకృత భాషాప్రభావ సంజనితమే యక్షగానమని వారు విశ్వ సించిరి. డా. వెంకటరమణయ్యగారి దేవలోక సంబంధవాదము వెనుక ప్రస్తావించిన కన్నడ సోదరుల వాదమువంటిదే కాని వేరుకాదు. వారి వాదము నంగీకరించినను, దేవలోక యక్షులకు, భూలోక ద్రావిడ యక్షగానములకుఁ గల సంబంధ మిదమిద్ధమని స్పష్టముగ వివరించినవారు లేరు. కేవలము నామసామ్యమున బట్టతలకు మోకాలికి ముడివేయఁ జూచుట యేల ? ద్విపద యన రెండు పాదములు గలదని యర్థము కాని, ద్విపదిక గణములును ద్విపదగణములు నొకటే యని కాని,యతిసామ్యమని కాని సమర్థింప గలరా ! మఱియు యక్షగానమున దరువు, జంపె, అర్థ చంద్రికలు, ఏలలు, జోలలు, మొదలైనవానికున్న ప్రాముఖ్యము ద్విపదకు లేదు. తదుపరి యక్షపదమునకు దేవయోనులని కాక, జక్కు-పదమునకు సంస్కృతీకరణమనియు, జక్కులు, బలిసీడులు మొదలగువారు గుంటూరు మండలములో సంగీతాది లలిత చిత్రకళానైపుణ్యము గల జాతివారనియు, వారి పాటయే యగు 'జక్కులపాట'కు సంస్కృతీకరణము యక్షగానమైనదనియు భావింపఁబడుచున్నది. పల్లెపాటలు నేఁడు జానపద గేయములని వ్యవహరింపఁబడుట లేదా ? తెలుఁగు మాటలు పేలవము లనియు, సంస్కృత పదములు గంభీర గౌరవప్రదములనియు భావింపఁ బడిన కాలమున పల్లెవాండ్రు అగ్నికులక్షత్రియులనియు, కంసాలులు విశ్వ బ్రాహ్మణులనియు, మంగలులు నాపితులనియు, బోగమువారు కళావంతు లనియు వ్యవహరింపఁబడినట్లే, జక్కులవాండ్రు యక్షులనియు, జక్కుల పాట యక్షగానమనియు సంస్కృతీకరింపఁబడిన వనుట సమంజసముగనే యుండును.

ఇఁక వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారి వాదము పరిశీలింపఁబడును. 'తొలుత ద్రావిడభాషలలో వెలసిన దృశ్యరచనములు కురవంజులనియు,

యక్షగానము – కురవంజి

ఆంధ్రకర్ణాట ద్రవిడ దేశముల యరణ్యములలో నివసించు నాటవికులు కురవలు, చెంచులు ననువారి, అంజె=అడుగు, చిందు, నృత్యవిశేషమునుండి కురవంజి యను నృత్య (నాటక) నామ ముద్భవించినదనియు, కొరవంజి యనుపేరు, తొలుత వారి నృత్యము

నకు, పిదప నృత్యవిశిష్టమైన వారి చిన్నచిన్న గేయరచనలకు, నాపై కురవంజ వారికిఁగూడఁ బేరైనది' అని వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు సుగ్రీవవిజయ పీఠికలో వ్రాసిరి. మఱియు నందులోనే 'ఈ కురవంజుల ననుకరించియే యక్షగానములు బయలుదేరిన' వని తెల్పిరి. కాన నీ విషయము కొంత విచారింపవలసియున్నది. శాస్త్రిగారు 'కురవ+అంజి' యని పదవిభాగము చేసి, అంజ, అంజె, అంజి, యను రూపములను సిద్ధింపఁజేసిరి. కాని తమిళపండితులు దీనిని 'కురు+వంజి' అని పదవిభాగము చేసి, 'వంజి' యనఁగా రచన యనియు, 'కుఱ్ఱ-కొండ' యయినదనియు, కుర=కొండకు సంబంధించినదని యర్థము చెప్పుదురు. కురవక్=అనఁగా కొండజాతి పురుషుఁడు, కురత్తి=కొండజాతి స్త్రీ యనియు వ్యవహారము. మఱియు 'వంజి' శబ్దమునకు తీగె, నర్తకుఁడనికూడ యర్థమున్నదని మద్రాసు విశ్వకళాపరిషత్తునందలి తమిళపండితులు దెలుపుచున్నారు. మఱియు 'కురవంజి' యనఁగా కొండజాతివారిని, లేదా వేటకాండ్రను గూర్చి చేసిన రచన యని యా పండితులే తెలుపుచున్నారు. ప్రభాకరశాస్త్రిగారు వ్యాఖ్యానించినట్లుగా 'కురవ+అంజి, అంజె, అంజి' యని పదవిభాగము చేయరాదనికూడ నా తమిళపండితులు తెలిపిరి. కాన 'కురవల చిందు' లేదా, నాట్యమని చెప్పుట దోషమని స్పష్టము. ఇఁక రెండవ యాక్షేపణ మేదనఁగా, తమిళభాషలో నీ కురవంజులు క్రీ. శ. 16-వ శతాబ్దమునుండి మాత్రమే కలవనియు, నంతకుఁ బూర్వము మా భాషలో నవి లేవనియుఁగూడ మద్రాసు విశ్వకళాపరిషత్తునందలి తమిళ పండితులందఱు నేకగ్రీవముగా ఘంటాపథముగా తెల్పుచున్నారు. తమిళమునందే కాక, కన్నడమందుఁగూడ నంతేనఁట. ఇఁక మలయాళమునఁగల 'కథకళి' గూడ 17 వ శతాబ్దమునకుఁ బూర్వము లేదని నచటి పండితులు చెప్పుచున్నారు. ఆంధ్రమున యక్షగానములు క్రీ. శ. 13, 14-వ శతాబ్దమునుండికూడఁ గలవని పైనఁజూపిన తార్కాణములనుబట్టి స్పష్టమగుచుండఁగా, ద్రావిడ భాషలందలి 'కురవంజి' యను నాట్యనాటకమునుండి తెలుఁగున యక్షగాన ప్రక్రియ పుట్టినదనుట విశ్వాసార్హము గాదు. మఱియు నీ 'కురవంజి' యను పదము కురవజాతివారికిఁగూడ పేరైనదని శాస్త్రిగారు వ్రాయుట హాస్యాస్పదముగ నున్నది. ఆ జాతి

వారు కురవలని తామే మొదట వ్రాసి, మరల నిట్లు వ్రాయుటలో నర్థ మేమి? 'యక్షగాన' మను సంస్కృతపదము తెలుఁగున 'జక్కులపాట' యనినట్లుగానే, తమిళమున దానిని 'ఇయక్కికూత్తు' అని యందురు. యక్షశబ్దమునకు తమిళ తద్భవరూపము 'ఇయక్కి' యనియు, 'కూత్తు' అనఁగా తమిళములో పాట అనియు నర్థము. ఉదా: 'తెరుకూత్తు' = వీథిపాట, కాన నా రూపము సిద్ధించినది. కనుక యక్షగాన ప్రక్రియ దక్షిణదేశమున నాంధ్రులలో స్వతంత్రముగఁ బుట్టి పెరిగినదని నిస్సంశయముగ చెప్పవలయును. శ్రీ. వి. రాఘవన్, డా. నే. వెంకటరమణయ్య గార్లు యక్షగానము సంస్కృత ప్రాకృత భాషాప్రభావమున దక్షిణదేశ భాషలలో నుద్భవించినదని వాదించుచుండఁగా, వే. ప్రభాకరశాస్త్రిగారు సుగ్రీవవిజయ పీఠికలోనే, యక్షగానము దేశీయప్రక్రియయని యంగీకరించి, యందలి 'కోణంగి', సంస్కృత నాటకములలోని విదూషకస్థానీయుఁడగుట స్పష్టముగాఁ గానవచ్చును. సంస్కృతనాటకములోని 'ధ్రువాగానమే', కురవంజులలో దరువనఁబడెను. దేశీయ రచనలలోనుండి 'సింగి, సింగడు', కోణంగి, దరువు, అనునవి క్రమముగ నటీ నటులుగను, విదూషకుఁడుగను, ధ్రువగను, సంస్కృతనాటకములఁ జేరెనేమో యనికూడ యోజింపఁదగినట్టు లున్నదని' వ్రాసిరి.

పై విచారణనుబట్టి యక్షగానము సంస్కృత ప్రాకృత భాషా వాఙ్మయములతో సంబంధింపని శుద్ధదేశిప్రక్రియకుఁ జెంది, మొట్ట మొదట నాంధ్రములోఁబుట్టి, తర్వాత తమిళ కన్నడభాషలలో ననుకరింపఁబడిన దనుట స్పష్టము. దీనిని మొట్టమొదట నాంధ్రులలో జక్కులవాండ్రు పాటగా పాడెడువారనియు, నందుచేతనే జక్కులపాటని పేరువచ్చి, దాని సంస్కృతీకరణముగ యక్షగానమని వ్యవహరింపఁబడుచుండెను. ప్రారంభమున దీనియందు పాట యధికముగను నాట్యము స్వల్పముగా నుండెడిది. తర్వాత 15-వ శతాబ్దమునుండి కూచిపూడి భాగవతులు వివిధపాత్రలను ప్రవేశపెట్టి భరతనాట్యమును నందుఁ జొప్పించిరి. అందుచే

రెండుమూఁడుగంటలలో నాడఁగల రచన రాత్రి 10 గంటలనుండి తెల్లవారుఝామున వఱకు నాటకము సాగుచుండును. ఇందు స్త్రీ పాత్రలను పురుషులే ధరించెడివారు.

విజయనగరసామ్రాజ్యమున శ్రీ కృష్ణదేవరాయల కాలమునఁ గూచిపూడి భాగవతు లక్కడకుపోయి యా రాజుచే సత్కరింపఁబడినట్లు 'తాయికొండ' నాటకప్రదర్శనమునకై చేయఁబడిన దానశాసనము కూడ దెలుపుచున్నది. అంతకుపూర్వము వీరనరసింహరాయల సమక్షమున కూచిపూడి భాగవతులు, సిద్ధవటమందలి బేతంకొండ కధికారియైన సంబెట గురవరాజుయొక్క దారుణచర్యలను నాటకరూపమున ప్రదర్శించినట్లు గల స్థానిక కవెలలను డా. నే. వెంకటరమణయ్యగా రుదాహరించిరి. విజయనగరరాజ్య వ్యాప్తికాలమగు శ్రీకృష్ణదేవరాయని పరిపాలనమున 16-వ శతాబ్దమునుండి తంజావూరు, మధుర, పుదుకోట మొదలగు దక్షిణదేశమున నాంధ్రుల వలసరాజ్యములగు నాయకప్రభుత్వముల నేర్పరిచినపు డాంధ్రదేశమునుండి కవులు, పండితులు, నటులు, గాయకులు మొదలగు వారుగూడ నా దేశమునకుఁబోయి యక్షగాన ప్రక్రియగల రచనలను, ప్రదర్శనముల నభివృద్ధిచేసిరి. విజయనగర రాజ్యకాలమున నాంధ్ర, తమిళ, కన్నడులకుఁ గూడలిగ నేర్పడి పరస్పర సన్నిహితముగ నుండినపుడు, తమిళ కన్నడు లాంధ్రయక్షగానముల ననుకరింప సాగిరి. మరియు తంజావూరు రాజ్యమున రాజులుగూడ యక్షగానములను ప్రోత్సహింపఁగ, తెలుఁగు యక్షగానములు తంజాపురరాష్ట్రమందలి దేవాలయములలో 16, 17 శతాబ్దములనుండి భాగవతనాటకమేళములచే ప్రదర్శింపఁబడుచుండెను. తంజావూరు రాజ్యప్రభువులగు రఘునాథనాయకుఁడును, నతని కుమారుఁడు విజయరాఘవ నాయకుఁడు ననేక యక్షగానములను రచించిరి. వీరి తర్వాత పాలించిన మహారాష్ట్రరాజులుగూడ తెలుఁగు భాషను నేర్చుకొని కొన్ని యక్షగానములను వ్రాసిరి. దీనివలన యక్షగానమున కా కాలమున నెట్టి యాదరణ గలదో విశదమగును. ఇట్టి స్థితిలో నా దేశప్రజలగు తమిళు లూరక యుండలేరు కదా. అందుచే వారాంధ్ర

యక్షగానముల ననుకరించి తమిళమున యక్షగానములను వ్రాయ మొదలిడిరి. ఇట్లే ప్రాంతీయ కన్నడులనుగూడ నాకర్షించుటచే వారుగూడ యక్షగానములను దమభాషలో వ్రాయ మొదలిడిరి. వీరు పూర్వమే శ్రీకృష్ణరాయలకాలములో నాంధ్రులతో సంపర్క మేర్పరుచుకొనిరి కదా. ఈ కాలమున రంగాజమ్మ వ్రాసిన మన్నారుదాసవిలాసమను యక్షగానమున తమిళ కన్నడ మలయాళ భాషలను మాట్లాడు వివిధ పాత్రలు గూడఁ బ్రవేశపెట్టఁబడినవి. దీనివలన యక్షగానము లాంధ్రేతర దక్షిణ దేశభాషలలోఁ గూడ 17-వ శతాబ్దమునుండి బయలుదేరుటకుఁ గారణ మాయెనని చెప్పవచ్చును కదా. విజయరాఘవు నాస్థానపండితుఁడగు గోవిందదీక్షితుఁడు తన 'సంగీతసుధ' లో యక్షగానమునుగూర్చి ప్రథమ పర్యాయముగా సంస్కృతమున నిర్దేశించినాఁడు.

తంజావూరు రాజ్యమున నా కాలమున వలసపోయిన యాంధ్రులలో కూచిపూడి వంశమునకుఁ జెందిన మేలత్తూరు వేంకటరామశాస్త్రి యొకఁ డక్కడ స్థిరనివాస మేర్పఱచుకొని యా మండలమందలి దేవాలయములలో ప్రదర్శించుటకు 1750-75 ప్రాంతమున తెలుఁగులో ప్రహ్లాద, రుక్మాంగద, మార్కండేయ, యుషాపరిణయాది యక్షగానములను రచించెను. ఇవి గ్రంథలిపిలో ప్రస్తుతమున్నవి. వీనిని మేలత్తూరు, శూలమంగళము, ఊత్తుకాడు, దేవపెరుమాళ్లూరు మొదలగు గ్రామ దేవాలయములలో ప్రదర్శించుదురు. ఇట్లితర భాషలలో యక్షగానము లాంధ్రమునుండి యనుకరింపఁబడిన వనుట స్పష్టము.

యక్షగాన పరిణామము

తెలుగునందలి మొట్టమొదటి యక్షగానము లిప్పుడు కానరావు. అవి కేవలము గేయములుగానుండి వేషముగట్టిన యొక స్త్రీచేఁ బాడఁబడెడివని వెనుక నూహింపఁబడినవి. యక్షగానము లీ స్థితిలో పాల్కురికి సోమనాథుని కాలమునకే కాక శ్రీనాథుని కాలమునఁగూడ నట్లే యుండెనని వెనుకఁ జూపిన నిదర్శనములనుబట్టియు, భీమఖండములో దక్షవాటీపురమును వర్ణించుచు శ్రీనాథుఁడు 'కీర్తింతు రెద్దాని కీర్తి గంధర్వులు-గాంధర్వమున యక్షగాన సరణి' యని

రచించుటచే స్పష్టమగుచున్నది. కాని మనకు ప్రస్తుతము దొరకు యక్షగానములలో నతి ప్రాచీనమైనది కందుకూరి రుద్రయ్య రచించిన సుగ్రీవవిజయము. ఇది క్రీ.శ. 1550 ప్రాంతమునందలిది. దీనికిఁ బూర్వము క్రీ. శ. 1506-9 ప్రాంతమున ప్రోలుగంటి చెన్నశౌరి సౌబరిచరిత్రమును యక్షగానముగా రచించి నరసింగరాయల కంకితముచేసెనని హరిభట్టు రచించిన యుత్తర నారసింహపురాణములో నిట్లు తెలుపఁబడినది.

సీ. ఆ మంత్రిపుంగవుం డష్టభాషాకవి, వర్యుఁడై పొగడొందె వసుధయందు
ద్విపదగా నారసింహపురాణ మొనరించి, భక్తి నహోబలభర్త కిచ్చె,
బాలభారత మంధ్రభాషను వచనకా, వ్యంబు చేసెను గవీశ్వరులు మెచ్చ,
సౌభరిచరితంబు జక్కులకథఁజూపె, లాలిత నవరసాలంకృతముగ,
గీ. మఱియుఁ బెక్కుకృతుల్ పటుమతి రచించె,ఖ్యాతి నరసింగరాయలచేతఁగొనియె
నగ్రహారంబులును వివిధార్థములును, జెలసె గొండమ బెండ్లియై విభవమెసఁగ ॥

కాని యీ 'సౌభరిచరిత' మిప్పుడు కానరాదు. కాన దాని స్వరూప మెట్టిదో తెలియదు. ఈ నరసింహరాయల కాలముననే కూచిపూడి బ్రాహ్మణులు భాగవతమేళములను తయారుచేసెడివారని కర్నూలుజిల్లా, చెలువుబెళగల్లు గ్రామమున క్రీ. శ. 1514 నాఁటి యొక శిలాశాసనమున 'తాయికొండ నాటకప్రదర్శనము'ను గూర్చి చెప్పఁబడినది. (A. R. E 558 of 1915). కాన 16-వ శతాబ్దారంభముననే కూచిపూడివారు భాగవతప్రదర్శనములను ప్రారంభించిరని తెలియుచున్నది. అందుచే శ్రీనాథ శ్రీకృష్ణదేవరాయల మధ్యకాలములో యక్షగానము 'పాట' రూపమునుండి వివిధపాత్రలకుఁ ప్రవేశముగల ప్రదర్శనరూపముగ మారె నని యెంచవచ్చును. ఈ మధ్యకాలమున నా జక్కులవాండ్ర పాటలకు సంధి వచనములు గలుపఁబడి పలువుర నటులచే ప్రదర్శనీయయోగ్యములుగాఁ జేయఁబడియుండును. ఈ కూర్పులు గొల్లభాగవతులే చేసి 'శ్రీకృష్ణలీల లను' దమ యభిమాన కథను ప్రప్రథమమున గూర్చియుందురని కొందఱి యూహ. మఱికొందఱు యానాదులే యీ సంధివచనములనుగూర్చి నరసింహస్వామి చెంచుకన్యను వివాహమాడిన 'గరుడాచల నాటకము' నాడిరని యూహించిరి. ఈ గరుడాచల నాటకకర్త నందవరపు ఓబయ

మంత్రి క్రీ. శ. 1600 ప్రాంతమువాఁడందును. ఇది యెంతవరకు సత్యమో నిర్ణయింపరాదు.

కాని యాంధ్ర సారస్వతమున నూతనమార్గములు ద్రొక్కి మార్గదర్శకులైనది శివకవులు. వీరికున్న సాహస మితరులకు లేదు. ఆంధ్రమున ద్విపదకావ్యములు, శతకములు, నుదాహరణములు మొదలైన క్రొత్తక్రొత్త సారస్వత శాఖలను వీరు నెలకొల్పిరి. ఉదాహరణ కావ్యములలో కళికలు, నుత్కళికలును గేయములుగా పాడఁదగినవి. కాన మతప్రచారార్థమై శివకవు లీ జక్కులవాండ్రపాటలకు సంధివచనములను కలిపి శివభక్తుల కథలను సంతరింపఁజేసియుందురు. అందుకనే ఛాయామాత్రముగ పాల్కురికి సోమన,

"ప్రమథపురాతన పటుచరిత్రములు, క్రమమొంద బహునాటకము లాడువారు
లలితాంగ రసకళాలంకారరేఖ, లలవడ బహురూప మాడెడువారు."

"కరమర్థి నూర సిరియాళుచరిత - పాటలుగాఁగట్టి పాడెడువారు,
అటుగాక సాంగ భూపాంగ క్రియాంగ, పటునాటకంబుల నటియించువారు."

అని పండితారాధ్యచరిత్ర, బసవపురాణములలో వ్రాసినాఁడు. తర్వాత క్రమక్రమముగా వివిధములైన గేయములు, జంపెలు, తోహరలు, త్రిపుటలు మొదలైనవి చేర్పఁబడియుండును. ఇట్టి స్థితిలోనున్న యక్షగానములనే పామరులగు యేనాదులును గొల్లలును వీథినాటకములు లేక భాగవతము లనుపేర వీథులలో నాడెడివారు. వీనిలో సింగి - సింగఁడు పాత్రలు వత్తురు. ఇటుపిమ్మట బ్రాహ్మణులగు కూచిపూడి భాగవతులు వీనిని గ్రహించి, వృత్తములు మొదలైన పద్యములతోపాటు భరతనాట్యమును దీనికి జోడించి, తామే కొన్ని యక్షగానములనువ్రాసి ప్రదర్శింప మొదలిడిరి. ఈ ప్రదర్శనములు పండితపామరులను, నాబాలగోపాలము నానందపెట్టుటచే వీనికి దేశమున గౌరవాదరణములు పెరిగినవి. అందుచే పండితులుగూడ యక్షగానములను రచించుటకుఁ బూనుకొనిరి. కాని పామరులగు గొల్లయేనాదులు మాత్రము వెనుకరీతినే తమ వీథినాటకములను సాగించుకొనుచుండిరి.

ఈవిధముగా దేశీయ సంప్రదాయములతో నాంధ్ర దేశమున యక్ష గానములు రచింపఁబడి ప్రదర్శింపఁబడుచుండెను. వీనియందు ప్రారంభ మున శ్రవ్యకావ్యములందువలె వివిధ దేవతాస్తుతులు, షష్ఠ్యంతములు వాడఁబడినవి. మధ్యలో రచనము కథనధోరణిలో నుండినది. వీనిలోని భాగము లాశ్వాసములనియే వాడఁబడినవి. కాని యీ ప్రక్రియ తంజా వూరి రాజ్యములో రచింపఁబడిన యక్షగానములలో కొంచెము మారినది. తంజావూరిలో క్రీ.శ. 17, 18 శతాబ్దములలో ననేక యక్షగానములు రాజా దరణమున వర్ధిల్లినవి. విజయరాఘవనాయకుఁ డనేక యక్షగానములను రచించినాఁడు. వీనిలో నతఁడు కొన్ని సంస్కృతనాటక సంప్రదాయ ములను ప్రారంభమున ప్రవేశపెట్టినాఁడు. దేవతాస్తుతులను తీసివేసి నాందిని, షష్ఠ్యంతములను పరిహరించి కైవారమును గూర్చి చివరకు భరత వాక్యమును గలిపెను. మఱియు త్రిపుటాది రగడులకు మారు దరువులును వాడఁబడెను. కథనధోరణిని పరిహరించి సూత్రధారునితో సంభాషణ రూపమును ప్రవేశపెట్టఁబడినది. మఱియు నాటకమని బాహాటముగా వాడి యక్షగానమను పేరతఁడు జారవిడిచెను. తంజావూరు రాజ్యము విజయరాఘ వుని తర్వాత మహారాష్ట్రులపాలైనను, వారుగూడ నాంధ్రమున యక్ష గానములను రచించిరి. వీరి కాలములో 'కొరవంజి' యను యక్షగాన భేద మేర్పడినది. ఇది తమిళులనుండి మనలోఁ జేరినది. 'ఎఱుకత వచ్చి తా నెఱుకఁ జెప్పుటయు, గురుతుగా శాహేంద్రు గూడియుండుటయు,నని యెడి రాజమోహన కొఱవంజి'. ఇందు ఎఱుకత ప్రవేశముగల్గి శృంగారరసము ప్రధానముగా నుండును. ఈ కాలపు యక్షగానములలో కైవారమునకు బదులు సూత్రధారుఁడు ప్రస్తావనయుఁ గలిగి అంకవిభాగముగూడ చేయఁ బడినది. ఇట్లు క్రమముగా సంస్కృతనాటక పారిభాషికము లిందు చేరినది.

యక్షగానములు ప్రారంభమున భగవన్మాహాత్మ్యప్రధానకథలతో వెలువడినవి. అందుచేతనే యవి భాగవతములనికూడఁ బిలువఁబడుటకు కారణ మయ్యెను. ఇందు శివసంబంధమైనవి, విష్ణుసంబంధమైనవికూడఁ గలవు. ఉదా. కృష్ణలీలలు, శివవిలాసము మొదలైనవి. తర్వాత భగవద్భ క్తులు పౌరాణిక రాజులు, మొదలైనవారి కథలు గైకొనఁబడినవి. ఉదా.

ప్రహ్లాద, రుక్మాంగద, హరిశ్చంద్ర మొ. శివకవులుమాత్రము చారిత్రక శివభక్తుల చరితలను గ్రహించిరి. ఉదా. అనుమోద సన్యాసి రచించిన 'బసవకల్యాణము; బాల పాపాంబ వ్రాసిన అక్కమహాదేవిచరిత్ర మొ॥ ఇవికాక వేదాంత ప్రతిపాదకములైన యక్షగానములుగూడ వెలసినవి. ఉదా. పరమానందతీర్థయతికృత, 'ముక్తికాంతాపరిణయము'; చల్లా సూరయ్యవ్రాసిన 'వివేకజయం' మొ॥ కాని సమకాల సాంఘికవిషయములనుగూర్చిన కథ లాంధ్ర దేశీయ యక్షగానములలోఁ గానరావు. ఈ పద్ధతి తంజావూరి యక్షగానములలో రూపొందినది. ఉదా. విజయరాఘవనాయక రచిత 'రఘునాథాభ్యుదయము', పురుషోత్తమ దీక్షితుని 'తంజావూరన్నదానమహానాటకము', రంగాజమ్మకృత 'మన్నారుదాస విలాసము' మొ. కథావిషయమున యక్షగానమునఁగల పరిణామ మిట్టిది.

ఇట్టి యక్షగానములు క్రీ.శ. 13-వ శతాబ్దపువాఁడైన పాల్కురికి సోమనాథుని కాలమునాఁటికే యాంధ్రదేశమున నాడఁబడుచుండెడివని వెనుకఁ జూపిన ప్రమాణములనుబట్టి తెలియుచుండఁగా, 16-వ శతాబ్దికిఁ బూర్వమునఁ గల యక్షగాన మొక్కటైన నింతవరకు మనకు దొరకదు. క్రీ. శ. 16-వ శతాబ్దమునుండి కానవగు యక్షగానములు పండితులచేఁ గూడ వ్రాయఁబడినవి. 1/-వ శతాబ్దమునుండి వీనిని రాజులు గూడ నాదరించి రచించుటచేఁ గాఁబోలు శీఘ్రముగనవి యభివృద్ధికి వచ్చి బ్రాహ్మణులు గూడ వీనిని రచించి ప్రదర్శింపసాగిరి. కాని 13-16-వ శతాబ్దుల మధ్యనున్న యక్షగానములు కేవలము పామరులచే వ్రాయఁబడి యాడఁబడుటచేఁ గాఁబోలు సంస్కారశూన్యమగుటచే, తర్వాత వచ్చిన శిష్టమైన యక్షగానముల ముందర నిల్వలేక కాలగర్భమున నణఁగి పోయి యుండును. ఆంధ్రయక్షగానములు స్థలమునుబట్టి శుద్ధాంధ్రదేశ యక్షగానములనియు, దక్షిణాంధ్ర యక్షగానములనియు, కథావస్తువును బట్టి శైవము, వైష్ణవము, వేదాంతము, సాంఘికములనియు, కాలమును బట్టి శైవమత విజృంభణ పూర్వకాలపువనియు, శైవమతకాలమునాఁటివి, శైవమతానంతరకాలపువి, యాధునికములనియు విభజింపవచ్చును. వీని రచనలలోఁ గూడఁ గొంత భేదము గలదు. ఇందు వచ్చు పాత్రలను బట్టి,

వాతావరణమునుబట్టియు నివికొలవంజి యనియు, వీథినాటకమనియు, యక్షగానమనియు, కలాపమనియు, కథయనియుకూడ విభజింప వచ్చును. మద్రాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారమునను, తంజావూరు శరభోజీ సరస్వతీమహాలునను, కాకినాడ ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తు పుస్తకాలయమున ననేక యక్షగాన లిఖితగ్రంథములు గలవు. కొన్ని మాత్రము గుజలీప్రతిలో తప్పుల తడకలుగా ముద్రితములైనవి. కొన్ని మాత్రము పరిశుద్ధముగా ముద్రింపఁబడినవి. ప్రస్తుతము దొరకున వివి. వీనిలో ననేకింటికి కాలనిర్ణయము చేయుట చాల కష్టము.

I ఆంధ్రదేశ యక్షగానములు :-

(i) శివకథలు

1. రెగళిగ నిమ్మనాథుఁడు —1. గురునంబిచరిత్ర.
   2. నిజలింగ చిక్కయ్య కథ.
2. అనుమోద సన్యాసి — బసవకల్యాణము.
3. కానూరు వరవీరభద్రుఁడు — బసవమహిమామృతవిలాసము.
4. బాల పాపాంబ — అక్కమహాదేవిచరిత్ర.
5. వాలె కోటయ్య — చిరుతొండభక్త కథానిధానము.
6. బుక్కమ (జక్కన) సాంబయ్య — భల్లాణచరిత్ర.
7. అలపాకపెద్ది — భల్లాణనాటకము.
8. గుఱ్ఱము చినపోతయ్య — వీరచోడవ్వచరిత్ర
9. వీరభద్రకవి — సీమంతినీవిజయము.
10. శివలెంక మల్లనారాధ్యుఁడు — వీరభద్ర విజయము.
11. పెదకెంపరాయఁడు — గంగాగౌరీ విలాసము.
12. పాలంకి పిన కబోది — దారుకావనక్రీడ.
13. మంగలపల్లి సూర్యనారాయణ — గౌరీకల్యాణము.
14. నాగభూషణకవి — ,,
15 పెద్దామాత్యుఁడు — ,,
16. కూరపాటి అమరలింగామాత్యుఁడు — పార్వతీకల్యాణము.
17. వెంకటకవి ,,
18. వెలువలి పెద్దయామాత్యుఁడు — భద్రకాళీకల్యాణము.

19. సిద్ధగురులింగము — శ్రీగిరి కురవంజి.
20. గోగులపాటి కూర్మనాథకవి — మృత్యుంజయవిలాసము.
21. తరిగొండ వెంకమాంబ — 1. శివవిలాసము.
2. శివపారిజాతము.

(ii) విష్ణుకథలు

1. కందుకూరి రుద్రయ్య — సుగ్రీవవిజయం.
2. నందవరపు ఓబయమంత్రి — గరుడాచలము.
3. నందవరము సింగన — పారిజాతకథ
4. పురిజాల లక్ష్మీనారాయణ — పారిజాతచరిత్ర
5. చల్లా నారాయణ — పారిజాతనాటకము
6. నారాయణకవి — నరకూరి పారిజాతము.
7. శృంగారకవి శ్రీనివాసయ్యంగారు — 1. రంగపురి పారిజాతము.
2. గోపాలవిలాసము,
8. పాకనాటి గణపతిరెడ్డి — గోపాలవిలాసము.
9. తిమ్మయ్య దండనాథుఁడు — కృష్ణవిలాసము.
10. వెన్నముద్ద గణపతిపెద్దకవి — ,,
11. ముద్దరాజు పెద్దరామన్న — ,,
12. సూర్యకవి — వేంకటేశ్వరవిలాసము.
13. కంకంటి పాపరాజు — విష్ణుమాయావిలాసము.
14. రాజా లక్ష్మాజీ — రుక్మిణీకల్యాణము.
15. ప్రోలుగంటి వేంకటకృష్ణయ్య — శారదాకురవంజి.
16. నక్కలపాటి సంజీవకవి — గొల్లభామ కథ.
17. అకలంక కృష్ణకవి — జలక్రీడావిలాసము.
18. శోభనాద్రి — జలక్రీడావిహారము.
19. (భారతి) రామరాజు — 1. పొట్లదుర్తి జలక్రీడలు.
2. గొల్లవేషముకథ.
20. ఆత్రేయపు తిమ్మన — 1. గొల్లవేషముకథ. 2. సముద్రమథనము.
21. వెంకటపతి— 1. కాళింగమర్దనము. 2. రాధామాధవసంవాదము.

22. వేంకటాచలదాసు — భాగవతము.
23. మూళగిరికవి — ఉషాపరిణయము.
24. విరిపాటి నృసింహరాజు — ఉషాపరిణయము.
25. శ్రీనివాసుఁడు — ఉషాపరిణయము.
26. వేములపల్లి వేంకటసుబ్బకవి — ఉషాపరిణయము.
27. అనంతకవి — ఉషాపరిణయము.
28. ఆనందదాసు — 1. ఉషాపరిణయము. 2. రామనాటకము, 3. కుశలవనాటకము.
29. రాజలింగకవి — రుక్మాంగదచరిత్ర.
30. పాపారాయసుధి — రుక్మాంగదచరిత్ర.
31. రామానుజసూరి — ప్రహ్లాదనాటకము.
32. తిరునారాయణాచారి — ,,
33. బొడ్డచెర్ల సుబ్బకవి — ,,
34. లక్ష్మణదాసుకవి — ,,
35. శేషగిరిదాసు — రామాయణము.
36. రాఘవదాసు — ,, (గుత్తైనదీవి)
37. శేషాచలదాసు (కృ) — 1. ధర్మపురి రామాయణము. 2. సముద్రమథనము.
38. వేంకటరాయమహాకవి — 1. లేపాక్షి రామాయణము. 2. లేపాక్షి కృష్ణనాటకము. 3. రంగనాథవిలాసము.
39. శఠగోపాచార్యుఁడు — రామనాటకము.
40. రాపాక శ్రీరామకవి — అధ్యాత్మ రామాయణము.
41. పట్టాభిరామయ్య — సుందరకాండము.
42. అగస్త్యరాజు రామన — సీతాకల్యాణము.
43. పాలవెంకరి మల్లభూపాలుఁడు — సీతాకల్యాణము.
44. తిరుమలకవి — గీతరఘునందనము.
45. లింగకవి — లక్ష్మణ ప్రాణరక్షణము

(iii) వేదాంతము

1. పరమానంద తీర్థయతి — 1. ముక్తికాంతాపరిణయము
   2. హంసకలాపము.
2. చల్లా సూరయ్య — వివేకవిజయము.
3. సన్నిధిరాజు జగన్నాథకవి — జ్ఞానకురవంజి (అద్వైతవేదాంతము)
4. కోసూరి గంగాధరుఁడు — కురవంజి (ప్రబోధచంద్రోదయాను కరణము).
5. ఫణిహారం ఏంబారయ్య — కురవంజి (విశిష్టాద్వైతము).
6. నరసింహాచారి — రామానుజ విజయము.
7. సోమసుందర మొదలి — పరతత్త్వసుధానిధి.

(iv) ఇతరములు

1. తక్కెళ్లపాటి లింగన — విద్యుత్ప్రభావిలాసము.
2. క్రాంత వెంకటాద్రి — వాసంతికాపరిణయము.
3. విశ్వేశ్వరుఁడు — చంద్రరేఖావిలాసము.
4. సోమయ బసవన్న — కపోతవాక్యము.
5. బలభద్రదాసి — ,,
6. నరసింహకవి — శాకుంతలనాటకము.
7. శాయపురి చెన్నయామాత్యుఁడు — వాసవీమాహాత్మ్యము.
8. కాళిదాసు — మార్కండేయవిలాసము.
9. సుందరనయనారు శేషాచలదాసు — యతిరాజవిలాసము.
10. క్రొత్తమాగుల శేషాచార్యులు — వసురాజవిలాసము.
11. వేంకటదాసు — 1. శర్మిష్టావిలాసము. 2. సుధాస్వాదనము.
    3. ధర్మాంగదచరిత్ర.
12. శేషం రంగాచార్యులు (చెన్నుభట్టు పుత్రుఁడు) — 1. భావనారాయణ విలాసము. 2. రతిమన్మథవిలాసము
13. అష్టావధానకవి — చంద్రశేఖరవిలాసము.
14. సింగరాచార్యులు — వల్లీపల్లవము.

15. గోపాలుని సింగయ్య — ప్రభావతీప్రద్యుమ్నము.
16. కా. ఉదయాచలము — అహల్యాసంక్రందనము.
17. కాశీపతి ఆచారి — గయానాటకము.
18. కా. రాఘవాచారి — పతివ్రతామాహాత్మ్యం.
19. అప్పాజీకవి — నృసింహచరిత్ర.
20. దరువూరి అప్పలాచార్యులు — ఐరావతచరిత్ర.
21. మృత్యుంజయకవి — వామనచరిత్ర.
22. పుల్యెల వీరభద్రసోమయాజి — కేశవరాయచరిత్ర.
23. రంగాచార్యులు — శశిరేఖాపరిణయము.
24. గురురాజకవి — 1. పద్మావతీపరిణయము. 2. అనిరుద్ధచరిత్రము.
25. వెంకటపతి — పద్మినీపరిణయము.
26. వారణాసి అచ్యుతరామ కవి — సురతానీపరిణయము.
27. సుబ్బలింగాచారి — కుచేలోపాఖ్యానము.
28. బెహరా అప్పలనరసింహం — ధృవోపాఖ్యానము.
29. వీరనారాయణకవి — బాణాసుర విజయము.
30. సోమన్న — (1) బలభద్ర విజయము.
31. అయ్యగారి వీరకవి — చిత్రాంగద విలాసము.
32. అరివీరనయ్య — చిత్రాంగద విలాసము.
33. సుబ్బారాయుఁడు — సారంగధర నాటకము.
34. కోదండరామకవి — 1. ,, 2. నలచరిత్ర 3. నందినాటకము.
35. వేంకటాద్రి — సుభద్రా వివాహము.
36. నరసింహకవి — ధర్మాంగదచరిత్ర.
37. పెద్ద వెంకటాచలపతి — సిద్ధేశ్వర వసంతవిలాసము.
38. ఇటికల తిమ్మయ్య — కన్యకాపురాణము.
39. రామకవి — ఎలుకల కథ.
40. ఉత్తర రంగకవి — భక్తాంఘ్రిరేణు విలాసము.

(విప్రనారాయణ చరిత్ర).

41. వేములవల్లి కృష్ణమాచార్యులు — విరాటపర్వము.

42. కోవెల నరహరకవి (తిరువేంగళదాసు)-తిరుమంగయాళ్వారు చరిత్ర.

N. B. ఇవికాక కర్తృహీనములై యనేక యక్షగానములు గనంబడుచున్నవి.

II దక్షిణదేశ యక్షగానములు

1. రఘునాథనాయకుఁడు — రుక్మిణీకృష్ణ వివాహము.

2. విజయరాఘవనాయకుఁడు — 1. కాళీయమర్దన. 2. పూతనాహరణము. 3. ప్రహ్లాద. 4. రాజగోపాలవిలాసము. 5. రఘునాథాభ్యుదయము. 6. సముద్రమథనము. 7. కృష్ణవిలాస నాటకము. 8. జానకీకల్యాణము. 9. మంజరీ నాటకము. 10. మోహినీవిలాసాఖ్యనాటకము. 11. పుణ్యవ్రతనాటకము. 12. ఉషాపరిణయము. 13. విప్రనారాయణచరిత్ర

3. పురుషోత్త దీక్షితుఁడు — తంజావూరన్నదాన మహానాటకము.

4. కోనేటి దీక్షితుఁడు — విజయరాఘవ కల్యాణనాటకము.

5. కామరాజు వెంకటపతిసోమయాజి—విజయరాఘవచంద్రికవిలాసము.

6. పసుపులేటి రంగాజమ్మ — మన్నారుదాస విలాసము.

7. మన్నారుదేవుఁడు — 1. విజయరాఘవాభ్యుదయము.
2. హేమాబ్జనాయక స్వయంవరము.

8. శాహజీ — 1. కిరాతవిజయము, 2. కృష్ణవిలాసము. 3. గంగా పార్వతీ సంవాదము. 4. జలక్రీడలు 5. త్యాగరాజ వినోదచిత్రప్రబంధ నాటకము. 6. ద్రౌపదీకల్యాణము. 7. పార్వతీకల్యాణము. 8. రతీకల్యాణము. 9. వల్లీ కల్యాణము. 10. విఘ్నేశ్వరకల్యాణము. 11. శాంతా కల్యాణము. 12. సీతాకల్యాణము, 13. పంచరత్న ప్రబంధము. 14 రామపట్టాభిషేకము. 15. రుక్మిణీ సత్యభామ సంవాదము. 16. విష్ణుపల్లకీ సేవాప్రబంధము. 17. శంకరపల్లకీ సేవాప్రబంధము. 18. శచీపురందరము. 19. సతీపతిదానవిలాసము. 20. సతీదానశూరము.

9. కాకర్ల గిరిరాజకవి (త్యాగరాజు తాత) —
1. రాజకన్యాపరిణయకొరవంజి. 2. రాజమోహన కొరవంజి. 3. లీలావతికల్యాణకొరవంజి. 4. వాద విజయము 5. శాహేంద్రవిజయము. 6. సర్వాంగ సుందరీవిలాసము.

10. బాలకవి సుబ్బన్న — 1. పంచకన్యాపరిణయము.
2. లీలావతీ శాహారాజీయము.

11. శేషాచలపతి — 1. శాహారాజ విలాసము.
2. సరస్వతీకల్యాణము.

12. తిరుమలకవి — చిత్రకూటమాహాత్మ్యము.

13. తులజాజి (శాహజిపుత్రుఁడు) — శివకామసుందరీ పరిణయము.

14. ఏకోజి — విఘ్నేశ్వరకల్యాణము.

15. మాతృభూతన కవి — పారిజాతాపహరణము.

16. కాకర్ల త్యాగరాజు — 1. ప్రహ్లాదచరిత్ర. 2. నౌకాచరిత్ర.
3. నందచరిత్ర.

17. శివాజి — అన్నపూర్ణా పరిణయము.

18. నుదురుపాటి వెంకన — పార్వతీపరిణయము.

19. వేంకటకృష్ణాజెట్టి — పారిజాత నాటకము.

20. అక్కప్రధాని — 1. కృష్ణవిలాసము. 2. భీమసేన విజయము.

21. అక్కనామాత్యుఁడు (లింగోజీ పుత్రుఁడు)—బాలకృష్ణలీలావిలాసము

22. చెంగల్వరాయకవి — 1. గొల్లకథ 2. ఎరుకలకథ

23. బొమ్మలాట శంబరధరుఁడు — కిరాతార్జునీయ నాటకము

24. ఆలూరి కుప్పన — 1. రామాయణము 2. పార్థసారథి విజయము
3. భాగవతము

25. మేలత్తూరు వేంకట్రామశాస్త్రి — 1. ప్రహ్లాద 2. రుక్మాంగద
3. మార్కండేయచరిత్ర 4. ఉషాపరిణయము

A PASSAGE FROM A REVENUE PAPER IN KANNADA PUBLISHED IN 1846 A. D.:

BY M. M. BHAT, Professor of Kannada.

Its Vocabulary:

The following passage is an excerpt from page 101 of a work published in Kannada under the caption 'Selection of stories and revenue papers in the Karnatica Langugage with Translations and Grammatical Analysis' to which is added Dialogues in Karnatica and English by Adacki Sooba Row (Moonshee in the Canarese Translator's Office). The work was printed at the Military Male Orphanage Asylum in 1846 It is dedicated to Francis Whyte Ellis who is described as the Original Projector of the Establishment of the College of Fort St. George.

Extract from the cultivation Hukum Namah or circular order of the late Tippoo Sultan:

Varuṣa ṣuruvāguvadannu nimma tālukina tamāmu raitarige
1 2 3 4 5 6

kawlu karāru Koṭṭu jamīnu sāguvaḷi māḍuvante bandōbastu māḍuvadu.
7 8 9 10 11 12 13 14

yāva rayitana maneyalli ādaru heccu janaru yiddu, jamīnu
15 16 17 18 19 20 21 22

kaḍimeyāgi uḷuttā yiddare ā rayitara āhavālu vicārisi heccu
23 24 25 26 27 28 29 30

sāguvaḷi āgatakka bagge dāru rayitaru prākina bhūmi allade
31 32 33 34 35 36 37 38

heccu bhūmi uḷuvante tākīdu māḍuvadu. Nādāru rayitarige jamīnu
39 40 41 42 43 44 45 46

tegedukonḍu nēgalu ondakke mūru varāha nalku varāha prakāra takāvi
47 48 49 50 51 52 53 54 55 56

koṭṭu heccāgi uḷuvante bandōbastu māḍuvadu. takāvi bābatu
57 58 59 60 61 62 63

ayivajannu vandu varuṣa yeraḍu varṣadalli vasūlu māḍikoḷḷuvadu.
64 65 66 67 68 69 70

(1) Free Translation:

Instruction to the mamledar.

At the commencement of the year, you are to exert yourself to cause all the Ryots in your Talook to cultivate the lands by granting them kawls and agreements. Whenever the people in a ryot's house are numerous, and the land cultivated by them comparatively small, an enquiry must be made into their circumstances. To extend the cultivation, the substantial ryots are to be directed to cultivate more land than they did last year and the indigent ryots are to be allowed Takavi at 3 or 4 pagodas a plough, taking security from them, the amount to be recovered from them in one or two years.

(2) Grammatical Analysis :

Māmalēdār (A) - An officer entrusted with the management of a district, s.m.; hukum (A) - a command, an order, s. n; ṣuruvāguvadannu - when commences, accs. sing. of ṣuruvāguvadu verbal noun of ṣuruvāgu to commence, from ṣuru (A) begun, commenced, adj.; tamāmu (A) - *all without exception, adj.*; Kawl (A) - a writing of assurance, as granted by Government to the cultivator of the soil, s.n.; Karāru (A) - a promise, agreement, s. n.; jamīnu (P) - land, s. n.; Sāguvaḷi - cultivation, s. n; bandōbastu (P) - arrangement, adjustment s. n.; heccu - more, adj.; uḷu-to plough, this word is used only in the Mysore country, v. a.; ahavālu (P) - condition, circumstances, s. n.; dāru (P) - substantial, or wealthy, solvent, adj.; prākina - former, adj.; tākīdu (P) - *injunction*, direction, s. n; nādāru (P) - insolvent, indigent, adj.; jāmīnu (A) - a security, surety, sponsor, s. n.; nēgalu, - a plough, s. n.; Takāvi (A) - advance of money etc. given to the Ryots to enable them to cultivate their lands, s. n.; bābatu ayivaju - money paid for takāvi ; bābatu (P) - on account of, for. Ayivaju (A) - money, property, s. n.; vasūlu māḍu - to collect, v. a. *from* vasūlu (A) collection, s. n.

(3) Brief Comments :

On a scrutiny of the vocabulary, we find that out of 70 words in the present excerpt 25 words are of (A) Arabic or (P) Persian origin, i.e., nearly 36%. This only shows how in the sphere of administration during the time of Tippo technical terms from

foreign sources were employed in Kannada and understood by people. For obvious reasons, they are mostly from Arabic and Persian. We do not find many loans from English. However, after the advent of the English rule in the 19th century words like "collector", "police" were finding their way into the language, as could be evidenced from other revenue papers of a later period found in the collection.

(2) The way in which Adacki Sooba Row looked at the analysis of a passage shows that there was an attempt at a scientific approach to Language Study at the grammatical and lexical level. In the list of abbreviations, he lists the following terms :— ablative (abl , accusative (accus), adjective (adj), adverb (adv), causal verb (caus v), compounded (comp), compounded verb (comp v), conjuction (conj), dative (dat), defective (def), demonstrative (dem), feminine (fem), genitive case (gen), grammar (gr), imperative (imp), infinitive (inf), interjection (inter j), irregular (irr), literally (lit), masculine (m or mas), neuter (n), negative (neg), numeral (num), participle (part), person (pers), plural (pl), post position (post pos), preposition (pre), present (pres), pronoun (pron), rule (r), relative (rel), substantive (s), substantive masculine (s. m), substantive feminine (s. f), substantive neuter (s. n), singular (sing), tense (t), verb active (v. a), verb neuter (v. n), vocative (voc) and the elements of vocabulary as Arabic (A,) Hindustani (H), Mahratta (M), Persian (P), Sanskrit (S).

With the help of applied grammar attempts were made to teach Kannada as a foreign language to Englishmen. We find in this useful collection the beginnings of the techniques adopted to teach foreign languages. (There are other exercises on conversation and oral composition.)

(3) **Notes about one of the loans** :

(i) *Rayita* :—In the foregoing passage "rayita" is given as Arabic and its meaning as a peasant or cultivator.

(ii) Oxford English Dictionary gives it thus : ryot (n) - Indian peasant (from Hind raiyat from Arabic RAYAH)

(iii) Kittel (Kannada-English Dictionary, published in 1894) gives thus: rayata or rayita or raita - A subject (as of a King); a tenant (as of a landholder Mhr. H.)

(iv) Gundert: (Malayalam-English Dictionary published in 1872 gives thus: Rayittan - from Arabic ra'ayat, meaning subject, tenant.

(v) Tamil Lexicon: (Madras University published in 1936 gives thus: rayattu (rayat) (Urdu) - raiyat meaning peasant, cultivator.

It is very interesting to note that in 1846 Sooba Row had correctly indicated the origin of the word as Arabic. In Arabic the word does not mean peasant or cultivator. It means shepherd of the flock (Raiyyat) Yat—flock and Rai (y)—shepherd. It may be worthwhile to investigate further into this very interesting word 'RAI'

രണ്ടു ഭഗവൽഗീതകൾ

(കെ. എൻ. എഴുത്തച്ഛൻ)

ഇന്ത്യയിലെ പ്രാദേശികഭാഷകളിൽ മറാട്ടിയിലുള്ള ജ്ഞാനദേവൻെറ (എ. ഡി. 1275—96) 'ജ്ഞാനേശ്വരി' (എ. ഡി. 1292) യാണു് ഭഗവൽഗീതയ്ക്കുണ്ടായിട്ടുള്ള ഏററവും പഴക്കമുള്ള വ്യാഖ്യാനം. തർജ്ജമകളും വളരെ വൈകിയാണു് പ്രത്യക്ഷപ്പെട്ടന്നതു്. സംസ്കൃതത്തിൽനിന്നു ഉപനിഷൽസാരമായ ഗീത പരിഭാഷപ്പെടുത്തുന്നതു മൂലഗ്രന്ഥത്തിൻെറ മാഹാത്മ്യം കുറയ്ക്കുമെന്നു പണ്ടു ധാരാളം ശങ്കയുണ്ടായിരിയ്ക്കണം. മതപരമായ ഇത്തരം ഒരപരാധം പ്രവർത്തിപ്പാൻ, രാമായണഭാരതാദികൾ മലയാളത്തിലേയ്ക്കു തർജ്ജമ ചെയ്ത തുഞ്ചൻതന്നെ ഒരുമ്പെടുകയുണ്ടായില്ല ദാക്ഷിണാത്യഭാഷകളിൽ തെലുങ്കിൽ 18-ാം ശതകത്തിലാണു് ഗീതയുടെ തർജ്ജമ ആദ്യമായി പ്രത്യക്ഷപ്പെടുന്നതു്. 19-ാം ശതകത്തിൽ ഗോപിനാഥ വെങ്കടകവിയും, 20-ാം ശതകത്തിൽ ശ്രീ. വി. സുബ്ബറാവുവും നല്ല തർജ്ജമകൾ രചിച്ചിട്ടുണ്ടു്. വളരെക്കാലത്തോളം വീരശൈവമതം പ്രചരിച്ചിരുന്ന ആന്ധ്രദേശത്തിൽ വൈഷ്ണവമാർഗ്ഗത്തിനു് വളരെ വൈകിയേ സ്ഥാനം ലഭിച്ചുള്ളു. ഇതായിരിയ്ക്കണം ദേശീയഗീതയുടെ ആവിർഭാവത്തിന്നു അവിടെ വിളംബം വന്നതിന്നു കാരണം. കന്നടത്തിൽ ഭാഗവതസമ്പ്രദായക്കാരനായ ഒരു നാഗരശൻെറ (17-ാം ശതകം) തർജ്ജമയാണു് പഴക്കവും പ്രാമാണ്യവും കൂടിയതു്. ഭാമിനിഷട്പദി എന്ന വൃത്തത്തിൽ ശ്ലോകാനുശ്ലോകമായിട്ടാണു് ഈ തർജ്ജമ ഗ്രന്ഥത്തിന്നു കൊടുത്തിട്ടുള്ള ശരിയായ പേർ 'വാസുദേവകഥാമൃതം' എന്നാണു്. ശാങ്കരഭാഷ്യമനുസരിച്ചു കവി ഗീതയിലെ പലഭാഗവും കൂടുതൽ വ്യാഖ്യാനിച്ചു വ്യക്തമാക്കിയിട്ടുണ്ടു്. കന്നടപദങ്ങൾ ധാരാളം ഉപയോഗിച്ചിട്ടുള്ളതും കാവ്യഭംഗി തികഞ്ഞതുമായ ഒരു കൃതിയാണു് നാഗരശൻെറതു്. തമിഴിൽ ഗീതയ്ക്കു ആദ്യം പുറപ്പെട്ടു കാണുന്ന തർജ്ജമ ചിദംബരത്തിന്നടുത്ത ശീർകാഴിക്കാരനായ ഒരു പട്ടനാരുടേതാണു്. ഈ കവിയുടെ കാലം എ. ഡി 15-ാം ശതകമാണെന്നൂഹിയ്ക്കപ്പെടുന്നു. 'പരമാർത്ഥദർശനം' എന്നാണു് തൻെറ കൃതിയ്ക്കു അദ്ദേഹം പേരിട്ടിട്ടുള്ളതു്. 18-ാം ശതകത്തിൽ 'ഗൂഢാർത്ഥദീപിക' എന്നൊരു വ്യാഖ്യാനം ഇതിന്നുണ്ടായതായിക്കാണുന്നു. പുതിയ ചില ഗദ്യപരാവർത്തനങ്ങളും അടുത്ത

കാലത്തു പട്ടനാരുടെ കൃതിയ്ക്കുണ്ടായിട്ടുണ്ട്. മലയാളത്തിൽ നിരണം പണിയ്ക്കന്മാരിൽ പ്രധാനിയായ മാധവപ്പണിക്കരുടെ ഗീതയാണ് പഴക്കംകൊണ്ടും കാവ്യഭംഗികൊണ്ടും മുൻനില്ക്കുന്നതെന്നു പറയേണ്ടതില്ലല്ലോ. മഹാഭാരതത്തിൻെറ മലയാള വിവർത്തനത്തിൽ ഗീത വന്നിട്ടുണ്ട്. അടുത്ത ഏതാനും കൊല്ലങ്ങളിൽ എത്രയോ വ്യാഖ്യാനങ്ങളും ഗീതയ്ക്കുണ്ടായിക്കാണുന്നു. എങ്കിലും ഒരു സാഹിത്യകൃതിയുടെ നിലയിൽത്തന്നെ വായിപ്പാൻ ഇപ്പോഴും മാധവപ്പണിയ്ക്കരുടെ തർജ്ജമയാണ് നമുക്കുള്ളതെന്നു പറയാം. നിരണം പണിയ്ക്കന്മാരുടെ കാലം കൊല്ലവർഷം 525 നും 626നും (എ ഡി. 1350-1450നും) ഇടയ്ക്കാണെന്നു ഉള്ളൂർ സ്ഥാപിയ്ക്കുന്നുണ്ട്[1] പതിനഞ്ചാം ശതകത്തിലെ കവികളായിട്ടാണ് സാധാരണ ഇവരെ ഗണിയ്ക്കാറു്.

പട്ടനാരുടെ തമിഴ്തർജ്ജമയ്ക്കും മാധവപ്പണിക്കരുടെ മലയാള തർജ്ജമയ്ക്കും തമ്മിൽ ഗണ്യമായ സാമ്യമുണ്ടെന്നു പലരും മുമ്പു ചൂണ്ടിക്കാണിച്ചിട്ടുണ്ട്. ഉള്ളൂർ ആ രണ്ടു തർജ്ജമകൾക്കും തമ്മിൽ 'അത്യത്ഭുതമായ ഐകരൂപ്യം' കാണുന്നുണ്ടെന്നു സമ്മതിയ്ക്കുന്നുണ്ടെങ്കിലും മാധവപ്പണിയ്ക്കർക്കു തമിഴ് കവിയോടു് കടപ്പാടുണ്ടെന്നു വ്യക്തമായി സമ്മതിക്കാൻ മടിയ്ക്കുന്നു. പട്ടനാർ ദ്രാവിഡ കവികളുടെ ഇടയിൽ ഗണനീയമായ ഒരു സ്ഥാനവുമില്ലെന്നും, പട്ടനാരുടെ കാലം അജ്ഞാതമാണെന്നും, പണ്ടു തമിഴ്നാട്ടിനും കേരളത്തിനും തമ്മിൽ ഇന്നത്തേക്കാൾ കൂടുതൽ സംസ്കാരസമ്പർക്കമുണ്ടായിരുന്നതിനാൽ തമിഴ്കൃതിനോക്കിത്തന്നെ മലയാളകൃതി രചിയ്ക്കണമെന്നു തീരുമാനിക്കാൻ തനിയ്ക്കു ധൈര്യമില്ലെന്നും ആണ് മഹാകവിയുടെ വാദം. "ഏതായാലും മാധവപ്പണിയ്ക്കർക്കു തമിഴ്കൃതിയുടെ സഹായം ആവശ്യമില്ലായിരുന്നുവെന്നു പറയത്തക്കവിധത്തിലുള്ള സംസ്കൃതജ്ഞാനം സിദ്ധിച്ചിരുന്നു എന്നു ഭാഷാഭഗവദ്ഗീതയിൽ സ്പഷ്ടമായിക്കാണുന്നുണ്ട്. അദ്ദേഹം ശങ്കരഭഗവദ്പാദരുടെ ഗീതാഭാഷ്യം വായിച്ചിരുന്നുവെന്നുള്ളതിനും അതിൽ തെളിവുണ്ട്" എന്നദ്ദേഹം തുടർന്നു പറയുന്നു.[2]

യഥാർത്ഥത്തിൽ പണിയ്ക്കരുടെ സംസ്കൃതപാണ്ഡിത്യം ഇവിടെ ഒരു പ്രശ്നമേ അല്ല തമിഴ്കവികളുടെ ഇടയിൽ പട്ടനാർക്കു സ്ഥാനമില്ലെന്നതും—ആ പ്രസ്താവന തികച്ചും ശരിയല്ല; ഗീതയിൽ താൽ

---

1. കേ. സാ. ച, I. പേ, 323 2. Ibid. I, പേ, 232

പഥ്യമുള്ളവർ അദ്ദേഹത്തിൻെറ കൃതിയ്ക്കു ഉയന്ന സ്ഥാനം കല്പിച്ചിട്ടുണ്ട്—ശ്രദ്ധേയമല്ല. ഉള്ളൂർതന്നെ സമ്മതിക്കുന്ന 'അത്യത്ഭുതമായ ഐകരൂപ്യം' ജന്യജനകഭാവത്തോളം വലിപ്പമുള്ളതാണോ എന്നേ അറിയേണ്ടതുള്ളു. തമിഴ്കൃതി വായിച്ച സംസ്കാരം മാധവപ്പണിക്കരിൽ വ്യക്തമായിക്കാണുന്നുണ്ടെങ്കിൽ—ആശയപരമായും ഭാഷാപരമായും അദ്ദേഹത്തിന്ന തമിഴ്കവിയോടു കടപ്പാടുള്ളതായിക്കാണിയ്ക്കാമെങ്കിൽ—കൂടുതൽ വാദം അനുപപന്നമാണ്. ഉള്ളൂർ പറയുംപോലെ തമിഴ്നാടും കേരളവും തമ്മിലുള്ള ബന്ധം പണ്ട് ഇന്നത്തേക്കാൾ വളരെ അടുത്തതായിരുന്നാൽ പണിയ്ക്കരുടെ ഗീത പട്ടനാരുടെ ഗീതയ്ക്കു മാതൃകയായിക്കൂടേ എന്നാണെങ്കിൽ, ആ വാദം യുക്തിസഹമല്ല ഒന്നാമതു് 15-ാം ശതകത്തിന്നശേഷമാണ് തമിഴ്ക്കവിയുടെ കാലമെന്നു തെളിയണം; ഉണ്ടെങ്കിലും അല്പം പിന്നോക്കം പോകാനേ ഈ വിഷയത്തിൽ വഴികാണുന്നുള്ളു. നിരണം കവികളെ 16-ാം ശതകത്തിലേയ്ക്കു തള്ളുവാൻ ആരും ഇന്നുവരെ ധൈര്യപ്പെട്ടിട്ടുമില്ല. മറെറാരു പ്രധാനകാര്യം കൂടിയുണ്ട്. സംസ്കാരം കൂടുതലുള്ള ഭാഷകളിൽ നിന്നിങ്ങോട്ടല്ലാതെ മറിച്ചു തർജ്ജമകൾ ഉണ്ടാവുന്നതു് വളരെ ദുർല്ലഭമാണ്. ഒരു പ്രാദേശികഭാഷയിലെ കൃതി എത്ര തന്നെ മഹത്തായാലും, കൂടുതൽ പരപ്പും മാഹാത്മ്യവുമുള്ള ഒരു ഭാഷയിലേയ്ക്കു അതു പഴയ കാലങ്ങളിൽ പ്രത്യേകിച്ചും തർജ്ജമചെയ്യാറില്ല. ആദ്യത്തേതിനെ വ്യക്തമായി ഉപജീവിപ്പാൻകൂടി കവികൾ മടിയ്ക്കും. പ്രഭുകുടുംബത്തിൽ എത്രതന്നെ ദാരിദ്ര്യം വന്നാലും അവിടെയുള്ളവർ അടുത്തുള്ള ചെററക്കുടിലിൽനിന്നു ഉപ്പും മുളകും കടം വാങ്ങാൻ മടിയ്ക്കുമെന്നു പറയേണ്ടതില്ലല്ലോ. സംസ്കൃതത്തിന്നും തമിഴിന്നും ഇന്ത്യയിൽ ഗ്രന്ഥസമൃദ്ധിയും ആഭിജാത്യവും അന്തസ്സും കൂടുന്നതിനാൽ അവയെ ആശ്രയിച്ചു പ്രാദേശികകൃതികൾ ഉണ്ടാവാനേ വഴിയുള്ളൂ. ആ നിലക്ക മാധവപ്പണിക്കരുടെ മലയാളഗീത പട്ടനാർ കണ്ടിരുന്നുവെന്നു വിശ്വസിയ്ക്കുന്നതിനേക്കാൾ മറിച്ചു വിശ്വസിക്കാനാണ് വഴി—ഒരാൾക്ക മറെറാരാളോടു കടപ്പാടുണ്ടെന്നു ഉറപ്പിച്ചു പറയാമെങ്കിൽ.

ഗ്രന്ഥങ്ങളുടെ സ്വരൂപം.

പതിനെട്ടദ്ധ്യായങ്ങളിൽ എഴുനൂറു പദ്യങ്ങളുള്ള സംസ്കൃത ഗീത പട്ടനാർ അഞ്ഞൂററി ഇരുപത്തൊന്നു പാട്ടുകളിലും മാധവ

പ്പണിയ്ക്കർ മുന്നൂററി നാല്പത്തൊമ്പതു പാട്ടുകളിലും സംഗ്രഹിച്ചിരിയ്ക്കുന്ന അധ്യായക്രമമനുസരിച്ചുള്ള പദ്യസംഖ്യ താഴെചേക്കാം:—

അധ്യായം.	സംസ്കൃതഗീത.	തമിഴ്ഗീത	മലയാളഗീത
1	47 പദ്യങ്ങൾ	26 പാട്ടുകൾ	19 പാട്ടുകൾ
2	72 ,,	60 ,,	34 ,,
3	43 ,,	26 ,,	16 ,,
4	42 ,,	31 ,,	18 ,,
5	29 ,,	19 ,,	17 ,,
6	47 ,,	37 ,,	20 ,,
7	30 ,,	25 ,,	17 ,,
8	28 ,,	18 ,,	12 ,,
9	34 ,,	23 ,,	17 ,,
10	42 ,,	26 ,,	17 ,,
11	55 ,,	43 ,,	20 ,,
12	20 ,,	12 ,,	11 ,,
13	34 ,,	31 ,,	16 ,,
14	27 ,,	23 ,,	13 ,,
15	20 ,,	25 ,,	13 ,,
16	24 ,,	21 ,,	13 ,,
17	28 ,,	25 ,,	13 ,,
18	78 ,,	70 ,,	43 ,,
ആകെ	700	541	329

സംസ്കൃതകൃതിയുടെ മുക്കാൽഭാഗത്തിലധികം വലിപ്പം തമിഴ്ഗീതയ്ക്കുണ്ടു്; മലയാളഗീതയ്ക്കു പകുതിയോളംതന്നെ വലിപ്പമില്ല. മലയാളകൃതി തമിഴ്കൃതിയുടെ അഞ്ചിൽ മൂന്നു ഭാഗത്തോളമേ വരുന്നുള്ളു. എന്നാൽ പദ്യസംഖ്യ ഉള്ളടക്കത്തെപ്പററിയ യാഥാത്ഥ്യമൊന്നും കാണിയ്ക്കുന്നില്ല. സംസ്കൃതകൃതിയിലുള്ള ആശയങ്ങൾ ഗണ്യമായ തോതിലൊന്നും തർജ്ജമകളിൽ കൊഴിഞ്ഞുപോയിട്ടില്ലെന്നു മാത്രമല്ല, [illegible] കവികളുടെ മനോധർമ്മവും പാണ്ഡിത്യവുമനുസരിച്ചു ചിലതെല്ലാം പുതുതായി കൂട്ടിയിട്ടുമുണ്ടു്. പാട്ടുകൾക്കു പ്രായേണ വലിപ്പം അധികമാകയാൽ ഒന്നിലധികം സംസ്കൃതപദ്യങ്ങളുടെ ആശയം ചിലപ്പോൾ ഒരു പാട്ടിലോ ഈരടിയിലോ

അടങ്ങിപ്പോകും എന്നാൽ പട്ടനാരുടെ തർജ്ജമയെ സംബന്ധിച്ചിട ത്തോളം ഇതു മുഴുവൻ ശരിയല്ല. കാരണം കമ്പരിലും മററും കാണുന്ന പോലെ താളാത്മകമെങ്കിലും ഹ്രസ്വബന്ധങ്ങളായ പല വൃത്തങ്ങളും അതിൽ സ്വീകരിച്ചുകാണുന്നു. തുടർന്നുകൊണ്ടു് ഒരേ വൃത്തത്തിൽ എഴുതിയ ഭാഗങ്ങൾ കുറയും. പണിക്കരുടെ ഭാഷാഗീത ദീർഘ വൃത്തത്തിലാകയാൽ സംസ്കൃതത്തിലും തമിഴിലുമുള്ള ഒന്നിലധികം പദ്യങ്ങളുടെ ആശയം ചിലപ്പോൾ അതിലെ ഒരു പാട്ടിൽ സംഗ്ര ഹിച്ചിരിക്കും. പണിക്കരുടെ പദസ്വാധീനത മൂലപദ്യങ്ങളുടെ ആശ യങ്ങൾ സംഗ്രഹിപ്പാനും വികസിപ്പാനും ഒരുപോലെ കഴിവുള്ളതു മാണു്. മുകളിൽചേർത്ത പട്ടികയിൽനിന്നു തമിൾകവി ദുർല്ലഭമായി മൂലത്തിലേക്കാൾ അധികം പദ്യങ്ങൾ തർജ്ജമയിൽ ഉൾക്കൊള്ളിച്ചു കാണാം. (അധ്യായം 15 നോക്കുക) പണിയ്ക്കർ എവിടെയും മിത ഭാഷിതന്നെ. പട്ടനാരുടെ പാട്ടുകളെല്ലാം നാലു പാദങ്ങളുള്ള തമി ഴിലെ വിരുത്തം എന്ന വകുപ്പിൽപെടും. പണിയ്ക്കരുടെ വൃത്തം (ഇരട്ട ത്തരംഗിണി) മലയാളത്തിലെ സംഗീതഗന്ധിയായ വൃത്തങ്ങളിൽ ഒന്നാണു്. വൈചിത്ര്യത്തിന്നുവേണ്ടിമാത്രം 6-ഉം 11-ഉം അധ്യായങ്ങ ളിൽ വിഭിന്നവൃത്തങ്ങൾ സ്വീകരിച്ചിരിക്കുന്നു; ഇവയ്ക്കു സൌഭാഗ്യം കുറയുമെന്നു് സ്പഷ്ടമാണു്.

കവിതാസാമ്യം. പട്ടനാരുടേയും മാധവപ്പണിക്കരുടേയും കവിതകൾ തട്ടിച്ചു വായിയ്ക്കുന്നവൎക്ക ഒരാൾ മറെറാരാളുടെ കവിത കേവലം വായിയ്ക്കുക മാത്രമല്ല, അതിന്റെ പദസംപത്തും ആശയ സംപത്തും ഉപയോഗപ്പെടുത്തുകകൂടിച്ചെയ്തിട്ടുള്ളതായിത്തോന്നും. പണിയ്ക്കരാണു് ഈ വിഷയത്തിൽ അനുകൎത്താവെന്നു കാണാൻ പ്രയാസമില്ല എന്നാൽ അദ്ദേഹം പലദിയ്ക്കിലും തമിൾകവിയുടെ ആശയങ്ങൾ കൂടുതൽ ഉചിതമായി സംഘടിപ്പിച്ചിട്ടുണ്ടു്. കവിതാ മൎമ്മജ്ഞത പണിയ്ക്കൎക്കാണധികം എന്നതാണിതിന്നു കാരണം. പണി യ്ക്കർ സ്വന്തം കാലിൽ നില്പാൻ കഴിവുള്ള ഒരു കവിയാണെന്നു തെളി യിയ്ക്കുന്ന ഭാഗങ്ങൾ ഭാഷാഭഗവൽഗീതയിൽ സുലഭമാണല്ലൊ. അദ്ദേഹം പകൎന്ന ദിയ്ക്കിലും പ്രത്യേകമായ ഒരു വ്യക്തിത്വം പുലൎത്തിക്കാണും. ഭാഷാഗീതയുടെ അവസാനത്തിൽ ഉള്ള

"ഇതു നീ ദിവ്യദൃശാ കാൺകെൻററിവീടിയ
വേദവ്യാസനിയോഗാൽ
ചതിയേ കണ്ണല്ലാ കണ്ണില്ലാൻ ധരണീപതി
ധൃതരാഷ്ട്രനു കേൾപ്പാൻ" 18. 14

എന്ന പാട്ടിൻെറ മാതൃക, പട്ടനാരുടെ

" വഞ്ചനൈയേ കണ്ണാക വാഴ്കിൻറ മററവക്കു
പ്പഞ്ചവരേ വലിയവരെൻറിവ്വണ്ണം പുകവ്ററാൻ. പട്ട. 18 66

എന്ന വരികളാണ്. എന്നാൽ തമിഴ്കവി വഞ്ചനയുടെ കണ്ണ ദുര്യോധനാദികളിലർപ്പിയ്ക്കുമ്പോൾ, പണിയ്ക്കർ അതു ധൃതരാഷ്ട്രരിലാക്കുന്നതു് എത്ര ഉചിതമായിരിയ്ക്കുന്നുവെന്നു നോക്കുക. പ്രകൃത്യാ അന്ധനായ ആ രാജാവിന്നു ഇൗ ഒരു കണ്ണെങ്കിലും കൊടുപ്പാൻ അദ്ദേഹം വെമ്പുന്നു !

ഉള്ളൂർ; " ഉററവരിൽ പ്പെരുകീടിനകൃപയാമൊരു തിമിരം " എന്നു തുടങ്ങുന്ന ഭാഷാഗീതാ ഭാഗത്തിന്നു 'ആതലായറിവായ വഴിയിനൈ' എന്ന പട്ടനാരുടെ വരികളുമായുള്ള സാദൃശ്യം എടുത്തു കാണിച്ചിട്ടുണ്ടു്.[3] താരതമ്യപഠനത്തിന്നു രണ്ടു ഗീതകളിലേയും ഏതാനും പാട്ടുകളെ താഴെ ഉദ്ധരിക്കാം.

പണിക്കരുടെ ഗീത

1. ഉററവരിൽ പെരുകീടിനകൃപയാ
   മൊരുതിമിരം വന്നെന്നുടെ ഹൃദയേ
   യുറററിവാം കണ്ണേററ മറഞ്ഞി
   ട്ടൊരുനെറിയും കാണാതിടരുറേറൻ
   അററമില്ലാതുള ദുഃഖവുമെന്നുടെ
   യജ്ഞാനവുമിവയെക്കൊൽവാനായ്
   മററടിയേനാൽ വേണ്ടുമതെന്തിനി
   മാധവനേയരുളിച്ചെയ്യേ നാൻ (അധ്യാ. 2. 4)

പട്ടനാരുടെ ഗീത

1. ആതലാലറിവായവിഴിയിനൈ മററാങ്കവർപാർ
   കാതലാമിരുൺ മറൈപ്പ നെറിയെങ്കും കാണേനാൻ
   ആതലാലെനക്കുറുവതറികിലേൻ ഉരൈത്തരുൾവായ്
   ചാതലാനതും പിറപ്പുമില്ലാത തനിമുതലേ (അധ്യാം. 2 6)

---

3 കേ. സാ. ച. I, പേ. 32.

2. അഴതലവേ കണ്ണീർ മെയ്മാവി
ലതീവ പൊഴിഞ്ഞുടനർജ്ജുനഹൃദയേ
മുഴുതുമെഴും ശോകാഗ്നി ശമിയ്ക്കു
മുകുന്ദാഞ്ജനമേഘം തന്നിടയേ
അഴകിയ മന്ദസ്മിതമിന്നോടു
മനന്തരമേ ചൊൽധാരകളോടും
വഴിയേ യുണ്മജ്ഞാനാമൃതമഴ-
വർഷിപ്പാൻ വടിവൊടു നിനവുററാൻ (2. 6)

3. അറിയാൻ കണ്ടൊരുനാളൊരുവൻ പുന-
രതിനെക്കണ്ടതുപോലുണർവുണ്ടാ-
മറിയാൻ കേട്ടൊരു നാളൊരുവൻപുന-
രതിനെക്കേട്ടതുപോൽ പ്രിയമുണ്ടാം
അറിയാനൊരുവനരത്തൊരുനാൾ പുന-
രതിനെ യുരത്തതുപോലുരചെയ്യുമി-
തറിവാനരുതൊരുവനു പലനാൾ ക-
ണ്ടതിനാലും ജ്ഞാനപ്പൊരുൾ തേറായ് (2. 17)

---

2. നെയ്മാർപിൽ ചൊരിവതെന്നെടുങ്കൺകണീർ ചോര
വിമ്മാ നിൻറവൻ കാതൽവെന്തീയാൽ വേവാമമ
കൈമ്മാറൊൻറിയുയിർ കാപ്പതേ കടൻ പൂണ്ട
വമ്മായറിരുവായ്മെയ്യുരുൺമാരിയാലവിർപ്പാൻ

മിന്നെയന്നെയതിരു നകൈകൊണ്ടരുളിവിരൈത്താമരൈനാറും
പൊന്നെയണിയും തിരുമാർപൻ പോകാത്തുയർപോം പരിചെണ്ണി
(2. 9, 10)

3. ഒരുവനെൻറും കണ്ടറിയാതതു കണ്ടാർപോലുണർന്തിരിക്ക
മൊരുവനെൻറുമുരൈത്തറിയാതതനൈ ഉരൈത്താർപോലുരൈക്കും
ഒരുവനെൻറും കേട്ടറിയാതതനൈക്കേട്ടാർപോലുവക്ക
മൊരുവനെൻറും കേട്ടാലുമറിയ യിന്ത ഉണ്മൈയിനൈ (2. 30)

4. അറികെനിക്കപ്രിയമാം കാൎയ്യ
മനത്തു മികണ്ണെങ്കൽ പ്രിയമായവ
നെറിയേ ചെയ്തീടുന്നവർ കൎമ്മം
നിഖിലമറുത്തുതെളിഞ്ഞവരെന്നറി
ഉറുതിയിൽ ഞാനിച്ചൊല്ലിയ കൎമ്മമി-
ത്തുള്ളിലുപേക്ഷിപ്പോർ വമ്പാരാം
തറമേൽ നിന്ന മരംപോലെ യവർ
താഴ്‌വരുയർച്ചിവരാതൊരുനാളും (3. 11)

5. അറി നീ നദിയിലമന്നൊരുതോണിയി
ലതിവേഗത്താലോട്ടുമൊരുത്തൻ
തറമേലന്നദിതീരേ നിൽക്കും
തരുവോട്ടുന്നതു താനല്ലെന്നോ
അറിതോന്നുംപോൽ ചെയ്യും തൊഴിലുക-
ളറിവൊടു ചെയ്കിൽച്ചെയ്കില്ലൊന്നും
പിറകതു ചെയ്യാവിനകൾ പിണയ്ക്കും
പിൻവിഷയാദികളാലെന്നറിവായ് (4. 8)

---

4. എൻപാർ പൊറുമൈയിനൈത്തവിർ
ന്തതൻ കരുത്തായുള്ളവിനൈയിതിനെ
യൻപാർപയിൽവാരിയാവർ ചില
രവർകൾ വിനൈകളറ വിട്ടാർ
ഞൻപാർപൊറുമൈ യാനരൈത്ത
പിത്തിനൈയികൾകിർ പാർകളവർ
വൻപാർത്തരൈയിലെഴമരം
പോന്മായ്‌ന്താരറിവുമായ്‌ന്താരേ (3. 16)

5. ഓട്ടുകിൻറപുനലാററിനോ
ടട്ടത്തുടനേയോട്ടുവാൻ
മാട്ടു നിൻറ മരമോടത്താ
നിൻറാർ പോൽ വരച്ചെയ്തു
നീട്ടുനിൻറ മരങ്കളിവൈ നിർക്ക
മിയർകൈത്തനൈത്തിങ്ങ്
കോട്ടുകിൻറൻ യാനേയെൻറു
ണർവുമിക്കോനുണർന്താർ പോൽ (4. 11)

6. ജയമൊടു ബുദ്ധി മനം കായം പ-
ഞ്ചേന്ദ്രിയ വിഷയമതെല്ലാം കൊണ്ടേ
നയമൊടു നടമാടിന്നവനെപ്പോൽ
നലമീടിയ യോഗത്തൊടു കർമ്മം (5. 9)

7. പേയുയിർ മുലയൊടു മുണ്ടളയും
തയിർ പിന്നെയുണ്ടമ്പൊടു ഗോപസ്ത്രീജന-
വായ്മലർ മധുവുണ്ടുലകമനത്തും
വായാലുണ്ടാലിലയിൽ വളർന്നോൻ (12. 11)

8. ഞാനെല്ലാക്കർമ്മവുമുലകിൽ
നടത്തീടുന്നതു ദ്വന്ദ്വമകന്നേ
താനതിനാലേ യെന്നൊടു ചേരാ
ധരണീപാലകനേയക്കർമ്മം

---

6 ഉടനായ പൂദനാലു പുലനാലുമനനാലു മുടംപാലു
നടമാകുമെന മുയൽവാർ നാടോറുമുയൻറാലും (5. 9)

7. വൈയ്മുണ്ടു, മറൈനീർമൈയു,ങ്കി-
ടൈയർമാതരു, ങ്കിടമലന്നിടം
ചെയ്യതൺ പവളവായ് തിറന്തു
തിരുമാതു കേൾവനിവൈ ചെപ്പുവാൻ (7. 1)

കുറിയാലുൻറൻവിനൈ വിളൈത്തു
ക്കൊൾവായെൻറു ക്കുറിനാ-
നറിയാർവെണ്ണെതൊട്ടുണ്ടിവ്വുലക
മുണ്ട തിരുവായൻ (4-31)

8. വിലങ്ങ്കലനൈയായ്പലങ്ങ്കള്ളടൻ
വേണ്ടവേണ്ടാമൈ വിട്ടു-
ച്ചുലങ്ങ്കൊൾ വിനൈകളവൈ
ചെയ്യതനാലെന്നൈയവ ചാരാ ;

താനേ ന്തുറെരുമ തന്തുവിനാലെ
തളർവൊടു കെട്ടുപെടും ക്രമിയൊടു നേർ
മാനുഷർ ഫലമാകാംക്ഷിച്ചല്ലൊ
വൽവിനയാലിടർപെടുവതുമെല്ലാം (9. 5)

9 അറിവൊടു കാലം പൊരുളിടമെന്നതി
നാലും ഞാനമഹായജ്ഞത്തൊടു
കറിയൊന്നായ് ചമയം പലവാ
യുരുക്കൊണ്ടനവാനവു മെനെ യച്ച്ിയ്യും
പൊരുതിയിയന്നവരുടെ വൃത്തികൾ
ഞാൻ പുനരുരചെയ്യാം . . . (9. 8)

10. ഉലകയിരൊടുതാനൊന്നാകയിനാ
ലൊന്നിനുമേയൊരു പേടിയൊഴിഞ്ഞ
പല പല പ്രാണികളും തന്നാലെ
ഭയമിയലാതേ താനുമിരുന്നേ

ഉലണ്ടു വായാന്തുററന്തന്തുലാർ കെട്ടുൺപതുപോല്
പ്പലങ്ങ്കണിനൈവാരതനാലേ കട്ടുണ്ടാങ്ങ്കേ പട്ടുഴപ്പാർ
(9. 8)

9. കാലത്താലും പൊരുളിടത്തുങ്ങ്
കണിത്തർകരിതാകിയവെന്നൈ
ഞാലത്താർകൾ പുകൾവരിയ ഞാന
യാകങ്ങളിനാലേ
കോലത്താൽ വേറാകവു മെയ്ക്കുറിയാ
ലൊൻറാകവും കൊണ്ടു
ചാലത്താൾ വാരവരുടൈ തന്മ
യിനൈ നാൻ ചാററക്കേൾ (9. 11)

10. ഉലകും താനും വേറിലാമൈയി
നാറാനൊരുപൊരുൾകമഞ്ചാതെ
യലകിലാവുയിർകൾകിനിയനാത-
ലിനാലവൈകളും തനൈയഞ്ചാതേ

കലരും കാംക്ഷയകന്നതിശുദ്ധത
കൈക്കൊണ്ടതിശാന്തതയോടുമനിശം
വിലസിന യോഗിയെന്നിൽ പ്രിയമുടയോൻ
വേറൊരു പ്രിയമുണ്ടവനിലെനിക്കും (12 8)

11. മായവനൊരു വൃക്ഷംപോൽ മായയെ
മനതാൽ കൽപ്പിച്ചർജ്ജുനനോടേ
നീയിതു കേൾ മൂലം മേലായേ
നിരുപമശാഖകളെല്ലാം കീഴായ്
ആയ മരത്തിൻ പേരശ്വത്ഥമതവ്യയ
മതിനുടെ പത്രമതരുമറ-
യായതിനാലവരവർ കീർത്തിപ്പതി
തരിയ പിറപ്പാം വൃക്ഷമിതെന്നാൽ (15. 7)

12. നാട്ടകിൽ നൽക്കുസുമങ്ങളിലുണ്ടാം
നന്മണമതിനെ വഹിച്ചു സമീരണ-
നോട്ടമതിന്നു സമം വിഷയാദിക-
ളൊക്കയുമേ തങ്കൽകൊണ്ടങ്ങനെ

പുലർവതനവർകൾ പുകഴവേ
നികൾലിൻപൊറാമൈയുമയക്കമുണ്ട് കളിപ്പു-
മിലകിടാനെഞ്ചത്തിയോകിയെ
മ്പവൻയാരിനുമെനക്കവേറിനിയാൻ (12. 9)

11. വേർ മേലതു തലൈ കീഴതു വീവില്ലതു വേത-
ത്തേർമേവിയ യിലൈമേവിയതിയാവും പുകറലിനാൽ
ആർമേവിയവചുവത്തമതെനവേയരചതനിൻ
പേർമേയതുപെരുമായൈയെചെയ് പിറവിപ്പെരുമരമേ
(15. 2)

12. പൂക്കൾ നാററ:കൊണ്ടുപൊരുവളിപോകമാപോ-
ററീക്കനെൻ കിൻറവേലോയ് ചീവനെൻകിറ ചീരോൻ

ഈടിയ ദേഹമൊടകലുംപോതില്ല
    മിടരൊടു വന്ത പിറപ്പതിനായേ
കൂടൊരുകൂടെയ്ത്തുപോതില്ലമിവ
    കൂടെക്കൊണ്ടു നടക്കും പ്രാണൻ

(15. 7)

13. കൈപ്പൊരുളെന്നപ്പോലൊരു
    ള്ളവർ, കാര്യമറിഞ്ഞവരാരെന്നപ്പോ.
ലിപ്പുക വെൻറേനെൻറാലിനി ഞാ
    നെല്ലാപ്പുകയുമടക്കവനെൻറും
ഇപ്പുവനിയിലൊരുള്ളതെനിക്കെതിർ
    ഞാനറിയാതവയില്ല നിനച്ചാ-
ലെപ്പൊഴുതും സുഖമേ മൃഷ്ടാശന-
    മെന്നെപ്പോലാർ ചെയ്യുവരെൻറും

(16. 5)

ആക്കൈയെയെയ്ത്തുപോതുമതനൈ വിട്ടേകുംപോതു-
    പോക്കരിതായവാറു പുലൻകളെക്കൊണ്ടുപോമാത്

(15 13)

13 ഇപ്പൊരുളടൈന്തോം വേറു
    പൊരുളിനിയടൈവോമെൻറു-
മിപ്പകൈ ചെകുത്തോം വേറു
    പകൈയിനി ചെകുപ്പോമെൻറും
തുയ്പവരെമ്മിറുയ്ക്കവല്ലവ
    രില്ലൈയെൻറു-
മൊപ്പവരെമ്മിൽ മിക്കാരുളർ
    കൊലെൻറുണരാനിർപാർ

(16. 11)

14. (a) അറിവെൻറതു മറിവാലറിയും പൊരു-
ളായതുമറിയിൻറവനുമെല്ലാം
നെറിയിൽ മഹാകർമ്മങ്ങൾ വിധിക്കും
നിലയതിലേനിൽക്കിൻറതുമെൻറാൽ
ചെറവുറു കർമ്മം കാരണമതിനൊടു
ചേർകർത്താ ത്രിവിധം കർമ്മവുമതു
മറുവുറുഞാനം കർമ്മം കർത്താ
മററതു ത്രിവിധത്താൽ ത്രിവിധം കേൾ

(b) വിധമതനേകവുമായുലകത്തിൽ
വിരിഞ്ഞു വിളങ്ങീടും ഭൂതലങ്ങളി
ലിതമൊടു മഴിയാതേ നില്ക്കും പൊരു-
ളേകൻററിവീടിയ ഞാനം

14.(a) അറിവു മറിയപ്പെട്ടും പൊരുള്ള
മറിവാനൊരുവൻറാനുമായ്
നെറിയിൽ വിനൈകൾ വിതിക്കിൻറ
വിതിയിനിലൈമൈ നിർപതു താൻ
ചെറിയുങ്കരുമം ചെയ്‌വാനും ചെയ്യർ
കരിയ കാരണമുമായ്
ക്കറിയിൽ വിനൈകൺമുടി
വിരുപ്പതിനുഞ്ചിലയാങ്ക്കുറക്കേൾ

(18. 18)

(b) നൻറായ് ഞാനത്തിരളാകി
നാനാവിതമായ് വിരിന്തെങ്കും
പൊൻറാകിൻറ പൂതങ്കടോറും
പൊൻറാപ്പൊരുളാകി

ഷതിയില്ലാതൊരു സാത്വികജ്ഞാനം;
സകലാത്മാക്കളെമൊൻറെൻററിയാ-
തതിലതി വെവ്വേറെൻറൊരുഭാവമത
റി നീ രാജസജ്ഞാനമതെൻറേ (18. 10, 11)

15. (a) ചൊന്നേനിന്നും മന്നവനേ, നീ
ശ്രദ്ധതയോടെന്നെത്തന്നെനിന,
മന്നാ നീയെന്നേരവുമെന്നെ
മറക്കാതമ്പൊടുറക്കത്തിലുമതു
തന്നേ ചൊല്ലാം പൂജകളും നീ
താൽപര്യത്തൊടു ചെയ്കയെനിക്കേ
യെന്നാലും നീ മാം ഗുരുവായ്ക്കൊൾ-
കെന്നാൽ നീ യെന്നൊടുക്രൂടൊന്നാം.

യൊൻറാനിർഭേതൊൻറിനൈ-
പ്പടിയേയുണരു മുണർവതനൈ
യൻറാമെൻറാർ ചാത്തുവിക
ഞാനമെനവെയമൈപ്പാരാല് (18. 20)

15 (a) എന്നൈയേ നിനൈന്തെഴവുൻ
മനത്തിനൈയെന്നിടൈയേ വൈ-
യെന്നൈയേ നിനൈന്തിരുനീ
മറ്റൊനക്കേ പൂചനൈ ചെ-
യ്യെന്നൈയേ കുരുവാക്കൊള്ളെ-
പ്പോതു മിതുചെയ്യി-
ലെന്നൊയേ വന്തടൈതിയിതു
മെയ്യേ യിതു മെയ്യേ

(b) ഒന്നായേ നീ കർമ്മമനത്തെയു
മൊട്ടൊഴിയാതെ വിട്ടകളഞ്ഞേ
യെന്നു മൊരിഴിവില്ലാവടിവാകിയ
യെന്നെയൊരുത്തനെയും ശരണെൻറേ
നന്നിയിനാൽ മേവീടതിനാൽ നിൻ
നാടരുതാം പാതകനാശംചെ-
യ്യെന്നു മൊരിടർ വാരാത പരംപദ-
മെയ്തിയിരിപ്പാൻ കൈതരുവൻ കേൾ (18. 32,33)

16. ഇത്ഥം നീ ദിവ്യദൃശാ കാൺകെൻററി
വീടിയ വേദവ്യാസനിയോഗാൽ
ചതിയേകണ്ണില്ലാകണ്ണാൻ
ധരണീപതി ധൃതരാഷ്ട്രനു കേൾപ്പാൻ[4] (18 41)

(b) ഇരുവെറു വകൈയായ
വെവ്വേറുവിനെകളെയു
മരുവേനെൻറവ വിട്ടു മായൈയെ
യിനാൽ മറൈപ്പെരിയ
വൊരുവനൈയേ പററുതിയ
പ്പററിനാലുനൈപ്പിടി-
ക്കരുവേലൈകടന്തേറക്കൈ
തരുവേൻ കതിർവേലോയ് (18. 53,54)

16. വഞ്ചനൈയേയ കണ്ണാക വാഴ്കിൻറ മററവർക്ക്
പ്പഞ്ചവരേ വലിയവരിവ്വണ്ണം പുകർവുററാൻ(18. 66)

ഇങ്ങനെ സാമ്യമുള്ള ഭാഗങ്ങൾ ഉദ്ധരിക്കുകയാണെങ്കിൽ രണ്ടു ഗ്രന്ഥങ്ങളിലും ഉള്ള മിക്ക പദ്യവും ഉദ്ധരിക്കേണ്ടിവരും. സംസ്കൃതഗീതയേക്കാൾ തമിഴ്ഗീതയാണ് പണിക്കർ പിന്തുടന്നിരിക്കുന്നതെന്നു പദ്യങ്ങളുടെ ക്രമംതന്നെ കാണിയ്ക്കുന്നുണ്ടു്. ദുർല്ലഭം സ്ഥലങ്ങളിലേ ഈ കവികൾ വിഭിന്നമാർഗ്ഗങ്ങൾ പിന്തുടരുന്നുള്ളൂ. പ്രധാനഘട്ടങ്ങളിലെല്ലാം ഒപ്പം പോകുന്നു. രണ്ടും ഒരേ ഗ്രന്ഥത്തിൻെറ

---

4. മുമ്പുദ്ധരിച്ചതാണെങ്കിലും സന്ദർഭം നോക്കി ഇവിടെ വീണ്ടുംചേർക്കുന്നു.

തർജ്ജമയാകയാൽ ധാരാളം സാമ്യം വരുമെന്ന കാര്യം മറക്കാൻവയ്യ; എന്നാൽ ആശയം മാത്രമല്ല പദം തന്നെ പകരുന്നതു കാണുമ്പോൾ, ഒരു കവി മററെറ കവിയുടെ കൃതി വായിച്ച സംസ്കാരം നിറഞ്ഞിരിക്കു മ്പോഴാണു തൻെറ കവിതയെഴുതിയതെന്നു തെളിയുന്നു. മുമ്പു ഉദ്ധരിച്ച പാട്ടുകളിൽ താഴെ വരയിട്ട ഭാഗങ്ങൾ തുല്യമായി വരുന്നതു നോക്കുക. നിരണം കൃതികളിലെ 'അനൈത്തി'ൻെറ പ്രയോഗം പ്രസിദ്ധമാ ണല്ലൊ. മാധവപ്പണിക്കരാകണം ഇത്തരം പദപ്രയോഗങ്ങളുടെ ഉപ ജ്ഞാതാവെന്നു തോന്നുന്ന പട്ടനാരുടെ ഗീതയിൽ 'അനൈത്തു' സുലഭമായിക്കാണാം. ഉദാ: 'ഇപ്പൊഴുതു പോകിൻറവൈയ നൈത്തും'(7-22), 'വരും കരുമമനൈത്തെയു മറിവർ' (7-23) മഹാകവി ഉള്ളൂർ ശാങ്കരഭാഷ്യത്തിൽനിന്നു മാധവപ്പണിക്കർ സ്വീകരിച്ച ചില ആശയങ്ങൾ ചൂണ്ടിക്കാണിച്ചിട്ടുണ്ടല്ലൊ[5]. മുകളിൽ ഉദ്ധരിച്ച 4, 5, 8, 12 എന്നീ പാട്ടുകൾ നോക്കുക. ഇവ യുടെ ആഗമം ശാങ്കരഭാഷ്യത്തിൽനിന്നു നേരിട്ടല്ല, പട്ടനാരുടെ ഗീതയിൽക്കൂടിയാണെന്നു വിചാരിയ്ക്കുന്നതാണ് യുക്തം. എന്തെ ന്നാൽ ആ കവി ഗ്രന്ഥാവസാനത്തിൽ ശങ്കരനോടുള്ള തൻെറ കട പ്പാടു വ്യക്തമായി പറകതന്നെ ചെയ്യുന്നുണ്ട്.

" ആററിയൽ വഴുവിയ പുലൻകളൈനൈത്തെയും
  പാററിയ ശങ്കരപകവർപാതനെൻ
റേററിയ പെയരിനാനരുളിനാലിയാൻ
  ചാററിനനിപ്പൊരുംതരുമന്തലൈയേ.

(പട്ടനാർ 18. 70)

വേദമാർഗ്ഗത്തിൽനിന്നു വിട്ടുന്ന തൻെറ ഇന്ദ്രിയങ്ങളെ ഭാഷ്യജ്ഞാനം കൊണ്ടു നിരോധിച്ച ശങ്കരനെ കവി സ്മരിക്കുന്നു. ആശയങ്ങൾ മാറു മ്പോഴും മാതൃകയുടെ അനുരണനം പണിക്കരിൽ കേൾക്കാം :—

' മണിമുടിവിജയനു ഞാനം തെളിവാൻ
  മാധവനരുളിച്ചെയ്തമറപ്പൊരു-
ളുണവാകിയ നരനഹമറിവാനെന്തവകാശം
  പുനരെന്നുരചെയ്കിൽ

5. മധ്യമലയാള മാതൃകകൾ, ഭാഗം 2, ഭഗവൽഗീതാ ടിപ്പണി.

പണിയുണ്ടാനറിവാനെങ്കില്ല മടിയേൻ
പരമപുമാൻനാരായണനരുളാ-
ലുണർവൊട്ട ശ്രീവേദവ്യാസൻ പണ്ടോതിയ
ഗീതാമൃതമിതു കണ്ടേൻ (ഭാഷാഗീ, 18. 40)

എന്ന പാട്ടിനെ,

മാതവനും തനഞ്ചെയനും തങ്കളിലേ മകിഴ്ന്തുരൈത്ത-
വോതരിയപൊരുളിനൈ നീയുണർന്തവാറെങ്ങനേനില്
വേതവിയാതനുടൈയ മെയ്യുരുളൈ മികവുടൈയേ.
നാതവിനാചറിന്ത നാൻ വേററിയലാംവകൈയുണ്ടോ ?
(പട്ടനാർ 18. 64)

എന്ന പാട്ടുമായി താരതമ്യപ്പെടുത്തുക

രണ്ടു ഗീതകളും ഒന്നിച്ചു വായിക്കുന്നവർ അവയിലെ നീണ്ട സംബോധനകളുടെ സമ്പ്രദായം ശ്രദ്ധേയമായി തോന്നും. മുകളിൽ കൊടുത്ത 7-ാം ഉദാഹരണത്തിലെ സാമ്യം നോക്കുക ; രണ്ടും സന്ദർഭം മാററിച്ചേർത്തിരിക്കുന്നുവെന്നേ ഉള്ളു പഴയ തമിഴ്കവിതകളിൽ, പാശ്ചാത്യസാഹിത്യത്തിൽ ഹോമർ, മിൽട്ടൺ, ടെന്നിസൻ തുടങ്ങിയവരുടെ കൃതികളിൽ കാണുംപോലെയുള്ള നീണ്ട കല്പനകൾ ധാരാളമാണ്. ആവശ്യമില്ലെങ്കിലും വസ്തുവിൻെറ ഭാവനാമയമായ വിശിഷ്ടപ്രതീതിക്കു വിശേഷണാദികൾകൊണ്ടു് പൊടിപ്പും തൊങ്ങലും ചേർക്കുകയാണതിൻെറ സ്വഭാവം. ദീർഘസംബോധനകളും ഇതിൽ പെടും. മാധവപ്പണിക്കരുടെ ഗീതയിൽ മധുരവിശേഷണം കൊടുത്തു കൊണ്ടുള്ള സംബോധനകൾ സുലഭമാണല്ലൊ. മിക്കവാറും അധ്യായാന്തത്തിലും പ്രകരണാന്തത്തിലുമാണിതു വരിക.

‘ നിറമിന്നും മണിഭൂഷിതനാകിയ
നീലാഞ്ജനനിറമുടയ മുകുന്ദൻ ’ (4. 18)

‘ നാരദ വാണിയിലും വീണയിലും
നടമാടും പുകഴുടയ പുരാണൻ ’ (5 17)

‘ വിധിമുഖദേവമുനീശ്വരർ കാണാ-
പ്പരമപുമാൻ ഭൂഭാരം തീർപ്പാൻ പലർകാ-
ണവനിയിലെളുതായ്നിന്നോൻ ’ (9. 17)

'. . . . . അമ്മ യശോദ
പിടിച്ചുതളച്ചുളവേയുലൂഖലമൊടു
പെരുമരുതുട നടന്ന പുരാണൻ' (10 17)

'പേയുയിർ മുലയൊട്ടുമുണ്ടുളയും തയിർ
പിന്നെയും,ണ്ടമ്പൊടു ഗോപസ്ത്രീജന-
വായ്മലർമധുവുണ്ടുലകമനത്താ
വായാലുണ്ടാലിലയിൽവളന്നോൻ' (12 11)

. . . 'തണ്ടാർപൊഴിലതിലേ
കോമളമീടിയ മയിൽ നടമാട
ക്കയിൽപാട്ടും കരു നാട്ടടയോനേ'
(17. 11)

പൂമകൾ കാന്തൻ യദുകലവേന്തൻ
പുണ്യപുമാനരുളിച്ചെയ്യാൻ (18. 21)

ഇത്യാദിഭാഗങ്ങളെ ഓമ്മിപ്പിയ്ക്കുന്ന വിശേഷണങ്ങളും സംബോധനങ്ങളും തമിഴ്ഗീതയിലും സുലഭമാണ്. മുകളിൽ ഉദ്ധരിച്ച 'പേയുയിർമുലയൊട്ടുമുണ്ടു'' എന്നതിന്നെതിരായ ഭാഗം ഭാഷാഗീതയിൽ ഉള്ളതു് മുകളിലെ സാമ്യവിവരം കാണിയ്ക്കുന്ന 7-ാം പംക്തിയിൽ ചേർത്തിരിയ്ക്കുന്നതു നോക്കുക.

' . . . . . . വെവ്വേ-
റാട്ടം പഴയ മായക്കൂത്താട്ടുവിക്കുമമ്മായൻ'
(പട്ടു 7. 25)

. . . . 'മുറുവലോട്ടും പെയ്മുലൈയുണ്ടപെമ്മാൻ'
(പട്ടു. 9. 23)

. . . . കഞ്ചനാരുയിർപോയ് തുഞ്ച-
വലൈകടൽ വളരാതെ പേർന്തായാർപാൽ വളർന്ത പെമ്മാൻ'
(പട്ടു 10 26)

'മയക്കറവൊരുവരാലു മറിയരു ായ മായൻ'
Ibid 12. 12

'വിടംപടുപണാമുടിയരങ്കിൻ മിചൈയേറി
നടംപയിലുനായകൻ', . . .
Ibid 13. 1

" പാർത്ഥൻറേരിന്മേനിൻറേ വേതചിരത്തിന്മേലിരിക്കും ചീരോൻ[6] "

Ibid 13, 31

' ചെയ്യമാമലർമേലുറ ചെൽവിയും
വൈയമാമടവാളുമകിഴ്ന്ത തോളൈയൻ '

Ibid. 14. 1

' ചുഴിയാനിൻറപെരുവെള്ളത്തിടൈയേ
പണ്ടുതുയിൽകൊണ്ടാൻ[7] '

Ibid 14, 23

' വെണ്ണെയേ വിഴുരനിട്ട വിരുന്തെയോ വേലൈ ചുഴന്ത
മണ്ണെയേയുണ്ട മൂന്നാം വരുപചി തീർന്ത മായോൻ[8] '

Ibid. 15. 25

' . . . ചെയ്കവെൻറാൻ
പൂതമുതലാനവൈ പൊരുത്തരുളുകിൻറാൻ[9] '

Ibid. 16. 21.

രണ്ടു ഗീതയിലും കാണുന്ന ഈ സംബോധനാദികളുടെ ഐക്യം കേവലം അവിചാരിതമെന്നു ധരിയ്ക്കേണ്ടതില്ല. " പൂമകൾ കാന്തൻ യദുകുലവേന്തൻ പുണ്യപുമാൻ പുനരരുളിച്ചെയ്താൻ " (18. 21.) ". . തണ്ടാർ പൊഴിലതിലേ കോമളമീടിയമയിൽ നടമാടുകയിൽ

---

6. ഇതേ പാട്ടിന്നെതിരായ പണിക്കരുടെ പാട്ടിൽ 'ഉത്തമതുളസീ പരിമളമെങ്ങും തടവീടിന തിരുവുടൽ മലർമാനിനി തഴുകീടിന ദാമോദര നമലൻ' (12. 16) എന്നാണ് കാണുന്നത്. പാർത്ഥൻെറ തേരിലും വേദത്തിൻെ ശിരസ്സിലും ഒപ്പം നിൽക്കുന്ന ഭഗവാൻ എന്ന പട്ടനാരുടെ കല്പനയ്ക്കു ആസ്വാദ്യത കൂടും.

7. 'ഒരു കാലവുമഴിവില്ലാ മായോൻ' എന്നാണ് പണിയ്ക്കരുടെ പ്രയോഗം (14. 13.)

8. 'ചെന്താമരനയനൻ ദേവേശ്വര—നാദിപരംപുരുഷൻ വിശ്വാത്മാവായ പുരാതനനരുളിച്ചെയ്താൻ' (15. 13) എന്നു പണിക്കർ.

9. 'അരുളിച്ചെയ്താൻ മലമകൾതിരുമുലമേലിഴുകുന്ന കസ്തൂരിച്ചാറൊത്തിയ മാർവൻ ദേവാദികൾ ദേവനജൻ ദേവേന്ദ്രാനുജൻ' (16.13)

എന്നു ഇതേ സന്ദർഭത്തിൽ പണിയ്ക്കർ.

പാട്ടം കരുനാട്ടടയോനേ " (17.11) തുടങ്ങിയ പണിയ്ക്കരുടെ പ്രയോഗങ്ങൾക്ക രസികത്തം കൂട്ടം '. നാടരുമുപാദശങ്ങളുമെല്ലാം പൊന്നിൽ വിളങ്ങും മണിപോലജ്ഞാന ബുദ്ധി വിളങ്ങും പടിയരുൾ ചെയ്താൻ ' (17. 13) എന്നതിന്നെതിരായി പട്ടനാർ 'വിനൈചെത്തകവരതെൻ റൈത്താൻ തീതിലാവുലകാ തന്നളേയുതിപ്പത്തേവകി തിരുവയിറവുതിത്തോൻ (17. 25) എന്നാണ പറയുന്നതു',

പട്ടനാരുടെ കൃതിയും നല്ല ശബ്ദസൗഭാഗ്യവും ആശയപ്രൗഢിയുമുള്ളതാണെന്ന ഒററ നോട്ടത്തിൽതന്നെ മനസ്സിലാകും; ഈ ഗുണങ്ങൾ അനുകരണാർഹത അതിന്ന കൈവരുത്തുന്നതിൽ തീർച്ചയായും സഹായിച്ചിരിയ്ക്കണം. തമിഴ്തർജ്ജമയുടെ നാലുപാട്ടുകൾ ഉൾക്കൊണ്ട പായിരത്തിൽ (ആരംഭസ്തുതി പദ്യങ്ങളിൽ) 'ആക്കിയോൻപെയ'രിനെപ്പററി ഇങ്ങനെ കാണുന്നു.

" ചേയമാ മതുരൈനിൻറും ചേമമാനകരത്തേടി
യായനാർ പട്ടനാരാ യവതരിത്തരുളിനാലേ
പോയ നാൺമൊഴിന്ത കീതൈ പുലപ്പട്ടുത്തുവുമൻറി-
ത്തൂയമാതവർക്കമിന്തച്ചുരുതിന്തുലൊടുങ്കിനാരേ " (പാ. 4)

ഇതിൽ ശ്രീകൃഷ്ണന്റെ അവതാരമായി പട്ടനാരെ ഗണിയ്ക്കുന്നതിൽ നിന്ന ഭാഗവതന്മാരുടെ ഇടയിൽ ഇദ്ദേഹത്തിനുള്ള സ്ഥാനം ഉയൻ്റതാണെന്ന വരുന്നു. ഇതും കാവ്യശില്പത്തിന്റെ മെച്ചവും കേരളീയ കവിയെ ധാരാളം ആകർഷിച്ചു കാണണം പട്ടനാരുടെ ചില പാട്ടുകൾകൂടി നോക്കുക:—

എറിയാവെരി വരുകാനിടൈ യെരിയാതന വെവൈതാ-
മറിയാവറി വുടൈയോർകളു മറിവാരതു വിതുപോർ
കുറിയാൽവരു കുണഞാനമെ യനവേകൊള വിട്ടമർ
പൊറിയാൽ വരു വിനൈയനവൈ പൊടിയാമിതൊർ പൊരുളേ.

പട്ട 4 23.

എല്ലാപ്പൊരുളു മറിവാനൈ യെല്ലാപ്പൊരുട്കും പഴൈയാനൈ
യെല്ലാരൈയുംതൻ നിലൈനിറുത്തും വായിരംപച്ചിറിയാനൈ-
യെല്ലാപ്പയന മീവാനൈ യാർക്കുനിനൈത ക്കരിയാനൈ-
യെല്ലാവിടത്തു മരുടീത്ത വിളവെങ്കതിർപോലെഴവോനൈ "

ടി. 8-8.

"ഉണ്ണൽ വിളൈയാട്ടതല്ല റങ്ക്കുത ലിരുത്തൽ
പണ്ണലുറു ചോറ്റുകളി ലുൻപഴമൈ തന്നെ
യെണ്ണിയറി യാമൈയിനിൽ വന്ത പിഴൈയെല്ലാങ്-
കണ്ണ കരുണാകര പൊറുത്തരുള്ള കണ്ടായ്"

ടി. 11-36.

'വിടംപട്ട പണാ മുടി യരങ്ക്കിൻ മിചൈയേറി
നടംപയില്ലനായകൻ മറിത്തുമികഞ്ഞാനഞ്-
ചടംപട്ട പിണിപ്പിറ വിഴെൻറിവൈ തരിക്ക-
മുടംപൊട്ട യിരാനവൈ യുരൈത്തരുള്ളുററാൻ'

ടി 13-1

'ഉളവാമുയി രുണവാലുണ വുയർമാരിയിലുളവാം
വളർവാനമൈ യുയർവാനവർ മകിഴംവാൽ വരുമത്തുതാൻ
ഇളവാളരിയനൈയായിചൈ തൊഴിലാൽ വരുമിതൈ മീ-
തളവാമറൈ തരുമാമറൈ യറിവാലതിലുറുമാൽ'

ടി. 3. 9.

ഇല്ലാമൈയി നിയൽകേളെഴ കഴതാഴിയിനിടൈയേ-
യല്ലാതെഴ പുനൽപോലറിവുറവേ യഴികുവതാ-
യെല്ലാവകൈ യിൻമായ്വതി വ്വുരുവേ യറിവതുതാൻ
കൊല്ലാതൊഴി കാലയാനതു കറുകാതത നെറികേഠം'

ടി. 2. 22

മധുര ശബ്ദാൎത്ഥങ്ങളുടെ ഒരു ആനന്ദനൃത്തംതന്നെ ഇവയിൽ ഭാവുകന്മാർക്കു കാണാം.

പട്ടനാർ പണിക്കരെ ആകൎഷിക്കുകയും അദ്ദേഹത്തിൻെറ കവിത നന്നായി വായിച്ചു പഠിയ്ക്കുകയും ചെയ്തിരിയ്ക്കണമെന്നു ഊഹിക്കാമെങ്കിലും, അനേകരനേകശരണനാണ് നമ്മുടെ ഭാഷാകവിയെന്നു ഒരിക്കലും വരുന്നില്ല. സൎഗ്ഗശക്തി കവിഞ്ഞൊഴുകുന്ന ഭാഗങ്ങഠം പണിക്കരിൽ സുലഭമാണ്.

'വിലയറിയറിവാനരുതാകിയ രത്നം
വേറൊരു പൊന്നിൻ ചെപ്പതിലല്ലാം
ലലവലയാകിയ തുകിലിൽ പ്പൊതികില്ല-
മതിനുടൈ മഹിമ വിരോധം വരുമോ'

ഭാഷാ ഗീ 1-3.

“ അംഭോജങ്ങൾ വിരിഞ്ഞതിനാലേ
യഖിലതരം വാപികൾ ശോഭിയ്ക്കും
കൊമ്പോടുയർ കരിയും ശോഭിയ്ക്കും
ക്രൂടൊഴുകീടിന മദജലമതിനാൽ
പൊൻഭൂഷണമതിൽ മണി ശോഭിക്കും
ഭുവനം ശോഭിക്കും ഭാസ്കരനാ-
ലമ്പോറീടിന ഭഗവൽഗീതയു
മറിവോർ സദനടുവേ ശോഭിക്കും”

18. 43.

ഇത്യാദി സ്വതന്ത്രഭാഗങ്ങൾ വളരെയധികം കാണുന്നില്ലെങ്കിലും[10] ഉള്ളതിനു നല്ല കലാസൗഭാഗ്യമുണ്ട്. ചിലപ്പോൾ സംസ്കൃതമൂലത്തേയും തമിഴ്കൃതിയേയും പണിയ്ക്കർ അതിശയിക്കുന്നു.

‘ ചഞ്ചലം ഹി മനഃ കൃഷ്ണ പ്രമാഥി ബലവദൃഢം
തസ്യാഹം നിഗ്രഹം മന്യേ, വായോരിവ സുദുഷ്കരം’

സം ഗീ. 6. 34.

എന്ന ഭാഗത്തെ പട്ടനാർ,

“ എല്ലാവുയിരുമൊൻറാകപ്പാർപ്പതി യോഗമെനവുരൈത്തായ്
മല്ലാർതോളായിതർക നിലൈ കാണേൻ മനമാകിൻറവിതു
നില്ലാവിയർകൈത്തായ് പുലനൈക്കലൈക്കുമതനൈ നിലനിറുത്ത-
യൊല്ലാതെനവും കാററടക്കർകൊക്കുമെന വുണർകൻറേൻ ”

6 24.

എന്നു തർജ്ജമ ചെയ്യുന്നു മാധവപ്പണിയ്ക്കരുടെ കലാനൈപുണ്യം ഇതിലെ ആശയത്തിന്നു വരുത്തുന്ന മിഴിവു നോക്കുക:—

---

10 സംസ്കൃതസാഹിത്യത്തിൽ പ്രചുരപ്രചാരങ്ങളാണ് ഇത്തരം കല്പനകളെന്നു പറയേണ്ടതില്ലല്ലോ......വേദവ്യാസൻ

തിരുവടി ചൊല്ലിയപുരാണം തികയച്ചൊല്ലുവനെന്നു നിനപ്പതു
പെരുമ തകും ശ്രീപാൽക്കടൽ കണ്ടു പിപീലി കുടിപ്പാൻ കരുതിയതൊക്കും’

1. 5.

എന്നതു കമ്പരുടെ അനുകരണമാണെന്നു വ്യക്തമാണ്. കമ്പരുടെ പൂച്ചയെ പണിക്കർ എറുമ്പാക്കി യെന്നു മാത്രം.

‘ ഓചൈ പെററയർ പാർകടലുററൊരു
പൂചൈ മുററവു നക്കുപുക്കെന ’

കമ്പ. ചിറപ്പുപ്പായിരം. പാ. 4.

" ശ്രീവല്ലഭനേവം തിരുവുള്ളം
ചെയ്തതുകേട്ടർജ്ജുനനരചെയ്താൻ
ദേവ ചരാചരമഖിലവുമൊന്നായ്
ദർശനചെയ്തതു യോഗമതെന്നായ്
കാവലിൽ നില്ലാതെയോടിന
കരുത്തുപിടിപ്പതരിപ്പം;കാററിനെ-
യേ വരികെന്നു പിടിപ്പു നരുത്താ-
മെങ്കിലതാമെന്നേ കരുതിനേൻ " 6-13.

ഇഴഞ്ഞു പോകുന്ന മുൻപദ്യങ്ങളിലെ കാററിനെ പണിക്കർ എത്ര സചേതനമാക്കിയിരിക്കുന്നുവെന്നു നോക്കുക.

മുകളിൽ നടത്തിയ താരതമ്യപഠനം പട്ടനാരുടെ ഗീതയോടു പണിയ്ക്കരുടെ ഗീതക്കുള്ള ആധമർണ്യം കാണിക്കുന്നുണ്ടല്ലോ നിരണം കവികളുടെ കാവത്തെപ്പററിയ സിദ്ധാന്തങ്ങളെ ഇതു കുറെ ബാധിക്കും. നിർഭാഗ്യത്തിന്നു പട്ടനാരുടെ കാലം സുനിശ്ചിതമല്ല. 15-ാം ശതകത്തിന്നിപ്പുറമല്ലെന്നു മാത്രം തീർച്ചയുണ്ടു്. നിരണം കവികളുടെ കാലം ഉള്ളൂർ നിർണ്ണയിക്കുന്നതു് എ. ഡി 1350നും 1450നും ഇടയ്ക്കാണെന്നാണല്ലൊ. മാധവപ്പണിക്കരാണ് മരുമകനായ രാമപ്പണിക്കരെക്കാൾ പ്രാക്തനൻ എന്നതിന്നു സംശയമില്ല. അദ്ദേഹമായിരിക്കണം മരുമകന്നു് പ്രേരണ നൽകിയതു്. ഭാരതമാലയുടെ ഒരു പ്രതി ക്രി. പി 1439ൽ പകർത്തെഴുതിയതു ഗോവിന്ദപിള്ളയും ഉള്ളൂരും കണ്ടതായി പറയുന്നു[11]. പക്ഷെ ഭാരതമാലയുടെ കർത്തൃത്വം അത്ര നിശ്ചിതമല്ല. രാമായണാദികളെപ്പററി അവ പകർത്തിയെടുത്ത തെളിവൊന്നും ആരും പറയുന്നുമില്ല. പട്ടനാരുടെ കാലം 15-ാം ശതകമല്ല, 14-ാം ശതകത്തിന്റെ മധ്യമോ ഉത്തരാൎദ്ധമോ ആണെന്നു സങ്കല്പിച്ചാലും മാധവപ്പണിക്കരുടെ കാലം 15-ാം ശതകത്തിലേക്കു കൊണ്ടുവരേണ്ടിവരും. തമിഴ്തർജ്ജമയ്ക്കു് സാമാന്യം പ്രശസ്തിയും പ്രാമാണ്യവും അപ്പോഴെക്കു മാത്രമേ കിട്ടിക്കാണുകയുള്ളു; തീരെ അപ്രസിദ്ധമായ ഒരു കൃതി ഒരാൾ വായിപ്പാനും അനുകരിപ്പാനും ഇടയില്ല. ചുരുക്കത്തിൽ നിരണം കവികളെ 1350നേക്കാൾ 1400 നോടു അടുപ്പിക്കുന്നതാണു് കൂടുതൽ യുക്തമെന്നു തോന്നുന്നു എന്നാൽ 15-ാം ശതകത്തിലേതാണെന്നു സുനിശ്ചിതമായ കൃഷ്ണഗാഥയിലേയും അതേ നൂററാണ്ടിലേതെന്നു കല്പിയ്ക്കേണ്ട

11, കേ, സാ. ച. I. 322

നിരണം കൃതികളിലേയും ഭാഷ വ്യത്യസ്തമായിരിക്കുന്നുണ്ടല്ലോ. എന്നു വാദിയ്ക്കാം. ഭാഷാപരമായ ഈ വ്യത്യാസം ശ്രദ്ധേയമല്ല. തമിഴിൻെറ മാതൃകയിൽ വാർത്തെടുത്ത രാമചരിതാദികളുടെ പരിഷ്കൃതരൂപം മാത്രമാണ് നിരണം കവികളിലുള്ളതു്. പ്രസ്ഥാനഭേദം വരുത്തിയതാണ് ഭാഷാഭേദം. ദേശഭേദത്തിന്നോ നിലവിലുള്ള ഭാഷാസ്വരൂപത്തിന്നോ ഇതിൽ നിസ്സാരമായ പങ്കേ ഉള്ളു. രാമപ്പണിക്കർ ശിവരാത്രിമാഹാത്മ്യത്തിൻെറ ഒടുവിൽ "ഭാഷാമിശ്രമിതെൻറികഴാതെ" എന്നു പറയുന്നുണ്ടല്ലോ. മണിപ്രവാളവും ഭാഷാമിശ്രവും സ്വഭാവത്തിൽ വ്യത്യസ്തമല്ല. ഈ ഭാഷ പാട്ടിൽ ഉപയോഗിക്കുന്നതു ശരിയായ മാർഗ്ഗമല്ലെന്ന ധാരണയുണ്ടായിരുന്നതാണ് പണിയ്ക്കരെ ക്ഷമായാചനം ചെയ്യിക്കാൻ ഇട വരുത്തിയതു്. ഭാഷാമിശ്രപ്രശ്നം മറെറാരു ഉപന്യാസത്തിന്നു വകയുള്ളതാണ്. 'ദ്രവിഡസംഘാതാക്ഷരനിബദ്ധമെതുകമോനവൃത്തവിശേഷയുക്തം പാട്ട്' എന്ന പ്രസിദ്ധ ലീലാതിലകസൂത്രം (I. 11) തമിഴ്‌രീതിയനുസരിച്ച പാട്ടിൻെറ ലക്ഷണം നൽകുന്നു. ഈ നിയമം തികച്ചും പാലിച്ചെഴുതിയ രാമചരിതം ലീലാതിലകകാലത്തിൽനിന്ന് വളരെ അകന്നിരിപ്പാൻ വഴിയില്ല. 14-ാം ശതകത്തിൻെറ ഉത്തരാർദ്ധത്തിലാണ് ലീലാതിലകത്തിൻെറ നിർമ്മിതിയെന്ന പക്ഷം അസമ്മതമാണിപ്പോൾ.[12] രാമചരിതം ചിത്രീകരിക്കുന്ന ദ്രവിഡസംഘാതാക്ഷരനിയമം മാററി ഭാഷാമിശ്രത്തോടടുപ്പിച്ചു ഭാഷ പരിഷ്കരിക്കുകയാണ് നിരണംകവികൾ ചെയ്തിട്ടുള്ളതെന്നു പറയാം ഈ നിലക്കു നോക്കുമ്പോഴും പ്രസ്തുത കവികളെ 15-ാംശതകത്തിൻെറ ആദ്യഘട്ടത്തിലേക്കു കൊണ്ടു വരുന്നതാണ് യുക്തിപൂർവ്വമെന്നു വരുന്നു. രാമചരിതത്തിൻെറ കാലം 12-ഉം 13-ഉം ശതകങ്ങളാണെന്നതിനേക്കാൾ 14-ാം ശതകമാണെന്നു പറയുന്നതാണ് ഇതെഴുതുന്ന ആളുടെ അഭിപ്രായത്തിൽ കൂടുതൽ ശരി. ഇതിനുള്ള കാരണങ്ങൾ അധികവും ഭാഷാപരമാണെന്നു പറയുമ്പോൾ കുറെ അത്ഭുതത്തിന്നവകാശവും കാണും. ഈ ചർച്ച ഇവിടെ അപ്രസക്തമാകയാൽ തുടരുന്നില്ല.

ഏതായാലും മാധവപ്പണിയ്ക്കരുടെ ഭഗവൽഗീത അതിൻെറ കാവ്യഭംഗിപോലെതന്നെ മററു തരത്തിലും പണ്ഡിതന്മാരുടെ ശ്രദ്ധയെ ആകർഷിക്കുന്നതാണെന്നു ഈ ലേഖനത്തിൽനിന്നു തെളിഞ്ഞിരിക്കും.

---

12. ശ്രീ. ഇളംകുളം കുഞ്ഞൻ പിള്ള ക്രി. പി. 1385നും 1400നും ഇടക്കെന്നു തീരുമാനിയ്ക്കുന്നു- ലീലാ. (1955) അവ. പേ. 47.

THE YUKTIDIPIKA ON THE SAMKHYAKARIKA: CORRECTIONS AND EMENDATIONS IN THE TEXT

BY

Dr. V. RAGHAVAN

In Volume XII of this Journal (1954-5), Sanskrit Section, I dealt with the textual problems of this important commentary on the Sāmkhya Kārikās and offered a number of corrections and emendations in the text presented by P. B. Chakravarti on the basis of its single manuscript. That paper was to be continued and in the present contribution, I place before students of this work another series of corrections and emendations that have suggested themselves to me during my further study of the text. Apart from passages which are corrupt, there are also those that are very cryptic and obscure, whose *anvaya* is difficult and which consequently require proper construction. In the following notes I have therefore included such passages also, and offered explanations for them.

P. 1 Verse 1	शल्लकीषण्डभङ्गुरा:	This is corrupt. The meaning required by the rhetoric of the verse is that the elephant of Sāmkhya-dialectics pulls down the Sallakī groves, viz. the imbeciles of other schools.
P. 1 Verse 6	विकारपुरुषा:	This may be read as विकारिपुरुषा: । This reference is to schools which hold the Puruṣa to be affected.
P. 2 Verse 13	अलं नानात्वसिद्धये	There is no Nanātva that is established in the course of the text ; on the other hand, the verse will make sense if it says that this text is good enough to know from it the *manifold topics*. Hence, we may emend this as अलं नानार्थसिद्धये ।
P. 3 Line 1	मूलशाकलादय:	is correct but obscure and requires explanation. The context is the elucidation of

'Sūtra' as a brief indicatory statement, in which much that is left out has to be understood from other contexts. This is illustrated by two Kārikās 16 and 15, where Avyakta is proved by Inference and only two avayavas of the syllogism are expressly mentioned; the important limb of Illustration, Dṛṣṭānta, is not mentioned in the context but has to be understood. Now it is this Illustration that the gloss mentions in the word मूलशकलादयः। 'Mūla' and 'Śakala' illustrate respectively भेदानां परिमाणात् and समन्वयात्। This can be checked up by the comments of Yuktidīpikā on Kārikā 15, pp. 75, 77

१. 'यत् परिमितं तस्य सत उत्पत्तिर्दृष्टा।
तद् मूल–अङ्कुर–पर्ण–नाल etc.'

२. यच्च यादृशीं बुद्धिमुत्पादयति, तत्तेनान्वितं,
तद् यथा–चन्दनादिभिः शकलादयः।

See also p. 46 under Kārikā 6: एवं शकलादीनां तज्जातीयतया चन्दनादिपूर्वकत्वसिद्धेः etc.

P. 3
Line 1

In the same line, after the above noted word, we read 'अत्रान्तरमनभिहिता अप्यवसीयन्ते Here 'atra antaram' makes no sense; we may read either अत्र अन्तरा or अत्र अनन्तरम्। The former would fit better. The comma at the end of this should be a full stop.

P. 3
Lines 2, 3

The two 'अथवा-s' refer to two other explanations of the name Sūtra; the first is based on the same etymological explanation from 'Sūcana', but the form of Sūcana meant here is different; it refers to the inwardly withdrawn nature of the recluse-teacher and hence the absolute brevity with which he just indicates his ideas. The next explanation is couched in a confusing expression; what is meant

here is that Sūtra is so called because it conforms to the definition of Sūtra as set forth in the verse अल्पाक्षरम् etc. and as can be illustrated by or verified from verse 8, सौक्ष्म्यात्तदनुपपत्तिः (-लब्धिः) etc.

P. 6 Line 6 from bottom — तन्त्रान्तरेण — This should be तन्त्रान्तरस्य in genetive, for it goes with—वर्षगणप्रभृतीनामन्यतमस्य शेषभूतं स्यात् ।

P. 7 Line 4 — उपलभ्योत्तरगुणविशेषसंपदं च — This obscure bit refers to what has been said before in line two, viz. the student possessing further requisite endowments, viz Matimattva, Mīmāmsakatva, Arthitva and Abhyupagatatva.

P. 7 Line 5 — 'इत्येवमादिना वचनप्रतिपाद्योऽयमर्थः' — May be read as 'इत्येवमादिना वचनेन प्रतिपाद्योऽयमर्थः ।

,, ,, — महद्भिश्चोक्तः — The sentence may be ended here and a daṇḍa may be inserted to show the end.

P. 10 Line 4 — अभ्युपगम्यते, न गुणानाम् — End the sentence with अभ्युपगम्यते । Start the next pakṣa न गुणानाम् etc.

P. 10 Line 25 — The word अत्र at the beginning of the Kārikā is no part of it; it should be taken with तथा चोक्तम् ।

P. 11 Line 22 — From अथापि स्यात् upto भविष्यति in line 24 it is an amplification of the pakṣa "अभिघातस्येति चेत्" ।

,, ,, — "जिज्ञासापघातेन किंचित् प्रयोजनमस्तीति — Read जिज्ञासापघाते न किंचित् etc. After प्रयोजनमस्ति remove daṇḍa and put comma.

P. 12 Line 2 — तस्मिन्नेष — Read तस्मिन्नेष

Line 10 — सत्यम्-नित्यानां etc. — Remove dash in between.

P. 13 Lines 9-10 — संसारादपोद्धारे — There is no relevance for Samsāra here; the point discussed is the 'upasarjana' in

		a compound ; hence the correct word is समासात्, not संसारात्
P. 15 Lines 14-15	विषयिनोपयुज्यमानास्तः (स्तैः) संवेद्यन्ते	Here उपयुज्यमानः तैः संवेद्यते in Singular would be better in view of the Singular used in line 14.
P. 15 Line 15	उपयुज्यमानं	May be read in Masculine '-मानः' to accord with the Masculine in lines 14, 15, 16.
P. 15 Line 27		Read this as इदमास्पदमीतीनामेष योनिः स पाप्मनाम् ।
P. 16 Line 13	कदाचिन्नेति	After this put a daṇḍa, as the sentence ends here.
P. 16 Last but one line		The printed text reads : दृष्टेन तुल्यं वर्तते दृष्टवत्; किमसावनभिप्रेत इति वाक्यशेषः ।

As it is, the latter sentence either means little or means the opposite. What is intended to be said is that the text mentions the ānuśravika remedy being like the dṛṣṭa one ; this is an elliptic expression requiring to be completed ; this completing part (vākyaśeṣa) is that the 'ānuśravika' is as useless as the 'dṛṣṭa.' So 'किम्' cannot go with the sentence giving the Vākyaśeṣa. It is to be taken as a separate sentence, asking a question 'किम् ?'

The sentence would then read (in translation) : (The ānuśravika) is like the dṛṣṭa; What ? (that is, how or in what respect is it like the dṛṣṭa or what is the nature of the predication intended by 'is' in respect of which it is like the dṛṣṭa — दृष्टवत्; किम् ? असावनभिप्रेत इत्यर्थः ।)

P. 17 Last but one line :—	हिंसा धर्म इति ।	Read this as हिंसाधर्म इति Otherwise it would mean just the opposite of what is intended in the argument.
P. 18 Line 6	गुरुशुश्रूषादि- प्रवर्तयतः	Read the two words separately गुरुशुश्रूषादि प्रवर्तयतः
P. 19 Line 2	समानजातीयं चाप्रतियोगिनं	'Apratiyoginam' here should be 'Pratiyoginam.'
P. 20 Line 19	बहुबलार्थिनाम्	Read बहुफलार्थिनाम् ।
P. 21 Line 19	सन्न्यासाङ्गताम्	Read सन्न्यासाङ्गं ताम् ।
P. 23 Line 19	देवतानामपरिमितत्वं साध्यं तदङ्गभावगमनाच्च दोषाभावः	As it is, the line is corrupt. Either there should be a 'न' before दोषाभावः or तदङ्गभावगमनाच्च should read यदङ्गभावगमनाच्च ।
P. 24 Line 5	स ह्यवश्यं भावितत्वाद्	Read स ह्यवश्यंभावित्वात् ।
P. 25 Lines 2-3	संयोगनिवृत्तिप्रतिद्वन्द्विभूतत्वात्	It should be संयोगनिमित्त etc.
P. 26 Line 16	यथा वहन्तीं	Read यथावहन्तीं ; Āvahantī is the word here.
P. 26 Line 18	उपेत्य वा	This is meaningless ; the line can be construed if this is read as अभ्युपेत्य वा ।
P. 26 Last Line		Put a stroke after स्वपक्षानुरागमात्रमेतत् । Then दृष्टार्थत्वादित्येके is a fresh sentence.
P. 27 Line 7	संसाराप्रसङ्गः स्वाभाविकत्वाद्विज्ञानस्य	This is obviously corrupt. Read this thus : संसाराप्रसङ्गस्स्वाभाविकत्वाद् विज्ञानस्य
P. 27 Line 9	समुच्चयः	After this, put a semicolon and after सर्वार्थक्रियाज्ञानं a comma. प्रतिषिद्धार्थम् means

		that the Knowledge of the significance of all enjoined acts mentioned by Śrutis, applies to the case of those who are ineligible to perform them actually.
P. 27 Line 22	न्यायोऽथ	Read न्याय्योऽथ
P. 31 Line 4		Change the punctuation and read thus : आह—न हेत्वनुपदेशादसंशयमेतदेव स्यात् ।
P. 32 Line 18		Before 'तुशब्दः' here, the word आह may be inserted to show the Pūrvapakṣa.
,,	शक्यः पुनरयमर्थान्तरेणापि तुशब्दमवाप्तुम् ।	This makes no meaning; it has to be corrected into शक्यः पुनरयमर्थः, अन्तरेणापि तुशब्दम्, अवाप्तुम् ।
P. 34 Line 2	क्रियमाणः—कारणान्तरैरीश्वरादिभिर्नारभ्यते	For sense, this requires a 'न' at the beginning. Therefore read न क्रियमाणः and put a semicolon after this.
,, Line 11	एतत् प्रतिज्ञापिण्डसूत्रम् । यदपदिष्टं भवद्भिरस्मिन् शास्त्रे etc.	Remove full stop after सूत्रम्; correct अपदिष्टं into उपदिष्टं and भवद्भिः into भवति । Read thus: एतत् प्रतिज्ञापिण्डसूत्रम्, यदुपदिष्टं भवत्यस्मिन् शास्त्रे etc.
,, Line 22		Correct printing mistake : वस्त्वधार्यते—वस्त्ववधार्यते ।
P. 36 Line 3		Correct similar printing mistake : तस्यामवसरः—तस्यायमवसरः
P. 37 Lines 3-4	तत्र प्रतिवक्तृविशेषमपेक्षते ।	This should be तत्र प्रतिपत्तिः (or प्रतिपत्ता) वक्तृविशेषमपेक्षते । After this तद्यथा from next line is to be brought here and the further matter read thus: तद्यथा—दृष्टार्थोऽयमदृष्टार्थोऽयमिति ।
,, Line 14	अनुमानसिद्धेः ।	Read अनुमानात् सिद्धेः ।
,, Line 22	वराहव्रणाङ्कित-	Read वराहं व्रणाङ्कित-।

P. 38 Line 5 — Remove dash after तद् यथा

P. 39 Line 20 अप्रतिपन्नः — Correct into अप्रतिपत्तिः

P. 40 Lines 23-4 सिद्धमध्यवसाय-प्रमाणवाचिनः प्रमाणात् फल-मर्थान्तरमिति । — Here delete the first प्रमाण which is redundant and read : अध्यवसायवाचिनः प्रमाणात् फलं etc.

P. 41 Line 7 अनुमानप्रसङ्गः — Read अनुमाने प्रसङ्गः

P. 41 Line 18 तेन किंचित् प्रतीयते must be येन किञ्चित् प्रतीयते

P. 43 Line 12 न, तर्हीदं — Remove comma.

Line 13 किं तर्हि अध्यवसाय etc. Put a question mark after 'tarhi' and read किं तर्हि ? अध्यवसाय etc.

P. 44 Lines 3-4 न शेषोऽग्रे . . . जातं संभवतीत्यर्थः — Meaning and connection in context obscure.

Line 4 तत्र शेषवत् is wrong. It should be तत्र पूर्ववत् ।

Line 23 श्यामाक-काष्ठ-मूत्र-शकृत्-प्रभृतीनाम-नुपलंभः तथोष्मकलु-षत्वादीनामुपलंभः — This is confusing ; the first अनुपलम्भ may be उपलम्भः and the second उपलम्भ may be अनुपलम्भः । Also कलुषत्व may be अकलुषत्व ।

Line 24 मेघा एवापः — Read मेघाद् एवापः ।

P. 46 Line 3 अथवा आप्तोऽस्यास्तीति आप्तः — आप्तः here should be आप्त। for whose definition see line 2 above.

Line 15 तत्र युक्तमेतावद्भिः Read it as तत्र यदुक्तमेतावद्भिः

P. 47 Line 12 अर्थात्मा (?) — The query mark is not necessary ; it is correct as it stands.

Line 15 यथाऽर्थेन — Read यथार्थेन which qualifies स्वरूपेण ।

P. 50.	line 16	तदाऽस्तीति	Read तदस्तीति
	22	अनुमाननिर्देशात्	" अनुमाने निर्देशात्
P. 52.	26	यो विषय:	" योऽविषय:
	"	वचोऽन्तरेणापि साधनं	" वच:, अन्तरेणापि साधनं,
	28	अर्थान्तरत्वं	" अनर्थान्तरत्वं
P. 53	23	दातिर्लवणार्थ:	After this, add प्राच्येषु which is necessary.
	26	आदैक्ष	Read आदैक्षु
P. 54.	4	एतावतिपुरुषव्यापार:	Put a semicolon after this.
	20	पक्ष	Read पक्ष
	23	यथार्था:	" अयथार्था:
	"	अभिप्रायेणेति	" अपि प्रायेणेति
	"	अन्यायेन	" अनेन न्यायेन
	25	तत्रापि	It could read better if this is तथापि
	27	यथाऽर्थत्वं	Read यथार्थत्वं
	Last line	अर्थान्तरं	" अर्थान्तरत्वं
P. 55.	2	ऐन्द्रियक-कारणान्तरत:	" ऐन्द्रियकं etc.
	21	उच्यते—न वीतावीत etc.	" उच्यते—न; वीतावीत etc.
	23	अभिप्रेतार्थसिद्धि:	Put semicolon after this.
P. 56.	2	तदुपलब्धिरिति	Read तदनुपलब्धिरिति
	5	प्रधाने न विसदृशम्। सदृशञ्च etc.	" प्रधानेन विसदृशं सदृशं च etc.
P. 58.	13	मालती लता। गन्धेन etc.	Remove danda after *latā* and put it after *gandhena*.
	25	आद्यन्ताविशेषप्रसङ्गात्	Put a danda after this.
	27	न तु तदस्ति	Put a comma after this.

POPULAR STRAY VERSES OF KERALA

Part II (Modern Verses)

Dr. K. KUNJUNNI RAJA

In an earlier issue of the *Annals* (Vol. X, Part I) I published some of the interesting popular stray verses of Kerala attributed to various writers belonging to the early period before 1650 A.D. Now I am presenting here some of the most interesting among the popular stray verses traditionally attributed to Kerala writers belonging to the later period, especially the 18th and 19th centuries. Many of these are orally handed down by tradition and are popular among the Pandits of the land. Ullur S. Paramesvara Iyer quotes many of these in his *Keralasāhityacaritra* (vols. III & IV); the *Sarasaślokaṅṅal* edited by Mālūr Gopalan Nair (Trichur, 1924) also contains several of them. I have not included all the available stray verses, but only the most interesting among them. Some of the verses, though popular, like the epistolatory verses said to have been exchanged between Princess Manoramā of Calicut and Kārttika Tirunāl Mahārāja of Travancore, deal rather too openly with the theme of love and may not appeal to modern taste; some of the scholarly verses of Godavarma Yuvarāja of Koṭuṅṅallūr and Subrahmaṇya Śāstri of Pantalam require great erudition on the part of the readers to appreciate them. Many verses popularly attributed to Kerala writers are current even outside, and are sometimes found in earlier works. I have omitted many of these. Prof. V. Raghavan has helped me very much in making the final selection, in tracing some of the verses to their original sources, in pointing out parallel verses, and different readings in the case of verses popular in Tamil and Telugu Districts also.

❀ राजप्रशंसा ❀

लक्ष्मीः कीर्तिः कृपाणीत्ययि तव दयितास्सन्ति राजेन्द्र तिस्र-
स्तास्वेकापि क्षणार्धं निवसति न भवत्सन्निधौ चित्रमेव ।
आद्या भात्याश्रितानां वसतिषु दयिता मध्यमा दिक्षु धाव-
त्यन्त्या सा वीतशङ्कं विहरति विमतव्रातदोरन्तराले ॥ १ ॥

स्नातः शौरिकृपाम्बुधौ नयमहाचार्योक्तमन्त्रश्च यः
साक्षीकृत्य विपक्षलाजहवनप्रीतं प्रतापानलम् ।
धात्रीमम्बुधिमेखलामुदवहः कीर्त्यंशुकाच्छादिनीं
स त्वं वञ्चिमहीश सत्यमतनोः **पृथ्वीपतित्वं** निजम् ॥ २ ॥

प्रौढिं धत्तां **कलासु**, प्रथयतु **कुमुदं**, **सत्पथे** सञ्चरेद्वा
नेत्रानन्दं विधत्तामवतु च **विबुधानस्तु राजा** तथापि ।
दोषान्वेषी कलङ्की सहजजडतनुः **सक्षयः पक्षपाती**
नक्षत्रेशः कथं वा कलयतु तुलनां रामचन्द्रेण चन्द्रः ॥ ३ ॥

कलासु - संगीतादिकलासु चन्द्रकलासु च । कुमुदं - भूमेरानन्दं कुवलयं च । सत्पथे - सन्मार्गे आकाशे च । विबुधान् - पण्डितान् देवान् च । राजा - नृपः, चन्द्रः च । दोषान्वेषी - रात्र्यनुगामी, दोषतत्परश्च । कलङ्की - शशलञ्छनः, कल्मषवांश्च । सहजजडतनुः जलमयवपुः, जडाशयश्च । सक्षयः - क्षयिष्णुः । नक्षत्रेशः - नक्षत्राणामीशः, क्षत्रियाणामनीशः ।

कंसीकृत्य दिवं भुवं तुलितवानाधाय वेधास्तयो-
स्त्वामिन्द्रं च परीक्षितुं, लघिमनि द्यौस्तावदूर्ध्वं गता ।
देवानप्सरसः सुरद्रुममपि प्रक्षिप्य चात्रानता-
वद्य क्ष्मातलतो बहून् सुकृतिनोऽप्युन्नीय विन्यस्यति ॥ ४ ॥

लघिमनि - लघुत्वाद्धेतोः । अनतौ - अधः अनागमने ।

शीतार्ता इव संकुचन्ति दिवसा न ह्यम्बरं शर्वरी
शीघ्रं मुञ्चति सोऽपि हन्त हुतभुक्कोणं गतो भानुमान् ।
त्वं चानङ्गहुताशभाजि हृदये शातोदरीणां गतो
राजन् किं करवाम साम्प्रतमहो शीताभिभूता वयम् ॥ ५ ॥

अम्बरं आकाशं, वस्त्रं च ।

राजा किमिन्दुरपि नार्यभिमानहारी
न क्षत्रपो नवसुधाविभवैकहेतुः ।
नालीकभङ्गकृदतीव नदीनबन्धुः
राजा परं विजयते भुवि रामवर्मा ॥ ६ ॥

नार्यभिमानहारी नारीणामभिमानहारी न अर्यभिमानहारी च । नक्षत्रपो नक्षत्राणामीशः क्षत्रियाणामनीशश्च । नवसुधाविभवैकहेतुः न वसुधाविभवैकहेतुः । नालीकभङ्गकृत् न अलीकभङ्गकृत् । नदीनबन्धुः न दीनबन्धुः । नदीनः समुद्रः ।

कोऽपि श्रीपद्मनाभप्रचुरतरकृपापूरपीयूषसेक-
स्फीतप्रोत्तुङ्गविद्याविटपिततिलसन्नीतिसारप्रवालः ।
धन्यो धर्मप्रसूनप्रभवनवयशस्सौरभापूरिताशो
भाति श्रेयःफलौघैर्द्विजकुलशरणं रामराजामरद्रुः ॥ ७ ॥

द्विजकुलं पक्षिकुलं, ब्राह्मणकुलं च ।

धाराशैत्यं जगत्यां जयति तव कृपाणाकृतेः कालिकाया
यद्वृत्या वैरिवीराः कतिचन खचरीकोष्णवक्षोजलग्नाः ।
केचित्तेजस्विनं त्वां शरणमुपगताः केऽप्यहो रामवर्म-
न्नन्तर्विन्ध्याद्रिकूटं धृतबृहदयशःकम्बलाः संविशन्ते ॥ ८ ॥

कालिका मेघपङ्क्तिः । धाराशैत्यं जलधाराणां शैत्यं, असिधारायाः शैत्यं च । खचरी देवाङ्गना ।

पुंसामर्थ उपोत्तमे प्रभवितुर्गोप्तुर्महत्यादरे
सौजन्याकरवैदुषीनिलयसंलापे च नाद्यौ मितः ।
तन्नाद्याविह संसृतौ वितरतः प्रायेण नस्सौहिती-
मन्यस्माच्च चिरादपि प्रणयिनस्तां दुर्लभां मन्महे ॥ ९ ॥

उपोत्तमे अर्थे तृतीयपुरुषार्थे कामे । आद्यौ कामं आदरश्च । संसृतौ लोके । वितरतः ददतः । अन्यस्मात् प्रणयिनः सौहितीं चिरादपि दुर्लभां मन्महे इत्यन्वयः ।

अश्रान्तं सुन्दराङ्गीवदनमिव मिथश्छिद्रहीनैः समानै-
रूढब्रह्मात्मभिर्यैः सर इव शरदि श्रीगृहामोदलोलैः ।

सन्मार्गादस्खलद्भिर्दिवसकर इव प्राप्तरूपैर्द्विजेन्द्रैः
श्रीमानाश्रीयतेऽसौ जयति वसुमतीमण्डले वञ्चिराजः ॥ १० ॥

मिथः छिद्रहीनैः समानैः द्विजेन्द्रैः (दन्तैः) अश्रान्तं सुन्दराङ्गीवदनं इव, ऊढब्रह्मात्मभिः (ब्रह्माणः वाहनैः) श्रीगृह्यामोदलोलैः (कमलपरिमललालसैः) द्विजेन्द्रैः (पक्षिश्रेष्ठैः राजहंसैरित्यर्थः) शरदि सर इव, सन्मार्गात् (आकाशात्) अस्खलद्भिः प्राप्तरूपैः (प्रतिदिनं वर्धमानैः) द्विजेन्द्रैः (चन्द्रैः) दिवसकरः इव (च) श्रीमान् यो वञ्चिराजः अश्रान्तं मिथः छिद्रहीनैः समानैः ऊढब्रह्मात्मभिः (ब्रह्मतत्वविद्भिः) श्रीगृह्यामोदलोलैः (वैकुण्ठानन्दलोलुपैः) सन्मार्गादस्खलद्भिः प्राप्तरूपैः (आप्तैः) द्विजेन्द्रैः (ब्राह्मणोत्तमैः) आश्रीयते, सोऽसौ वसुमतीमण्डले जयति ।

षष्ठीतत्पुरुषाह्वयो नृपतिषु प्रायेण विद्वत्प्रभु-
श्शब्दः सम्प्रति कर्मधारयतयाप्याभाति वञ्चीश्वरे ।
इत्याकर्ण्य पुनर्विलोक्य च बहुव्रीहित्वमेतत्पदे
किं शोकादिव न स्थितिः क्वचिदपि द्वन्द्वाव्ययीभावयोः ॥ ११ ॥

द्वन्द्वाव्ययीभावयोः कलहस्य कार्पण्यस्य च ।

आशा दशापि परिपूरयसे यशोभि-
स्त्वं राजराज, वलभिज्ज्वलनादिकानाम् ।
कस्तादृशस्य परिपूरयितुं ममाशां
यत्नस्तवेति किमपि प्रतिबोधयामि ॥ १२ ॥

आशाः दिशः । तादृशस्य तव को यत्नः ममाशां (आग्रहं) परिपूरयितुम् ।

"वीणावादादिदानीं विरम सुरमुने कोणकाण्डैरकाण्डे
को वा कोलाहलोऽयं निखिलबुधमनोनन्दने नन्दनेऽस्मिन् ।"
"श्रीवञ्चिक्षोणिभर्तृप्रचुरवितरणाकर्णनात् कल्पकद्रो-
र्वीडानम्राग्रशाखासुमहरणभवः सुभ्रुवामभ्रवाह" ॥ १३ ॥

इन्द्रनारदसंभाषणरूपोऽयं श्लोकः । अभ्रवाह हे इन्द्र ।

सन्ना नाविकधोरणी, निपतिता मध्येजलं क्षेपणी,
पन्थाः पर्वतदन्तुरो, घनपरिच्छन्नश्च तारापथः ।
भो भो मारुत, दुस्तरो जलनिधिर्जीर्णा च नौर्वर्तते
तां त्वं मज्जय वा तटं गमय वा हस्ते तवास्ते द्वयम् ॥ १४ ॥

वाणी यस्य **मनोरमा**, **कुवलयानन्द**प्रदं यन्मुखं,

पाणी सन्ततचिन्तितार्थघटना**चिन्तामणि**श्चार्थिनाम् ।

मीमांसापदमेव मध्यमलघु**श्रुत्यन्त**सञ्चारिणी

दृष्टिस्तं नृपमन्तरा भगवती विद्या कुतो वर्तते ॥ १५ ॥

मनोरमा, कुवलयानन्दः चिन्तामणिश्च तत्तन्नाम्ना प्रथिताः शास्त्रग्रन्थाः । श्रुत्यन्तो । वेदान्तः अलघ्वी च श्रुत्यन्तसञ्चारिणी च अलघुश्रुत्यन्तसंचारिणी । दीर्घा कर्णान्तविश्रान्ता च दृष्टिरित्यर्थः ।

इतो मामुद्धर्तुं शिव शिव चिरादप्यवहिता-

स्तटस्था नो शक्तास्तरलमतयो हन्त सुहृदः ।

अये भूमीनाथ प्रचुरतरकारुण्यजलधे

करीन्द्रे कारुण्यं कलयितुमयं खल्वसरः ॥ १६ ॥

भूमीनाथ हे विष्णो, हे राजन्निति च । करीन्द्रे गजेन्द्रे, करीन्द्राभिधाने कवौ च ।

प्रज्ञामन्थानभूमीधरमथितमहाशास्त्रदुग्धाम्बुराशि-

प्रोद्भूता कस्य चेतो न हरति भवतः साहिती नाम लक्ष्मीः ।

मन्ये कामप्रसूः स्यादियमपि धरणीवल्लभस्तादृशश्चे-

देनामङ्गीक्रियेत प्रतिदिनमवने यस्य शक्तिर्बुधानाम् ॥ १७ ॥

प्रज्ञा एव मन्थानभूमीधरः, तेन मथितः शास्त्रदुग्धाम्बुराशिः, तस्मात् प्रोद्भूता भवतः साहिती नाम लक्ष्मीः कस्य चेतो न हरति । कामप्रसूः इष्टप्रदा कामदेवस्य प्रसवित्री च । यस्य बुधानां प्रतिदिनं अवने शक्तिः, तादृशः धरणीवल्लभः एनां अङ्गीक्रियेत चेत्, इयमपि कामप्रसूः स्यादिति मन्ये । धरणीवल्लभः विष्णुः, राजा च ।

भास्वानेष कलानिधिश्च विमतप्लोषक्रियाङ्गारकः

सौम्यः सत्सु तथा गुरुश्च सुकविः कालोऽसतां निस्तमाः ।

भूभृत्केतुरितिब्धराशिचरिते वञ्चीश्वरे सुग्रहे

योगक्षेमकृति क्षितौ वियदलङ्काराय सूरादयः ॥ १८ ॥

भास्वान् तेजस्वी सूर्यश्च । कलानिधिः कलावल्लभः चन्द्रश्च । अङ्गारकोऽग्निः कुजश्च सौम्यः शान्तः बुधश्च । गुरुर्गौरवपात्रं, बृहस्पतिश्च । कविः काव्यकृत् शुक्रश्च । कालो यमः, सर्पश्च । राहुः तमोग्रहः, अत्र राजा तु निस्तमाः । केतुः ग्रहः, ध्वजश्च । राशिः समूहः, मेषादिश्च ।

जित्वा हल्लोहलेशं यवनवरयुतः कोलभूपालमौलिं
हत्वार्थानेतदीयानथ पुरलिपतिं शैलपाथोधिनाथम् ।
धिक्कुर्वन् माटभूपं सदसि निजभटैः साकमास्ते तुरुष्कः
कार्तान्तीं गन्तुकामो दिशमखिलजनान् पाहि वञ्चिक्षितीश ॥ १९ ॥

हल्लोहलेश King of Nilesvaram; कोलभूपालमौलि Kolattiri Raja of Chirakkal; पुरलिपति King of Kottayam; शैलपाथोधिनाथ Zamorin of Calicut; माटभूप King of Cochin; तुरुष्क refers to Tippu Sultan; कार्तान्तीं दिशं दक्षिणां दिशं, यमलोकं च ।

युष्मद्बुद्धिविलासशीतलकरे भाग्याम्बुधेरुत्थिते
विद्यानन्तचरे तमःशमकरे वाक्यामृतं वर्षति ।
विद्वच्चित्तचकोरहर्षिणि लसत्यश्रान्तमन्तेवसत्-
प्रज्ञाकैरविणीविकासजनके किं वापरेणेन्दुना ॥ २० ॥

विद्यानन्तचरे—विद्या एवानन्तमाकाशस्तत्र चरतीति, तस्मिन् ।

अज्ञानामवनीभुजामहरहः स्वर्णाभिषेकादपि
ज्ञातुः श्रीयुववञ्चिभूवलरिपोः श्लाघैव सम्मानना ।
सारासारविवेकशून्यतरुणीसंभोगसाम्राज्यतः
सारज्ञेन्दुमुखीविलोकनसमुत्कण्ठैव यूनां मुदे ॥ २१ ॥

चित्रश्लोकाः

किं काम्यते, कामधुरा, क ईड्यः,
श्रीभूषणं किं, मधुलोलुपः कः ।
को न्यक्कृतः कीदृगभूद्दशास्यो
रामास्त्रपालीनिहतो बभूव ॥ २२ ॥

राधनं काम्यते, रामा मधुरा, रामः ईड्यः श्रीभूषणं त्रपा मधुलोलुपः अलिः, न्यक्कृतो निहतः, दशास्यो रामास्त्रपालीनिहतः ।

का नाम विष्णुपत्नी क्षितिसूनुः कश्च सर्वभोक्ता कः ।
किं वा निषेधवाक्यं विश्वविजेता च को **मारः** ॥ २३ ॥

मा=लक्ष्मीः, आरः=कुजः, रः=अग्निः, मा निषेधवाक्यं, मारः=कामः ।

सिंहाद् भियानुव्रजतः प्रधावन्
साकं करिण्या पथि निष्पतन्त्याः ।
गर्तेऽतिशोकान्नयनस्रुतास्या
बद्धो हि नागो जलबिन्दुनासीत् ॥ २४ ॥

अस्याः नयनस्रुता जलबिन्दुना बद्धः । नागो गजः ।

राधेयं तटिनीकेलिवने सहसा कलालिरागमतरुते ।
चपलकलायवनरुचिप्रियतममामोदयार्द्रता बहुचतुरम् ॥ २५ ॥

राधे अयं कलालिरागमतरुते तटिनीकेलिवने (वर्तते) । चपलकलायवनरुचि प्रियतम सहसा दयार्द्रताबहुचतुरं आमोदय ।

Malayalam : Rādhe ent eṭi nī kel ivane sahasā kala āḷirāgam at arute. Capalakal āy avana ruci priyatamam āmō, dayārdratā bahucaturam !

जगदधिपालोमोरो नायो नरियो जयत्यशुभम् ।
तं विनय दुर्विनीतं मर्त्यानिव सूनुरंशुमतः ॥ २६ ॥

अलोमोरो जगदधिप, यो ना, नरि अशुभयो जयति, दुर्विनीतं तं, अंशुमतः सूनुः मर्त्यान् इव विनय ।

पार्वतीफणिबालेन्दुभस्ममन्दाकिनीयुता ।
अपवर्गप्रदा मूर्तिः कथं स्यात्तव शङ्कर ॥ २७ ॥

अपवर्गप्रदा मोक्षप्रदा, पवर्गभिन्नप्रदा च ।

मुखस्थदारं कतिचित् समाश्रयन्त्युरःस्थदारं च तथैव चापरे ।
शिरस्थदारादपरं न शङ्कराद् हृदिस्थसिद्ध्यै वयमाश्रयामहे ॥ २८ ॥

सुमित्रानन्दनासक्तममुं भूपमवेक्ष्य वा ।
अथवा मां कृशतनुं सिन्धुराक्रोशतीदृशम् ॥ २९ ॥

सुमित्रानन्दनासक्तं शोभनानां मित्राणामानन्दने आह्लादने आसक्तं सुमित्रायाः नन्दने लक्ष्मणे आसक्तं (रामपक्षे)। कृशतनुं कृशगात्रम्। लक्ष्मणप्रियो रामः समुद्रे सेतुं कृतवान्; कृशगात्रोऽगस्त्यः समुद्रं पपौ।

कुर्वन् शाखासु सञ्चारं जनयन् द्विजसाध्वसम्।
पश्चात्कलितबालोऽयमागतो रामवानरः ॥ ३० ॥

शाखासु वृक्षशाखासु, विद्यायाः विविधशाखासु। द्विजसाध्वसं द्विजानां पक्षिणां ब्राह्मणानां च साध्वसं भयम्। पश्चात्कलितः बालः लाङ्गूलः यस्य स इति वानरपक्षे। पश्चात्कलिताः बालाः बालकाः यस्य सः इति पण्डितपक्षे।

आलिलिङ्गाग्निरतनुज्वालः पुष्पवतीर्लताः।
सन्ति स्मार्तद्विजालापास्तदा तत्र किमद्भुतम् ॥ ३१ ॥

अतनुज्वालः महाज्वालः, ज्वलत्कामश्च। अग्निः वह्निः, अग्निहोत्री च। पुष्पवतीः पुष्पसहिताः, रजस्वलाश्च। लताः तरुण्यः इति रूपकातिशयोक्तिः। सन्ति स्म आर्तद्विजालापाः, सन्ति स्मार्तद्विजालापाः। आर्तद्विजानां, दीनानां पक्षिणां, आलापाः। स्मार्तब्राह्मणाना आलापाश्च।

सुमधुरमधरनिपीड्यं सुखनिद्रासादकृच्च संभोक्तुः।
मृदु बहिरन्तः कठिनं कमनीकमनीयमेतदाम्रफलम् ॥ ३२ ॥

शृङ्गारश्लोकाः

स्नाता सा खलु वामबाहुलतया सन्धाय वेणीभरं
बाला विश्लथदंशुकं वलयिना हस्तेन सा रुन्धती।
अम्भोमज्जनमूकरलरशनामञ्जीरया यात्रया
नेत्रानन्दकरी निमज्य हृदि मे नाद्यापि निष्क्रामति ॥ ३३ ॥

कान्तारमद्य भवदीयवियोगतप्ता
कान्तारवह्निपतिता हरिणाङ्गनेव।

भस्मीभवेयमिति शङ्कितमानसाहं
गात्राणि नेत्रसलिलैः स्नपयाम्यजस्रम् ॥ ३४ ॥

कान्त, अरं (अलं) अद्य ।

अहनि तु विहरन्त्यां क्वापि तन्व्यां तटाके
जलजकुमुदपूर्णे पूर्णचन्द्राननायाम् ।
अजनि कुतुकहेतुः कोऽपि लोके जनानां
सरसिजकुमुदानां तुल्यकाले विकासः ॥ ३५ ॥

शोभासर्वस्वमेषां प्रथममपहृतं यत्त्वया लोचनाभ्यां
माध्वीमाधुर्यसारस्तव कलवचसा मार्दवं त्वत्प्रतीकैः ।
स्थानभ्रंशो महीयानपि च विरचितस्त्वन्मुखस्पर्धिनां वै
पद्मानां बन्धनात् त्वं विरम वरतनो पिष्टपेषेण किं स्यात् ॥ ३६ ॥

चित्रं विधेः कौशलमत्र लोके
वृत्ताकृतिग्रन्थियुगे वधूनाम् ।
वक्षःस्थले हन्त विजृम्भमाणे
तद्वेदना चेतसि कामुकानाम् ॥ ३७ ॥

स्थीयतां स्थीयतां सुभ्रूरलमुत्थानसंभ्रमैः ।
क्व ते स्तनभराभोगः क्व नु चोत्थानसंभ्रमः ॥ ३८ ॥

यस्या निकामं विरहे जनानां करोति **कौमुद्यपि** तापभारम् ।
सुरूपरूपैरुपलालितायां **मनोरमायां** रमते मनो मे ॥ ३९ ॥

कौमुदी चन्द्रिका सिद्धान्तकौमुदी च । मनोरमा प्रौढमनोरमा, मनोरमा नाम राजपुत्री च ।

आपन्मूलं खलु युवतयस्तन्निमित्तोऽवमान-
स्तासां तावत्सलिललहरीभङ्गुरः पक्षपातः ।
अप्येवं भोः परिणतशरच्चन्द्रबिम्बाभिरामं
दूरीकर्तुं वदनकमलं नालमस्मत्प्रियायाः ॥ ४० ॥

राकाशशाङ्ककलितायतमालिकेव
सीमन्तिनीवदनपङ्क्तिरिहाविभाति ।
किं चात्र पङ्कजधिया मधुपावलीव
दूरात् समापतति कामिजनाक्षिपङ्क्तिः ॥ ४१ ॥

त्वत्प्रेम्णो मां नियतवसतिं चिन्तयन्त्या यदीयं
पादद्वन्द्वे पतदगणितं नेत्रतोयं मयासीत् ।
तेषामद्य प्रियतम परं मय्युदासीनतां ते
जानानानामकरुण कथं मृष्यते मन्दहासः ॥ ४२ ॥

स्त्रीपुंसत्वावलम्बी जगति खलु नृणां द्वन्द्वधर्माभिलाषो
रागः सोपाधिकोऽसावपि विभवमुखैरङ्गकैः षड्भिरङ्गी ।
तेष्वेकस्यैकदेशेऽसति निजविषयं प्रेममान्द्यं प्रमादा-
द्योषादोषं मृषा यः कथयति विदुषे हन्त तस्मै नमोऽस्तु ॥ ४३ ॥

विभवमुखैः षड्भिः अङ्गकैः । विभवौदार्यसौशील्यसौन्दर्याभिजात्यविद्याः षडङ्गानि ।

नीतिश्लोकाः

अन्तश्चरतु मार्जारः शुनी वा राजमन्दिरे ।
बहिष्ठस्य गजेन्द्रस्य किमर्घः परिहीयते ॥ ४४ ॥

फेरुभिरेणैः कटिभिः किटिभिरपि व्याप्यतामरण्यानि ।
अवकाशः किं न भवेद्विहर्तुमनसो मृगेन्द्रस्य ॥ ४५ ॥

नास्तीदृशो विधिरिह क्वचनापि तूष्णी-
मास्तां जनो गुणविहीन इति त्रिलोक्याम् ।
केकाविलापिनि कलापिनि किन्तु भेका
मूका भवन्ति घनतुन्दिलिते दिगन्ते ॥ ४६ ॥

विविधविषयश्लोकौ

ज्ञानेष्वात्मीयदोषप्रमितिरमितधीलालिता या कदध्व-
व्यावृत्तिं कर्तुमीष्टे, मुहुरपि कलिता चित्तशुद्धिं प्रसूते ।
त्यक्ष्ये जिज्ञासितेनाप्यनिशमविदितेनात्र दोषेण तेने-
त्याक्षेपेऽप्यादधाति प्रमदमिति यतः सा सतां कामधेनुः ॥ ४७ ॥

द्वित्राङ्गुलिपरीणाहजिह्वाचलनभीरवः ।
सर्वाङ्गैरप्यहो क्लेशं मूढाः केचन कुर्वते ॥ ४८ ॥

वर्णनश्लोकौ

अद्राक्षं चक्रवातप्रदलितवसुधामण्डलं डिण्डिमोद्य-
दुध्वानं हूणीमुखाद्यारुणनलिनमहादामपुष्यद्गवाक्षम् ।
अन्योन्योद्यत्सलागीबहुमतिरचिताडम्बरोदारहूणं
सामोदं धूमयन्त्रप्रकटितशकटं नाम भौमं विमानम् ॥ ४९ ॥

सलागी - Salaam (Salute)

गम्भीराम्भोधिसम्भावितघुमुघुमितध्वानबद्धावलेप-
भ्रान्ताभ्रोद्भ्रान्तविद्युत्पटलपटुतरोद्योतविद्योतितद्यौः ।
झंझानिर्घोषवर्षिप्रबलमरुदुरुक्षोभितोर्वीसमुद्य-
द्धूलीपालीनिगूढद्रुमपुरनिकरा भ्राजते वृष्टिरेषा ॥ ५० ॥

साहित्यविमर्शश्लोकाः

आस्वादितं बुधजनैरितरैरलभ्यं
शब्दागमाब्धिमथनोत्थितसारभूतम् ।

श्रीकौस्तुभप्रभृतिसोदरतां दधानं
भट्टोजिदीक्षितवचोमृतमास्वदध्वम् ॥ ५१ ॥

कौस्तुभं शब्दकौस्तुभं नाम ग्रन्थश्च । बुधननो देवः, पण्डितश्च ।

अमन्दरयमन्दरभ्रमणघूर्णमानार्णव-
प्रसृत्वरसुधारसोत्तरतरङ्गभङ्गावहैः ।
अनर्गलविनिर्गलत्सरसवैखरीविभ्रमै-
स्सुधीजनमनोहरो जयति वामदेवस्तवः ॥ ५२ ॥

वामदेवस्तवः रामपारशवस्य काचन कृतिः ।

कविता परमरसाढ्या मुखतो गलिता निरर्गलं भवतः ।
ध्वनिमुख्यापि च धीमन् विबुधाः कुर्वन्त्यलङ्कारम् ॥ ५३ ॥

अयं श्लोकः स्तुतिरूपेण निन्दारूपेण वा व्याख्यातुं शक्यः। परमरसाढ्या परं अरसाढ्या। गलिता निरर्गलम्, गलिता अनिरर्गलम्। ध्वनिमुख्या व्यञ्जनाप्रधाना अथवा शब्दमुखरा। कुर्वन्ति अलङ्कारं अलमलं इति वदन्ति। भूषयन्ति इति वा।

मन्दारं मधुमत्तया जयति ते वाणी गुणेनादृता
विद्वन्मानसमौखरी च भवतः काभारती भासते ।
एतां तामरसेन यत्नघटितां मालामिवात्यादरा-
ल्लोकः कोविदमाननीयशिरसा मार्दङ्गिक श्लाघते ॥ ५४ ॥

स्तुतिपरतया निन्दापरतया च व्याख्यातुं शक्योऽयं श्लोकः। मन्दारं मन्द अरम् (अलम्)। गुणेनादृता गुणेन आदृता, गुणे नादृता । विद्वन्मानसमौखरी विद्वन्मनसि जाग्रती, विद्वन्मनो-दूषिता वा। का भारती, काभारती वा। तामरसेन तां अरसेन। कोविदमाननीय, कः विद् अमाननीय। मार्दङ्गिक पाणिवाद।

स्तुतिश्लोकाः

चित्तभूवित्तभूमत्तभूपालकोपासनावासनायासनान्मे मृशम् ।
साधुता साधुता साधिता साधिता किं तया चिन्तया चिन्तयामश्शिवम् ॥ ५५ ॥

साधिता–आधिना सह वर्तते इति साधिः, तस्य भावः ।

एकरदं द्विरदमुखं त्रिणयनतनयं चतुर्मुखाराध्यम् ।
पञ्चमुखोपान्तस्थं षण्मुखसहजं नमामि हेरम्बम् ॥ ५६ ॥

अभिनवनवनीतमुषे घोषवधूटीस्तनोत्तरीयकुषे ।
शिखिपिञ्छशेखरजुषे शिशवे कस्मैचिदव्ययाय नमः ॥ ५७ ॥

शेषेशयाय विदुषे वेषेणाभीरबालसाम्यजुषे ।
तोषादुलूखलकृषे घोषपुषे रोचिषे नमोऽजनुषे ॥ ५८ ॥

किं मे स्वर्गेण यस्मात् पतति हरिहयोऽप्यात्मकर्मानुवृत्त्या
किं वा सत्यादिलोकैर्भुवनविलयने येऽपि नाशं व्रजन्ति ।
यन्नित्यं निस्तमस्कं विलसति पुनरावृत्तिहीनं पदं तद्
ब्रह्मध्यानावदग्धाखिलकलुषचयो यामि सर्वं विहाय ॥ ५९ ॥

हरिहयः इन्द्रः ।

अब्दार्धेन हरिं प्रसन्नमकरोदौत्तानपादिः शिशुः
सप्ताहेन नृपः परीक्षिदबला यामार्धतः पिङ्गला ।
खट्वाङ्गो घटिकाद्वयेन नवतिप्रायोऽपि तन्न व्यथे
तं कारुण्यनिधिं प्रपद्य शरणं शेषायुषा तोषये ॥ ६० ॥

औत्तानपादिः शिशुः ध्रुवः ।

—:*:—

NOTES

For . details about the various authors and their works see Dr. K. Kunjunni Raja, *The Contribution of Kerala to Sanskrit Literature*, University of Madras, 1958.

Verses 1-7 are attributed to Nārāyaṇan Nambūtiri of Iṭaveṭṭikkāṭ, author of the *Rukmiṇīsvayaṁvara Campū*, who was patronised by Rāmavarma Kārttika Tirunāl Mahārāja of Travancore (1718—1798), and the kings of Cochin named Rāmavarma and Vīrakeralavarma. All these verses are said to be in praise of the King of Travancore. The term *Vañcirāja* found in some of these is a title assumed by the Kings of Travancore.

2. पृथ्वीपतित्वं the nature of being a king, the nature of being the husband of Earth.

3. Note the contrast between the king and the moon brought out by the use of *double entendre*. The figure of speech is *Vyatireka*.

4. The earth and the heaven are the two scales of a balance, on which the king and Indra were placed by Creator in order to examine their relative weight. On the lighter scale which went up, are placed the Gods etc. and even virtuous people from the earth! For a similar idea see the well-known verse in the *Bhojaprabandha* :

    विद्वद्राजशिखामणे तुलयितुं धाता त्वदीयं यशः
        कैलासं च निरीक्ष्य तत्र लघुतां निक्षिप्तवान् पूर्तये ।
    उक्षाणं तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गङ्गाजलं
        तस्याग्रे फणिपुङ्गवं तदुपरि स्फारं सुधादीधितिम् ॥

5. It is said that the poet took a bet with some friends that he would get a shawl from the King as a gift. As the King was going to the temple, the poet approached him and recited this verse. The King was so pleased with it that he presented him then and there the shawl he was wearing.

   This verse is popular in other parts of South India also, and therefore, we cannot be sure that its author is Nārāyaṇa himself. The reading outside Kerala for the fourth line is

"नास्माकं वसनं न वा युवतयः कुत्र व्रजामो वयम् ।" In line one, नह्यंबरं is read as नैवाम्बरं; in the second line दीर्घं is another reading for शीघ्रम्; पश्य चाद्य for सोऽपि हन्तः; भास्करः; for भानुमान् । In line 3 सीमन्तिनीनां for शातोदरीणाम् ।

6. This verse is current in Telugu and Tamil Districts also. There the reading for the last line is,

राजा परं विजयराघवसार्वभौमः ॥

The reference is said to be to King Vijayarāghava Naick of Tanjore (1633-1673). Kerala tradition ascribing the verse to Nārāyaṇan Nambūtiri is later. The lines are given in another order also as c. b. a. d.

7. Note the pun on द्विजकुलशरण; it is said to contain a veiled reference to the King protecting the Brahmins during Tippu's invasion of Kerala.

8. This was dedicated to Kārttika Tirunāl Mahārāja of Travancore by a Nambūtiri of Kolaśśeri family.

9. Pantalam Subrahmaṇya Śāstri (1745-1819), a court poet of Kārttika Tirunāl Mahārāja, is its author.

10—12 These three verses are attributed to Godavarma Yuvarāja of Koṭuṅṅallūr (1800-1851), author of *Rasasadana bhāṇa* and the *Rāmacarita*. These verses are in praise of Svāti Tirunāl Mahārāja of Travancore.

10 The term *dvijendraiḥ* has to be taken in different senses to the four lines separately.

11. The names of the *Samāsas* are dexterously introduced in this verse.

13. This is attributed to Jayanta, (1804-1874) popularly known as Kuññuṇṇi Nambīśan of Paṭṭattu family, author of the *Rasaratnākarabhāṇa* (R. 3307)

14. It is said that this verse was dedicated to Svati Tirunāl Mahārāja of Travancore by a Brahmin scholar from Tamilnād. It is in the form of an *anyāpadeśa*; the wind symbolises the king, and the boat stands for the poet.

15—16. These two verses are by Rājarājavarma Koil Tampurān of Kilimanūr (1811 - 45), popularly known as *Karīndra.* In verse 16, dedicated to Svāti Tirunāl Mahārāja, he refers to himself as *Karīndra.* The verse is an *anyāpadeśa*; the pun on the word *Bhūmīnātha* makes the intended meaning clear.

17. This was written by Godavarma Yuvarāja of Kotuṅṅallūr for a Brahmin who wanted to take it to Svāti Tirunāl Mahārāja of Travancore.

18. Attributed to Iṭaveṭṭikkāṭ Nārāyaṇan Nambūtiri. (?)

19. Attributed to a Brahmin from North Malabar.

20. Dedicated to the Raja of Kumarapuram (Trichur), by Kilālūr Keśavan Nambiśan (Beginning of 20th C.),

21. This verse is supposed to have been dedicated to the Yuvarāja of Travancore (Aśvati Tirunāl). But in Tamilnad the verse is attributed to Yuvarangam Gopālācārya, attached to the Zamindar of Udayapalayam in Tanjore District; the reading in the second line is, ज्ञातुः श्रीयुवरङ्गभूवल्लरिपोः । In line one, end, the reading in Tamilnad is स्वर्णाभिषेकोत्सवात्

22. The last line gives the answers to all the seven questions contained in the previous lines. It is attributed to Śaṅkaran Mūssat of Kiḷakke Pullam (1828 - 1888).

23. This is attributed to Vāsudevan Poṭṭi of Mūtteṭam (1833 - 1893). The term *Mārah* contains the answers to all the five questions given in the verse.

24. This is a समस्यापूरण by Rāma Variyar of Kaikkulaṅkara (1832 - 1896).

25. This is an example of भाषासमावेश; the verse could be read either as Sanskrit or as Malayalam. It is attributed to Paṭṭattu Kuññuṇṇi Nambīśan (author of 13).

26. Here is also भाषासमावेश, since the portion पाल्लो मोरो नायो नरियो sounds like Malayalam (or Tamil). This verse is current in Tamil districts also; there the reading for the second half is—

'तं दमय दुर्विनीतं पक्त्यानननमिव पंक्तिरथसूनुः ।

(The last quarter wants a syllable).

27. This is attributed to Nārāyaṇan Nambūtiri of Iṭaveṭṭikāḍ; but it is only a different version of an old verse (also found in *Subhāṣitaratnākara* (P. 4:)

पार्वतीफणिबालेन्दुभस्समन्दाकिनीयुता ।
पवर्गरचिता मूर्तिरपवर्गप्रदायिनी ॥

28. This verse is attributed to Kūḍallūr Kuñju Nambūtirippad Note the pun on शिरस्थदार and शङ्कर; the verse is said to have been composed in praise of Śaṅkara Menon who was holding the post of a Sirastadar. A similar verse written in praise of one Karuṇākara Menon, who was also a Sirastadar;

भजन्ति कतिचिद्विभुं हृदि मुखस्थदारं तथा
परे कतिचिदाश्रयन्त्यलमुरस्थदारं जनाः ।
हृदिस्थपरिपूर्तये न हि शिरस्थदारादहं
भजामि करुणाकरादपरमाश्रितस्वर्द्रुमात् ॥

Dr. V. Raghavan has a verse with a similar idea in the *Maṅgalaśloka* of a farce of his called *Bhāryāvijaya*:

यः स्वस्मिन् हृदये बभार दयितां तस्या अपि भ्रातरं
यो वेदप्रसवेऽपि चोत्तम उवाहाङ्के कलत्रं निजम् ।
कान्तायै प्रददावतीव रसिको देहार्धराज्यं च यः
भार्यागौरवविन्नमामि सततं तद् दिव्यमूर्तित्रयम् ।

29—31. These three verses are attributed to Vāsudevan Mūssat of Vellānaśśeri (1855—1914). Verse 29 is a description of the ocean; the poet compares himself to Agastya who drank the ocean, and his patron, Manavikrama Eṭṭan Tampurān of Koḻikode, to Rāma who built a dam across the Sea; the Ocean roars in fear of either of them!

Verse 30 compares the great Scholar, Rama Vāriyar of Kaikkulaṅkara, to a monkey. It is said that Vāriyar took the verse in a light spirit, and congratulated the poet. Verse 31 is the description of a forest fire.

32. This verse comparing the mango fruit to a girl is attributed to Nārāyaṇan Nambūtiri of Iṭaveṭṭikāṭ.

33. Attributed to Kuñcu Nambūtirippaḍ of Kūḍallūr Mana.

34—35. Attributed to Kṛṣṇa, known as Ṛṣi Vidvān. (1823-1878).

36. It is said that Mādhavan Aṭitiri of Ārūr Mana, author of the *Uttaranaiṣadhīyacarita*, composed this verse on seeing a Vārassyār (girl of the Vāriyar community) making a garland of lotus flowers in a certain temple.

37. This is attributed to Keśavan Nambīśan of Kilālūr. It seems to be based on an earlier verse.

“ अम्ब गड्डू निर्यातौ मम वक्षसि कापि वेदना नास्ति । ”
पुत्र्यैषा प्रकृतिरहो यः पश्यति वेदना तस्य ॥

Another parallel to the verse is from *Amaruka-Śataka*:

‘ सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् । ’

38. This verse is said to refer to Princess Manoramā of Kolikode, and is attributed to Pāntalam Subrahmaṇya Śāstri.

39. This also refers to Princess Manoramā, and is attributed to Mādhavan Aṭitiri of Ārūr who was her student.

40. Attributed to Iṭaveṭṭikāṭ Nambūtiris. The first half is said to be by the elder brother, and the second half by his younger brother Nārāyaṇa.

41. Some ascribe it to Irayimman Tampi, while some others say that the first half is by Svāti Tirunāl Mahārāja, and the second half by Vidvān Rājarājavarma Koil Tampurān of Kilimānūr. It refers to the Āṛāṭṭu procession at Trivandrum.

42. By Godavarma Yuvarāja of Koṭuṅṅallūr.

43. This is attributed to Princess Manoramā. It is said to refer to her own husband; Pākkattu Bhaṭṭatiri who was not a scholar.

44. This is attributed to one Velloṭṭu Mūssat. Here is a parallel to it :—

मा गर्वमुद्वह बिडाल विशां पतीनाम्
अन्तःपुरं मणिमयं वसतिर्ममेति ।
राज्याभिषेकसमये तु विशां पतीनां
बाह्यस्थितस्य कलभस्य हि मण्डनश्रीः ॥

45. This is also an अन्यापदेश like the previous one. It is attributed to Pantalam Subrahmaṇya Śastri.

46. It is usually attributed to Paṭutol Vidvan; but his authorship of the verse is not certain.

47. It is by Pantalam Subrahmaṇya Śāstri.

48. This is supposed to have been composed by Śaṅkaran Mūssat of Kiḷakke Pullam ridiculing the Kathakali art of Kerala. (*Kerala Sāhityacaritram* by Ullūr S. Paramesvara Iyer, vol. IV, p. 261 f). But this verse is found in the *Sūktimuktāvali* (p. 411) of Jalhaṇa, where it is attributed to Halāyudha." The reading there is—

अर्धाङ्गुलपरीणाहजिह्वाचलनभीरवः ।
सर्वाङ्गक्लेशजननमबुधाः कर्म कुर्वते ॥

And it is treated as a praise of *Vidyā*. Hence Kerala cannot claim this verse, though it could be applied to the Kathakali also.

49. This was composed by Dāmodaran Nambūtiri of Karuttapāra, (1846-1898), soon after the introduction of the Railway in Kerala.

50. This verse describing rain is said to be an extempore composition of Godavarma Yuvarāja of Koṭuṅṅallūr, intended to test the memory power of Ilakkuriśśi Rāman Nambūtirippāḍ. It is said that by hearing it only once Nambūtirippāḍ was able to repeat it without any mistake.

51. This is by Śaṅkaran Mūssat of Kiḷakke Pullam.

52. Keralavarma Valiyakoil Tampurān (1845-1915), author of *Viśākhavijaya*, wrote this verse in praise of the *Vāmadevastava* of Kaikkulaṅkara Rāma Vāriyar.

53. This verse by Godavarma, Yuvarāja of Koṭuṅṅallūr, can be taken either as a praise or as a condemnation.

54. This is said to be the opinion of Kūṭallūr Nambūtirippaḍ about the commentary on the *Kṛṣṇavilāsa* by Rāmapāṇivāda, (Kuñcan Nambiyār according to one tradition). It can be taken both as a praise and as a censure.

55. Attributed to Pantalam Subrahmaṇya Śastri.

56. This is said to be the first verse of Kuñcan Nambiyar.

57. These are by Kaikkulaṅkara Rāma Vāriyar. The second one was written when some people remarked that the last line in the first verse did not contain any '*ṣa*'

59. This is said to be the last verse of the Malayalam poet Śīvolli Nārāyaṇan Nambūtiri (1869 - 1906).

60. This is attributed to the Malayalam poet Celapparambu Nambūtiri (18th Century). It is said to be his last verse.

NYĀYADĪPĀVAḶĪ

OF

ĀNANDABŌDHACHĀRYA

❋

With the Commentaries of

ANUBHŪTISWARŪPĀCHARYA

and

SUKHAPRAKĀŚAMUNI

❋

Critically edited by

S. SUBRAHMANYA SASTRI

Lecturer in Sanskrit

University of Madras

MADRAS.

1958

NYAYADĪPAVALI

Nyāyadīpāvalī is an important independent work on the Advaita, treating of the unreality of the Universe, by Sri Ananda-bodhacharya. Commenting upon karika 4 of Chapter II of Sri Gaudapada's Mandūkyakarikas which runs—

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।
यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥

Sri Sankaracharya gives the syllogism—"The Universe is unreal, because of being perceptible. All that are perceptible are unreal like objects of dream - cognitions and illusions. The universe which is also perceptible must be unreal" This syllogism is discussed and amplified in *Nyāyadīpāvalī*. Though the unreality of the universe is asserted by S'ruti texts like '*Nehanānāstikinchana*' etc. the great Acharya thinks that inference is indispensable to strengthen the predicates of the Śrutis which do not end in mere assertion of facts but which bring about the realization of Brahman. The Śruti itself seeks the help of inference when it says " Atman should be heard and reflected upon." It is here that Sri Sankara first propounded this syllogism so famous in all later Vedantic works. In amplifying this syllogism Anandabodhacharya rejects all possible fallacies pertaining to *Paksha* the minor term *Sādhya* the major term and *hetu* the middle term. He points out with authority that perceptibility and reality do not go together and that which is perceptible say the shell-silver, is unreal. The major opponent to this syllogism in the time of the author was Prabhākara who advocated the theory of Akyāti that no cognition is illusory, all cognitions being always in conformity with their objects. Thus, holds Prabhakara there is no object called shell-silver on the analogy of which the unreality of the universe can be inferred.

In refuting Prabhākara, our author analyses Akhyati in all possible ways and proves that it is not sound. Sri Vyasa Thirtha and other later authors who repudiated the reasonings contained herein were answered by Madhusudana Sarasvati in his *Advaita Siddhi* and by Brahmananda in his *Chandrika*.

The Author

Anandabodhacharya who quotes from Vimuktatman's Iṣṭasiddhi (1050 A.D.) must have lived after him and prior to Anandanubhavacharya, (1150) the author of Nyayaratnadipavali who quotes from Anandabodha's Nyayamakaranda. From his reference to Vimuktatman as guru in his Pramāṇamalā[1] Prof. Hiryanna suggests that Anandabodha might have been a disciple of Vimuktatman[2]. Other works of Anandabodha so far known are Pramāṇamalā, Nyāyamakaranda and Śābdanirṇaya Vyākhyā.

The Commentaries

Two commentaries for this work are found in the Oriental libraries one by Anubhuti Swarupa and the other by Sukha prakasa. Both are excellent commentaries, being very helpful to the reader in finding out the purport of Anandabodha's terse style. Regarding Anubhutiswarupacharya and his works reference may be made to Dr. V. Raghavan's "Anubhutiswarupacharya" in J. O. R. I. He lived before Amalananda (1250). In some manuscripts the work begins with 'Nyayadipavali Vyakhya by Narendranagri.' But this is incorrect as the last verse of the work and the Colophon clearly show that it is from the pen of Anubhutiswarupa.

The author of the second commentary is Sukhaprakasa. He is referred to by Amalananda as his preceptor (*Vidyaguru*). Thus being an elder contemporary of Amalananda he must have lived between 1200 and 1250 A.D.

Manuscript Materials

The press copies of the manuscripts of these three works which were prepared and collated with manuscripts from B.O.R.I. Adyar and Benares, by the late Dr. T. R. Chintamani were handed over to me by Sri P. S Ramasastri of the Madras Sanskrit College. I took pains to go through them and adopt the most appropriate readings ignoring the spurious and incorrect ones.

S. SUBRAHMANYA SASTRI.

---

1. एतदेवोक्तं गुरुभिः P. 28. Pramanamala with 2 commentaries —Advaita Sabha Series No. 10

2. See Introduction to Iṣṭa Siddhi P. xiii.

भो भो दुर्दर्शनाभ्यासविपर्यासितमतयः सर्वलोकावसितमपि विपर्यासमनङ्गी-कुर्वाणा विवेकाग्रहमेवायथाव्यवहारहेतुमाचक्षाणाः कथं प्रतिबोधनीयाः । उच्यते—विवादाध्यासिता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिगोचररजतज्ञानपूर्विका, रजतेच्छाधीनपुरोवर्ति-प्रवृत्तित्वात् । यदुक्तसाधनम्, तदुक्तसाध्यम्, यथा सम्यग्रजतप्रवृत्तिः; तथेयम्; ततस्तथा । नायमसिद्धो हेतुः, विशिष्टप्रवृत्तित्वस्य उभयसिद्धत्वात् ।

शुक्तिरूप्याद्युदाहरणेन प्रपञ्चनिचये मिथ्यात्वमसाधि । ये तु तन्मिथ्यात्वे विप्रतिपद्यन्ते तत्प्रतिबोधनायेदं प्रकरणमारभ्यते ॥ भोः भोः विपर्यासमनङ्गीकुर्वाणाः कथं प्रतिबोधनीयाः इति संबन्धः । कस्मात्ते विपर्यासं नाभ्युपगच्छन्तीत्याकाङ्क्षा-यामाह— **दुर्दर्शनाभ्यासविपर्यासितमतय इति** ॥ ननु विपर्ययस्याभावादेव तेषामनभ्युपगमः, न तु कुत्सितदर्शनाभ्यासान्धीकृतचेतस्त्वादित्याशङ्क्याह— **सर्वलोकावसितमपीति** ॥ ननु विपर्ययाभावे कथं ते रजतार्थिनः शुक्तौ प्रवृत्तिं व्यवस्थापयन्तीत्याशङ्क्याह – **विवेकाग्रहमेवेति** ॥ तत्प्रतिबोधनायानुमानमारच-यति—**उच्यत इति** ॥ प्रवृत्तिः पुरोवर्तिरजतज्ञानपूर्विकेत्युक्ते वणिग्वीथ्यादि-प्रवृत्त्या सिद्धसाधनं स्यात् । तदर्थमाह—**विवादाध्यासितेति** ॥ रजतस्फुरणा-विवेकात् प्रवृत्तिं वाञ्छतः सिद्धसाधनतां व्यवच्छिनत्ति । पुरोवर्तिग्रहणेन प्रवृत्त-त्वादित्युक्ते घटादिप्रवृत्तावनैकान्तिकता स्यात् । तदर्थमाह— **रजतेच्छाधीनेति** ॥ रजतेच्छाधीनप्रवृत्तित्वादित्युक्ते रजतेच्छावशात् देशान्तरप्राप्त्यायत्ते रजते या प्रवृत्तिः तत्रानैकान्तिकः स्यात् तदर्थमाह—**पुरोवर्तीति** ॥ साधनेच्छाधीन-पुरोवर्तिप्रवृत्तावनैकान्तिकतापरिहाराय रजतग्रहणम् । नायमसिद्ध इत्यादिः

सांख्यैरयथार्थज्ञानस्यानङ्गीकरणाच्छुक्तिरूप्यवदिति दृष्टान्तस्य साध्यविकलतया कथं दृश्यत्वानुमानेन प्रवृत्तिरिति शङ्कानिराकरणायोत्तरवादमारभमाणः प्रथममाकाङ्क्षा-मुत्थापयति – **भोभो इति** ॥ अयथार्थज्ञानानङ्गीकारे कथं व्यवहार इत्यत आह— **विवेकाग्रहमिति** ॥ विवादाध्यासिता प्रवृत्तिश्शुक्तिशकलादौ रजतार्थिप्रवृत्तिः पुरोवर्तिज्ञानपूर्विका । रजतज्ञानपूर्विकेत्यभिधाने ग्रहणस्मरणपूर्वकत्वस्याख्यातिवादि-भिरभ्युपगमेन सिद्धसाधनतेति तद्व्यावृत्त्यर्थं पुरोवर्तिरजतविषयज्ञानपूर्विकेत्युक्तम् । प्रवृत्तित्वादित्यभिधाने अनिच्छतः पवनसलिलादिनुद्यमानस्य तदज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ व्यभिचारः । तद्व्यावृत्त्यर्थं रजतेच्छाधीनेति पदम् । इच्छाधीनपुरोवर्तिपदार्थप्रवृत्तौ व्यभिचारनिवारणार्थं रजतपदम् । देशान्तररजतार्थिप्रवृत्तौ व्यभिचारनिवारणार्थं

स्यादेतत् । पुरोवर्तिरजतगोचररजतज्ञानपूर्वकत्वं मा भूत्; भवतु च रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः; तथा च विपक्षे बाधकतर्काभावादप्रयोजक इति चेत्, न; तादृग्रजतज्ञानमन्तरेण तथाविधप्रवृत्त्यङ्गीकरणे तस्या आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न हीदमिति साधारणज्ञानं विशेषार्थिनं प्रवर्तयेत् अतिप्रसङ्गात् । नापि तटस्थं रजतस्मरणं पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिकारणम्, अशुक्तिशकलेऽपि तादृशि तत्प्रसङ्गात् । अथ विवेकाग्रहं प्रवृत्तिहेतुं ब्रूयात्, स प्रतिवक्तव्यः — कोऽयं विवेकाग्रहः ? इति किं भेदाग्रहः, किंवा भेदकाग्रहः, किंस्वित्परस्पराभावाग्रहः, किंवा असंसर्गाग्रहः ? यदि भेदाग्रहः, स यद्यप्रतिभासमानयोः अतिप्रसङ्गः । प्रतिभासमानयोरपि

स्पष्टार्थः । यदि भेदाग्रहः तत्रापि वक्तव्यं किमप्रतिभासमानयोः उत प्रतिभासमानयोरिति । प्रथमं दूषयति—**स यदीति** ।। यद्यप्रतिभासमानांशयोर्भेदाज्ञानादन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिः तदा घटार्थिनोपि पटे प्रवृत्तिः स्यात्, तयोरप्यप्रतीयमानांशयोः भेदानवगमादित्यर्थः । प्रतिभासमानयोरपि किं प्रतिभास्ययोः किं वा प्रतिभासयोरिति विकल्प्य प्रथममपाकरोति—यदि **प्रतिभास्ययोरिति** ।। इदमंशरजतांशयोः प्रतिभासमानयोः तत्स्वरूपभूताभेदोऽपि प्रतिभासत एव । कथं तदग्रह इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**प्रतिभासयोरपीति** ।। ग्रहणस्मरणयोः स्वयं-

---

पुरोवर्तीति पदम् । विशिष्टप्रवृत्तित्वस्य रजतेच्छाधीनपुरोवर्तिप्रवृत्तित्वस्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति—**स्यादेतदित्यादिना** । ज्ञानद्वयस्य हेतोर्विद्यमानतया कथं प्रवृत्तेराकस्मिकत्वमित्याशङ्क्य उभयस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं निराकरोति—**न हीति** ।।

अतिप्रसङ्गादिति ।। अन्यस्मिन्नपि साधारणधर्मवत्तयावगते रजतार्थिप्रवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्हि रजतज्ञानं हेतुरित्यत आह—**नापीति** ।। तटस्थं पुरोवर्त्यनालम्बनं इति यावत् । **तादृशि** साधारणधर्मवति अगृहीतव्यावर्तके । धर्मे विवेकाग्रहं चतुर्धा विकल्पयति—**कोऽयमित्यादिना** ।। भेदाग्रहः किमप्रति भासमानयोः प्रतिभासमानयोर्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—**स यदीति** ।। सुषुप्त्यादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

द्वितीयपक्षेऽपि प्रतिभासमानयोश्च किमन्योन्याभावो भेदः किं वा स्वरूपं तत्र प्रथमं तृतीयपक्षान्तर्गतत्वेनोपेक्ष्य द्वितीयपक्षे दूषणमाह—**प्रतिभासमानयोरिति** ।। स्वप्रतिभासयोः स्वयं प्रकाशयोरिति यावत् । भेदकशब्देन भेदकारण-

स यदि प्रतिभास्ययोः स्वस्वभावभूतः कथं न प्रतिभासेत ? प्रतिभासयोरपि स्वप्रतिभासयोः स्वभावोऽसौ भासत एवेति न भेदाग्रहसंभवः । यदि भेदकाग्रहः भेदोत्पादकश्चेत् भेदकः भेदस्य स्वरूपत्वात् कारणाग्रहणं कार्ये प्रवर्तयति कार्यान्तरार्थिनमित्यापन्नम् । एवं चातिप्रसङ्गः । यदि भेदज्ञापकः, तथापि स्वरूपभेदज्ञापक-

---

प्रकाशयोः भेदोऽपि स्वरूपभूतः प्रकाशत एव । न ह्यस्ति संभवः तत्प्रकाशते तत्स्वरूपं च न प्रकाशतेऽविद्यादिप्रतिबन्धं विनेति भावः । ननु दूरस्थो वह्निः प्रतीयते न तत्स्वरूपमौष्ण्यमित्यस्त्येवोदाहरणम् । न, तस्यापि स्वरूपत्वानभ्युपगमात्, तद्धर्मविशेषो ह्यौष्ण्यमिति स्थितिः । तदुक्तम् "यस्मिन् भाति योऽन्यो न भाति नासौ ततो भिन्नो भावो घटादिव मेरुरिति ।" यदि भेदकाग्रहस्तत्रापि वक्तव्यम्—किं भेदोत्पादको भेदकः, किं वा भेदज्ञापक इति । प्रथमं पराकरोति—**भेदोत्पादकश्चेदिति** ॥ भेदस्य प्राभाकरमते वस्तुस्वरूपत्वात् वस्तूत्पादकाग्रहणमन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवर्तकमित्यायातम् । तदा कुलालाद्यग्रहणात् कुम्भार्थिनः स्तम्भे प्रवृत्तिरित्यतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—**यदि भेदज्ञापक इति** ॥ तथापि वक्तव्यं किं भेदज्ञापकश्चक्षुरादिः उत भेद्यगतो धर्म इति । प्रथमं दूषयति – **स्वरूपेति** ॥ शुक्तिरूप्ययोः स्वरूपभूतभेदज्ञापकचक्षुराद्यग्रहणात् रजतार्थिनः शुक्तिशकले प्रवृत्तिरिति अतिप्रसङ्ग एव दोषः । कुम्भार्थिनोऽपि चक्षुराद्यग्रहणात् स्तम्भे प्रवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयमनुभाषते–

मुत भेदज्ञानकारणं इति विकल्प्याद्यं दूषयति—**भेदोत्पादकेति** ॥ तत्र फलितं विकल्पार्थं दर्शयति —**भेदस्येति** ॥ प्रतिभासमानयोश्शुक्तिरजतयोः यत्कारणं तस्याग्रहणं कार्ये शुक्तौ कार्यार्थिनं रजतार्थिनं प्रवर्तयतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह— **एवं चेति** ॥ शुक्तिरजतयोः प्रतिभाससमये प्रतिभासमानभूतलालोकादिकारणस्यादृष्टेश्वरादेरग्रहणात्तत्रापि रजतार्थिप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । भेदज्ञानहेतुः इति द्वितीय पक्षं दूषयति—**यदि भेदज्ञापक इति** ॥ भेद्यनिष्ठत्वे सति भेदज्ञापको भेदक इति विशेषमाशङ्कते — **अथेति** । स भेदक इति यावत् ।

भेदाधिष्ठानधर्माणां ज्ञातानां भेदज्ञापकत्वमुताज्ञातानामिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**यदीति** । ज्ञातानामेव भेदज्ञापकत्वाङ्गीकारे स्वरूपभूतभेदज्ञाने च तेषामपि ज्ञानस्यावश्यंभावितया तदग्रहो न संभवतीति भावः ।

चक्षुराद्यग्रहात् प्रवृत्तिरिति स एव दोषः। अथ भेदज्ञापको भेद्यधर्मो विवक्षितः, यदि भेद्याविदमंशरजतांशौ तद्धर्मा यदि न ज्ञाताः तत्स्वभावभेदं ज्ञापयन्ति; तत्स्वभावभेदज्ञानात् तेऽपि ज्ञाता एवेति कथं तदग्रहः? यद्यज्ञातास्ते नयनसंयोगादय एवेति तदग्रहः स्यादपि प्रसङ्गी। अप्रतिभासमानयोरप्यंशयोः भेदकाग्रहणं तादृगेव। असाधारणधर्मग्रह एव विवक्षित इति चेत्, सोऽपि नाप्रतिभासमानांशयो-

---

अथ भेद इति॥ तत्रापि किं भेद्याविदमंशरजतांशौ प्रतिभासमानौ किंवाऽप्रतिभासमानौ केनचिदंशेनापीति वाच्यम्। प्रथममनुवदति—**यदि भेद्याविदमंशरजतांशाविति**॥ तत्रापि वाच्यं किं तद्धर्मा ज्ञातास्सन्तस्तत्स्वभावभेदं ज्ञापयन्ति, उत अज्ञाता इति। प्रथमं पराकरोति—**तद्धर्मा यदीति**॥ यदि धर्मा न ज्ञातास्तदा भेदोऽपि न ज्ञायेत आलोकाभाव इव रूपं ज्ञाताश्चेदिदमंशरजतांशयोः स्वभावतो भेद इति। तदन्यथानुपपत्त्या धर्मा अपि ज्ञाता एवेत्यवगच्छामः। तस्मात् तदग्रहात् न प्रवृत्तिरित्यभिसन्धिः। द्वितीयं दूषयति—**यद्यज्ञाता इति**॥ ज्ञातयोरिदमंशरजतांशयोः भेदज्ञापकाः अज्ञाता धर्माश्चक्षुस्संयोगादय एव नान्ये संभाव्यन्ते तदग्रहाच्चेदन्यार्थिनोऽयत्र प्रवृत्तिः तदातिप्रसङ्ग एवेत्यर्थः। प्रथमविकल्पं द्विधा विकल्प्य दूषणमभिधायेदानीं द्वितीयं दूषयति—**अप्रतिभासमानयोरपीति**॥ अप्रतिभासमानयोः अंशयोर्भेदकधर्माग्रहणमन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं चेत्तदाप्यतिप्रसङ्ग एवेत्यर्थः। भेदकाग्रहो नाम भेदोत्पादकाग्रहः भेदज्ञापकाग्रहो वेत्यकाण्डे विकल्पताण्डवं अमण्डनं पण्डितानाम्। किन्त्वसाधारणधर्माग्रहणं विवक्षितमिति चेदभिधीयते, तत्र वक्तव्यं सोऽपि किमप्रतिभासमानांशयोः प्रतिभासमानांशयोर्वा? नाद्योऽनवद्य इत्याह—**सोऽपीति**॥ अतिप्रसङ्गभङ्गा-

---

अज्ञाता इति द्वितीयपक्षं दूषयति—**यद्यज्ञाता इति**॥ भेद्यनिष्ठत्वे सति अज्ञायमानतया भेदप्रतीतिहेतवो नयनसंयोगादय एव परिशिष्यन्ते, अदृष्टेश्वरादीनां भेदज्ञापकत्वे सति भेद्यनिष्ठत्वाभावात्तथा च प्रतिभासमानघटादिसन्निकर्षस्याग्रहणात् रजतार्थिनस्तत्रापि प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। आदिशब्देन उष्णं जलं तिक्तो गुड इत्यादिभ्रमस्थलेषु इन्द्रियान्तरसन्निकर्षाः कथ्यन्ते तादृगेव प्रसञ्जकमेवेति यावत्। भेदकाग्रहशब्देनासाधारणधर्माग्रहो विवक्षित इति शङ्कते—**असाधारणेति**॥ अप्रतिभासमानयोरसाधारणाग्रहः प्रवृत्तिहेतुः किंवा प्रतिभासमानयोरिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**सोऽपीति**॥ उक्तदोषादतिप्रसङ्गादित्यर्थः।

रुक्तदोषात् । प्रतिभासमानांशयोस्तु कतिपयासाधारणधर्माग्रहणं चेत् कुम्भादावपि स्तम्भार्थिनः प्रवृत्तिः स्यात्, प्रातिस्विकनयनसंयोगाद्यग्रहणात् । प्रातिस्विकाकार भेदेऽपि संयोगाद्यात्मना साधारण्ये सर्वासाधारणधर्मेष्वपि केनचिदात्मना तथाभावः स्यात् । कस्यचिदप्यग्रहणं तु असाधारणधर्मस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धम् । रजते रजतत्वस्य पुरोवर्तिनि च देशभेदसंयोगादेरसाधारणधर्मस्य स्फुरणात् । अथ पुरोवर्तिनो यः सामान्यविशेषो रजतासंभवी शुक्तित्वादिः तस्याग्रहणं विवक्षितमिति, एवमपि

दित्यर्थः । द्वितीयविकल्पेऽपि किं कतिपयासाधारणधर्माग्रहणमन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं किं वा सर्वासाधारणधर्माग्रहणमिति विकल्प्य प्रथममनूद्य दूषयति — **प्रतिभासमानांशयोस्त्वित्यादिना** ॥ ननु प्रातिस्विकनयनसंयोगादीनां संयोगाद्यात्मना साधारण्यात् साधारणधर्मत्वमेव नास्तीत्याशङ्क्याह — **प्रातिस्विकाकारभेदेऽपीति** ॥ प्रतिस्वं प्रतिपदार्थं नयनसंयोगादीनां आकारभेदे विद्यमानेऽपि यदि संयोगादिरूपेण साधारण्यमभिधीयते तदा सर्वेषामसाधारणधर्माणां धर्मत्वादिरूपेण साधारणधर्मत्वमेव स्यादित्यर्थः । तस्मात् कतिपयासाधारणधर्माग्रहणाच्चेदयथाव्यवहारः, तदा नयनसंयोगाद्यग्रहणात् कुम्भार्थिनः स्तम्भेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् इति । अथ सर्वासाधारणाग्रहणमन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं इति, तत्राह— **कस्यचिदपीति** ॥ असाधारणधर्माग्रहणे विकल्पावसर एव नास्तीत्यभिप्रेत्याह— **अथ पुरोवर्तिन इति** । स्वव्यक्तिषु अनुवृत्तप्रत्ययकारणत्वात् सामान्यं व्यक्त्यन्तरेभ्यो व्यावृत्तप्रत्ययकारणत्वाच्च विशेषोऽप्युच्यते शुक्तित्वादिरेव, तस्याग्रहणमसाधारणधर्माग्रहणं चेदन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । परिहरति —

द्वितीयपक्षेऽपि कतिपयासाधारणधर्माग्रहणं सर्वासाधारणधर्माग्रहणं वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह—**प्रतिभासमानांशयोरिति** ॥ तत्र हेतुः—**प्रातिस्विकेति** ॥ घटसंयोगस्य पटसंयोगिरूपेणासाधारण्येऽपि संयोगित्वरूपेणसाधारण्यान्नास्त्यसाधारण्यमित्याह — **प्रातिस्विकाकारेति** ॥ रूपरसादीनां प्रातिस्विकशुक्लमधुरादिरूपेणासाधारण्येऽपि रूपत्वरसत्वादिनाऽसाधारण्याभावादसाधारणत्वं न स्यादित्यर्थः । सर्वासाधारणधर्माग्रहणमिति विकल्पं दूषयति — **कस्यचिदिति** ॥ असिद्धत्वमेवाह — **रजत इति** ॥ रजतावृत्तित्वे सति पुरोवर्तिनिष्ठस्य शुक्तित्वादेरपरजातिविशेषस्याग्रहणाद्भेदकाग्रहणमिति शङ्कते—**अथेति** ॥ दूषयति—**एवमपीति** ॥

पुरोवर्तिनि पाषाणत्वाद्यग्रहणात् रजतस्मरणाच्च पाषाणे प्रवृत्त्यापातः। न च सादृश्यसहकृतस्य विशेषाग्रहस्य प्रवर्तकता, विसदृशपीतशङ्खादिभ्रमे व्यभिचारात्। संस्कारोद्बोधद्वारेण तु रजतस्मरणे तदुपयोगि। तच्चेत् कथंचिदन्यतो जातम्, न सादृश्यस्य प्रवृत्त्युपयोगः। यादृग्धर्मग्रहणान्निवृत्तिः, तदग्रहणात् प्रवृत्तिरित्यप्य-

---

एतमपीति ॥ पुरोवर्तिनि सामान्यविशेषाग्रहणं चेदन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं तर्हि किमिति रजतार्थी शुक्तिकाशकले एव प्रवर्तेत इत्यर्थः। ननु न सामान्य-विशेषाग्रहमात्रस्यायथाव्यवहारहेतुत्वं किन्तु सादृश्यसध्रीचीनस्येत्याशङ्क्याह—**न चेति** ॥ सादृश्यं न भ्रमकारणं भ्रमेष्वनन्वयात्, स्मृत्युपमानयोश्च भ्रान्तित्वप्रसङ्गा-दिति भावः। क्व तर्हि सादृश्यस्योपयोग इत्याशङ्क्याह—**संस्कार इति** ॥ ननु तर्हि शुक्तिरूप्ययोरपि चाकचक्यादिसादृश्यं पूर्वरजतानुभवसंस्काराभिव्यक्ति-द्वारेण रजतस्मरणमुत्पादयत् प्रवृत्तिकारणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**एतच्चेत्कथंचि-दिति** ॥ स्मरणोत्पादकेऽपि न सादृश्यन्नियतं "सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः" इत्युक्तत्वादित्यर्थः। तस्मात् सादृश्यस्य भ्रमाकारणत्वात् पुरोवर्तिनः सामान्यविशेषाग्रहणं चेदयथाव्यवहारकारणं तदा पाषाणेऽपि प्रवृत्त्यापात इति भद्रतरमभ्यधायि। ननु तर्हि निवर्तकधर्माग्रहणमेव असाधारणधर्माग्रहणं अस्तु तदयथाव्यवहारस्य कारणमित्याशङ्क्याह—**यादृगिति** ॥ ननु नेदं रजतमित्याप्त-वचनजनिताद्रजताभावज्ञानादसत्यपि विशेषग्रहे निवर्तता नाम परोक्षबाधे; प्रत्यक्षबाधे

पुरोवर्तिनि पाषाणे सामान्येन दृश्यमाने सादृश्यसहकृतस्यैव जातिविशेषा-ग्रहस्य प्रवर्तकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यत आह—**न च सादृश्येति** ॥ पीतशंखादिविभ्र-मेषु सादृश्यविशेषितस्य विशेषाग्रहस्याभावादित्यर्थः। माभूद्विसदृशभ्रमेषु सादृश्य-विशेषितविशेषाग्रहस्य प्रवर्तकत्वं यत्र तु सादृश्यमस्ति तत्र विशेषितग्रहस्य प्रवर्तक-त्वमित्याशङ्क्य तत्रापि स्मरणजनकसंस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धत्वान्न प्रवर्तकत्व-मित्याह—**संस्कारोद्बोधेति** ॥ उद्बोधकत्वमपि नियतं न भवतीत्याह—**तच्चेति** ॥ अन्यतोऽदृष्टादेरिति यावत्। विशेषमाशङ्कते—**यादृगिति** ॥ विभ्रमादिनापि कस्यचिद्विशेषस्याग्रहणान्निवृत्तिरास्थेया तथा सति ग्रहणमेव प्रवृत्तिहेतुर्न विशेष-ग्रहस्य निवर्तकत्वमित्यर्थः। भवतु शाब्दबोधज्ञानान्निवृत्तिः प्रात्यक्षिकबाधज्ञाने तु विशेषग्रहादेव निवृत्तिरित्यत आह—**तथेति** ॥ ननु शुक्तित्वग्रहोऽपि तत्रास्तीत्यत

युक्तम् । न खलु कस्यचिद्धर्मस्य ग्रहणात् निवृत्तिः; अपि तु आप्तवाक्यजनितादपि रजताभावज्ञानादसत्यपि विशेषग्रहे निवर्तते । तथा प्रत्यक्षबाधेऽपि रजतप्रतिषेध एव निवर्तकः, तस्याव्यभिचारात् । अस्तु तर्हि 'नेदं रजतम्' इति परस्पराभावाग्रहणमेव प्रवर्तकम्; मैवम्; स्मर्यमाणे रजते पुरोवर्तिनि तावन्मात्रावस्थोपलम्भस्यैवाभावोपलम्भत्वात् । स च प्रागेव जात इति कथमभावाग्रहणम्? तथापि नञुल्लेखेन न जात इति चेत्, न, नञुल्लेखस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा "कुम्भोऽयम्" "स्तम्भोऽयम्" इत्यादि जानतः परस्परव्यावृत्तरूपप्रतिभासे

पुनः पुरोवर्तिनो विशेषग्रहणादेव निवृत्तिरित्याशङ्क्याह—**तथा प्रत्यक्षबाधेऽपीति** ॥ रजताभावज्ञानस्य सर्वत्र परोक्षबाधे प्रत्यक्षबाधे चाव्यभिचारात् प्रत्यक्षबाधेऽपि तदेव निवर्तकम् । विद्यमानमपि विशेषग्रहणमजागलावलम्बिस्तनयुगलवत् निष्फलमित्यर्थः । तस्मान्निवर्तकधर्माग्रहणमप्यसाधारणधर्माग्रहणं न भवतीति न भेदकाग्रहणं प्रवर्तकमिति स्थितम् । इदानीं तृतीयविकल्पमुद्भावयति—**अस्तु तर्हीति** ॥ परिहरति—**मैवमिति** ॥ रजते स्मर्यमाणे सति पुरोवर्तिनीदमिति पुरोवर्तिमात्रावस्थोपलम्भस्यैवाभावोपलम्भत्वात् भावातिरेकिणोऽभावस्य प्रभाकरेणानङ्गीकरणात् । स चोपलम्भः प्रथमत एव संवृत्त इति नाभावग्रहणमयथाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ तथापि इत्यादिः स्पष्टार्थः । ननु स्तम्भोऽयं कुम्भोऽयं इत्यवगच्छतो नायथाव्यवहारावतारः । नञुल्लेखकारणाभावेपि विशेषाग्रहणस्यैवायथाव्यवहारकारणत्वादित्याशङ्क्याह—**न च**

आह—**तस्याव्यभिचारादिति** ॥ शाब्दबोधज्ञाने विशेषग्रहणस्य व्यभिचाराद्व्यभिचरितस्याभावज्ञानस्यैव निवृत्तिप्रयोजकत्वमित्यर्थः । एतच्च परमताङ्गीकारेणोक्तम् । स्वमते अधिष्ठानयाथार्थ्यज्ञानस्य विभ्रमविरोधितयाङ्गीकारादिति द्रष्टव्यम् । अन्योन्याभावाग्रहो भेदाग्रह इति तृतीयमुत्थापयति—**अस्त्विति** । निराकरोति—**मैवमिति** ॥

प्राभाकरमते हि स्मर्यमाणे प्रतियोगिनि अधिष्ठानमात्रोपलम्भस्यैवान्योन्याभावग्रहता । अत्र च स्मर्यमाणे रजते पुरोदेशस्थस्योपलम्भादन्योन्याभावग्रहणादतिरिक्तस्याभावस्यानङ्गीकारान्न परस्पराभावाग्रहणमित्यर्थः । स्वरूपेण परस्पराभावग्रहणेऽपि नञुल्लेखानुल्लेखाभ्यां विशेष इति शङ्कते—**तथापीति** ॥ परिहरति—**नेति** ॥ अप्रयोजकत्वमेव दर्शयति—**अन्यथेति** ॥ **उक्तमिति** ॥ कतिपयविशेष-

नास्ति नञुल्लेख इत्ययथान्यवहारापातः । न च विशेषाग्रहणं प्रवर्तकमित्युक्तम् ; अथापि' नेदं रजतम्' इत्येवमाकारः प्रत्ययः प्राङ् नासीत्, भवति च पश्चात् इति प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्थेति चेदभिधीयेत, तत्रापि वक्तव्यम्—'इदं रजतम्' 'नेदं रजतम्' इत्यनयोरस्ति कश्चिद्विषयभेदः यतः प्रवृत्त्यप्रवृत्ती, किंवा नञ एवोल्लेखानुल्लेखवैषम्यम् । यद्याद्यः कल्पः, कस्तर्हि पूर्वस्मादुत्तरस्य तादृग्विलक्षणो विषयभेदः । शुक्तित्वादिरसाधारणो धर्म इति चेन्न, तस्यानञर्थत्वात् । अन्यथा

विशेषाग्रहणमिति ॥ विशेषाग्रहणमन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवर्तकं न भवतीत्युक्तम्, येन स्तम्भोऽयं कुम्भोऽयमिति विशेषग्रहणसद्भावात् नञुल्लेखाभावेऽप्ययथाव्यवहारो न स्यादित्यभिधीयते । तस्मादिदं रजतमित्यत्र यदि नञुल्लेखाभावापराधेनायथा-व्यवहारः स्यात् तदा स्तम्भादिष्वपि स्यादिति साध्वेवाभ्यधायि । यद्भाणि पुरोवर्ति-तन्मात्रावस्थोपलम्भस्यैवाभावोपलम्भत्वात्तस्य च प्रागेव भावात् नाभावाग्रहणं प्रवर्तकमिति, तद्विघटयति—**अथापि नेदमिति** ॥ पुरोवर्तितन्मात्रावस्थोपलम्भो दैवगत्या यद्यपि अभावोपलम्भो भवति, तथापीति योजना । **तत्रापि**—इत्यादिः स्पष्टार्थः । पूर्वज्ञानावगतेदमंशरजतांशातिरिक्तस्य तयोः परस्पराभावस्य प्रभाकरेणा-नङ्गीकारात् उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञानाविषयः विलक्षणो विषयो नास्तीत्यभिप्रेत्याह—**कस्तर्हीति** ॥ उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञानविषयविलक्षणविषयं शङ्कते—**शुक्तित्वादि-रिति** ॥ परिहरति—**न तस्येति** ॥ अभाव एव हि नञः श्रौतोऽर्थ इति

ग्रहणं सर्वविशेषाग्रहणं च प्रवर्तकं न भवतीत्युक्तमित्यर्थः । नञुल्लेखस्य परस्परा-भावग्रहणं प्रत्ययप्रयोजकत्वे तदनुल्लेखितोल्लेखित्वविशेषितप्रत्ययाभ्यामेव प्रवृत्ति-व्यवस्थेति शङ्कते—**अथापीति** ॥ यत्प्रत्ययनिबन्धने प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां तयोः विशेषः कश्चिदस्ति । नञुल्लेखितत्वानुल्लेखितत्वमेव विशेष इति—**तत्रापीति** ॥ शुक्तित्वादिरसाधारणो धर्म एवोत्तरज्ञानस्य विशेष इत्याशंक्य परिहरति—**शुक्तित्वादिरिति** ॥ पर्युदासवृत्त्या शुक्तित्वादिरपि नञर्थ इत्यत आह—**अन्यथेति** ॥ शुक्तित्वप्रतिभासेन प्रत्यक्षबाधकज्ञाने नञस्तदर्थत्वकल्पनायामपि शाब्दानुमानबाधकज्ञाने शुक्तित्वाप्रतिभासेन नञस्तदर्थत्वानुपपत्तौ बाधकत्वाभाव-प्रसङ्गात् । न च तत्रापि वाक्यस्य तत्परत्वं, तथासति नञः पर्युदासपरत्वेना-भावपरत्वाभावे "न तौ पशौ करोति" "नेक्षेते"त्यादेरविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्मादसदुक्त एव ज्ञानयोर्विषयविशेषोऽङ्गीकर्तव्यः इत्युपसंहरति—**तस्मादिति** ।

तदप्रतिभासे 'नेदं रजतम्' इत्याप्तवचनजा धीर्न स्यात्। तस्मात् 'इदं रजतम्' इति पूर्वं तादात्म्यप्रतिभासः; पश्चात् 'नेदं रजतम्' इति तदभावप्रतिभासः इत्येव युक्तो विषयभेदः इति। अन्यथा इदमंशरजतांशस्वरूपमात्रानतिरेकी परस्पराभावो भवतां तयोरिति न तस्याप्रतिभासप्रतिभासकृतः प्रागुत्तरप्रत्ययभेदः। तथा च 'नेदं रजतम्' इति विलक्षणविषयप्रतीत्यनुदयात् प्रवृत्तावश्याश्रयणीयो विपर्यासः नञ एवोल्लेखानुल्लेखवैषम्यं त्वप्रयोजकमुक्तं पुरस्तात्। न च प्रति-

---

अन्यत्र निरधारीति नेह निर्धार्यते संग्रहाधिकारात्। शुक्तित्वादिश्चेन्नञर्थः स्यात् तदा तस्यानवगमेनेदं रजतमित्याप्तवाक्यात् बुद्धिर्नोदीयादित्याह—**अन्यथेति**॥ ननु त्वत्पक्षे वा पराचीनज्ञानस्य कः पूर्वविलक्षणो विषय इत्याशङ्क्याह—**तस्मादिति**॥ अन्यथाख्यातिमतावलम्बनेनायं विषयविभागोऽभिहित इति व्याख्येयम्। पराचीनज्ञानस्य तादात्म्याभावविषयत्वानङ्गीकारे प्रागुत्तरप्रत्ययभेद एव न सिद्ध्यतीत्याह—**अन्यथेति**॥ ननु भवतु पराचीनज्ञानस्य तादात्म्याभावो विषयः; तथापि पूर्वं तादात्म्यावभास इति कुतोऽवसीयते इत्याशङ्क्याह—**तथा चेति**॥ यदा पराचीनज्ञानस्य तादात्म्याभावविषयत्वं सिद्धं तदा तस्य प्रसक्तप्रतिषेधरूपस्य तादात्म्यप्रसक्त्यभावे समुदयानुपपत्तेरवश्यं तादात्म्यावभासोऽभ्युपगन्तव्यः इत्यर्थः। तस्मादख्यातिवादिना पूर्वोत्तरज्ञानयोः विषयभेदो वक्तुं न पार्यत इति स्थितम्। द्वितीयं विकल्पमिदानीं दूषयति—**नञ एवेति**॥ ननु पूर्वोत्तरप्रत्यययोः नञुल्लेखवैषम्यमात्रं वयमपि न ब्रूमः; किन्तु प्रतियोगिनि रजते स्मर्यमाणेऽपि पुरोवर्तितन्मात्रावस्थोपलम्भे सति न पूर्वन्नेति व्याहारव्यवहारप्रतिभासा भवन्ति, रजतस्य दर्शनयोग्यत्वाभावात् योग्यता हि विषयातिरिक्ताग्रहणसामग्री। तत्र शुक्तिकाविशेष-

---

परस्पराभावभावानामस्तु विषयविशेष इत्याशंक्याह—**अन्यथेति**॥ फलितमाह—**तथा चेति**॥ विपर्यासस्तादात्म्यविषयः नञुल्लेखानुल्लेखपक्षमुक्तदोषेण निराकरोति—**नञुल्लेख एवेति**॥ दृश्ये प्रतियोगिनि तन्मात्रोपलम्भान्नाभावव्यवहारः उत्तरकालमेव प्रतियोगिदृश्यत्वान्न पूर्वं तत्सम्भव इत्याशंक्य परिहरति—**न चेति**॥ व्यवहारश्शब्दप्रयोगः व्यवहारः कायचेष्टादिः। कुतो न वाच्यमित्यत आह—**तादृगिति**॥ यत्र शुक्तीदमंशे रजतभ्रमस्तत्रैव तत्समीपवर्तिनि सम्यग्रजते रजतत्वमुपलभ्यते, रजतस्य द्रष्टुमयोग्यत्वे न भवेत्। भवति च। तस्मादविपर्यस्तरजतदृश्य-

योगिरजतस्मरणेऽपि तस्य दृश्यत्वाभावान्न प्राङ् नेति व्याहारव्यवहारप्रतिभासाः। पुरोवर्तितन्मात्रावस्थोपलम्भेऽपि। पश्चात्तद्दृश्यतया तथा भविष्यतीति वाच्यम्; तादृक्प्रदेशनिवेशिनि रजते तथाविधकरणस्यैव पुंसो रजतत्वोपलम्भात्। अपरथा परस्परसन्निहितयोः रजतशुक्तिकयोः रजते रजतव्यवहारो न स्यात्।

यदि चायमसंसर्गाद्व्यवहारः। स यदि इदमिति रजतमिति च प्रतिभासमानांशयोः अतादात्म्यस्य वा असमवायस्य वाऽग्रहः, तर्हि संसर्गाभावापरपर्या·

स्फुरणमपि भूतले घटाभावग्रहे भूतलज्ञानमिव सामग्री, पूर्वं तदभावादयोग्यत्वं, तदानीं दर्शनयोग्यस्य हि अनुपलब्ध्याऽभावो ज्ञायतेऽभाववादिभिः। पश्चात्तु रजतस्य दर्शनयोग्यस्यादर्शनान्नेति व्याहारादयो भविष्यन्तीति व्यवस्था पूर्वोत्तरप्रत्यययोरित्याशङ्क्याह—**न चेति** ॥ पूर्वं रजतस्य दर्शनयोग्यता नास्ति, पश्चात्तु भविष्यतीत्यत्र कोशपानमेव शरणम्। वयं तु प्रतीमः—पूर्वमपि योग्यतास्तीति हट्टादौ पुरोदेशनिवेशिनि रजते प्रथमत एवालोकादिसहकृतनयनस्य पुंसो रजतोपलम्भस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः। अथ वा शुक्तिदेशनिवेशिनि सम्यग्रजते कामलादिदोष–दूषितलोचनस्यापि पुंसः प्रथमत एव रजते रजतत्वोपलम्भसंभवादित्यर्थः। यदि शुक्तीदमंशसन्निकृष्टत्वात् चक्षुषो न रजतत्वोपलम्भयोग्यतेत्याशयः तत्राह—**अपरथेति** ॥ तस्माद्रजतस्य दर्शनयोग्यत्वायोग्यत्वकृतोऽपि न प्रागुत्तरप्रत्ययभेद इति स्थितम्। इदानीं क्रमप्राप्तं चतुर्थविकल्पमनुवदति—**यदि चेति** ॥ तत्रापि च वक्तव्यम् - स किमसंसर्गाग्रहः प्रतिभासमानांशयोरतादात्म्यासमवाययोरग्रहः किं वा प्रतिभासमानांशयोरिति। प्रथमं पराकरोति—**स यदीति** ॥ **अप्रति-**

तया आरोप्यरजतस्यादृश्यत्वमस्तीत्यर्थः। तथाविधकरणस्य-यादृशकरणवतो भ्रमस्तादृशकरणस्येति यावत्। सम्यग्रजतस्य दृश्यत्वाभावे दोषमाह—**अपरथेति**। शुक्तीदमंशे सम्यग्रजते च रजतव्यवहारो न स्यात्। अयोग्यत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः। शुक्तिग्रहणं तु कोष्ठगत्या। नच सन्निहितस्य नयनादिसन्निकर्षादस्ति योग्यता देशान्तरस्थस्य तु तदभावे नास्ति योग्यतेति वाच्यम्—बाधकज्ञानसमयेऽपि व्यवहितसन्निकर्षाभावस्यानिष्टत्वात्, नच नञुल्लेख एव दर्शनयोग्यता, समीपवर्तिनि तदभावेऽपि दृश्यत्वाङ्गीकारात्। नच स्मर्यमाणेऽपि सा योग्यता, रजतपदाद्रजतस्मरणे तदभावेऽपि स्मरणस्य विवेचकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। असंसर्गाग्रहमुत्थापयति—**यदि चेति** ॥

सोऽपि किं प्रतिभासमानयोरुताप्रतिभासमानयोरिति विकल्प्याद्येऽप्यसंसर्ग-

यस्यासंसर्गस्य संसर्गिमात्रानतिरेकात्, अतिरेके वाऽपराद्धान्तापातात् इदमिति रजतमिति च संसर्गिमात्रग्रहे कथं तदभिन्नासंसर्गाग्रहात् व्यवहारः ? अप्रतिभासमानांशयोस्त्वसौ अतिप्रसङ्गी। तदेवं न विवेकाग्रहादयथाऽव्यवहारः। साक्षात्पारम्पर्यविकल्पानुपपत्तेश्च। न तावद्विवेकाग्रहः साक्षाद्व्यवहारमुपजनयेत्। रजतेच्छानिबन्धनो हि तदर्थिनः प्रयत्नः; तन्निबन्धनश्च शरीरपरिस्पन्दः। नापि परम्परया विपर्ययानुत्पादेन। नहि पुरोवर्तिनि रजतत्वाग्रहे समीहितसाधनतानुमानद्वारेणेच्छा ? रजतत्वस्यापक्षधर्मत्वात्। अथेच्छागोचररजतांशाविवेकसारूप्यात् प्रवृत्तिः

भासमानयोः—इत्यादिः स्पष्टार्थः। विपर्ययोत्पादानङ्गीकारे विवेकाग्रह इच्छोत्पादादिपरम्परयापि प्रवर्तको न भवतीत्युक्तम्, तत्र हेतुमाह—**न हि पुरोवर्तिनीति**॥ पुरोवर्तिनि रजतत्वं चेद्गृह्यते तदा ममेदं समीहितसाधनम्, रजतत्वात्, संप्रतिपन्नरजतवत् इत्यनुमाय प्रवृत्तिर्घटते। यदा तु पुरोवर्तिनि रजतत्वं न गृह्यते तदा रजतत्वादित्यस्य हेतोः पक्षे वृत्त्यभावात् कुतोऽनुमानम् ? कुतस्तरां समीहितसाधनतावसायादिच्छाप्रसवः कुतस्तमां परम्परया विवेकाग्रहो रजतरागान्धधियः प्रवृत्तिमादध्यादिति भावः। साक्षात्पारम्पर्यविकल्पानुपपत्तेश्चेत्यसिद्धं मन्वानस्याभिनवाख्यातिमतोपजीविनो मतमुत्थापयति—**अथेच्छागोचरेत्यादिना**॥ इच्छागोचररजतांशाविवेकेन सारूप्यं विद्यते यस्य भ्रान्तिगतस्या-

---

शब्देन संसर्गिमात्रं वा संसर्ग्यभावो वाभिधीयेतेति विकल्प्योभयं दूषयति—**स यदीति**॥ **तादात्म्यमिति** भाट्टमतानुसारिणः, समवाय इति नैयायिकाः।

अस्तु संसर्गिमात्रत्वमसंसर्गस्य तथाप्युपलम्भः कथमित्यत आह—**इदमिति**॥ संसर्गिणोरुपलम्भादेव तदुपलम्भोऽपि सिद्ध इत्यर्थः। अप्रतिभासमानयोरिति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**अप्रतिभासमानांशयोरिति**॥ पक्षचतुष्टयमुपसंहरति—**तदेवमिति**॥ एवं तावद्विवेकाग्रहस्य स्वरूपतो दुर्निरूपत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वाभाव उक्तः।

संप्रति स्वरूपमभ्युपगम्य तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं नास्तीत्याह—**साक्षादिति**॥ साक्षात्पक्षं प्रथमतो दूषयति—**न तावदिति**॥ इच्छाप्रयत्नाभ्यां कायपरिस्पन्दरूपायाः प्रवृत्तेर्व्यवहितत्वान्न विवेकाग्रहस्य साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वमित्यर्थः। ज्ञायमानयोर्विवेकाग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्युपगमात् ज्ञानं सिद्धवत्कृत्येच्छाप्रयत्नयोरुपन्यासः। पारम्पर्यपक्षं दूषयति—**नापीति**॥ पुरोवर्तिनि रजतत्वाग्रहे समीहितसाधनानुमानद्वारेणेच्छा न भवतीत्यन्वयः। तत्र हेतुः—**रजतत्वस्येति**॥ अपक्षधर्ममेवाह—**विपर्ययेति**॥

साक्षादेव। न च निवर्तकसारूप्यादभेदाग्रहणात् निवृत्त्यापातोऽपि। न हि प्रवर्तकेन निवर्तकेन वा सारूप्यमित्येव प्रवृत्तेः निवृत्तेर्वा हेतुः, किन्तु प्रवृत्तिहेतुसारूप्यात् प्रवृत्तिः; निवृत्तिरप्येवम्। सत्यरजते च प्रवर्तमानो रजतव्यक्त्यन्तरा-

---

विवेकस्य स तथोक्तः। तस्मात् विवेकाग्रहात् प्रवृत्तिः साक्षादेव भवतीत्यर्थः। ननु यः परमार्थस्थले प्रवर्तते स समीहागोचररजतांशस्य पुरोवर्तिनो विवेकाग्रहात् प्रवर्तते। तथाविध एव च विवेकाग्रहोऽस्ति भ्रान्तस्येति यदि प्रवृतिं वाञ्छसि तर्हि परमार्थस्थले निवर्तमानोऽभेदाग्रहान्निवर्तते। स चात्रास्तीति निवृत्तिरपि किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**न च निवर्तक इति**॥ तत्र हेतुमाह—**न हीति**॥ प्रवर्तकेन विवेकाग्रहेण सादृश्यं विद्यते अभेदग्रहस्य पराभिमतस्येत्येतावता भेदाग्रहः प्रवृत्तिहेतुर्न भवतीति निवर्तकेन भेदग्रहेण सादृश्यं विद्यतेऽभेदाग्रहस्येत्येतावता नाभेदाग्रहो निवर्तक इत्यर्थः। कस्मात्तर्हि प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इत्याशङ्क्याह—**किन्त्विति**॥ प्रवृत्तिहेतुः विवेकाग्रहः परमार्थस्थले तेन सह स्वरूपसारूप्यं सालक्षण्यं साम्यं विद्यते यस्य विवेकाग्रहान्तरस्य तत्तथोक्तम्। तस्मात्प्रवृत्तिः भ्रान्तिस्थले न तु तत्सदृशादभेदग्रहादित्यर्थः। निवृत्तिरप्येवं निवृत्तिरूपहेतुरूपसालक्षण्याद्भवति। तथा हि – निवृत्तिहेतुः परमार्थस्थले भेदग्रहः। तेन लक्षणसाम्यं विद्यते यस्य भेदग्रहान्तरस्य तस्मादेव निवृत्तिर्भवति, न तु तत्सदृशादभेदाग्रहादित्यर्थः। इममेव विभागं विवृणोति—**सत्यरजते चेत्यादिना**॥ वणिग्वीथ्यादिनिवेशिनि रजते प्रवर्तमानः समीहागोचररजतादभिन्नाकारां पुरोवर्तिनीं व्यक्तिमवगच्छति। रजतं च वाञ्छति जानाति च रजतत्वम्। तदनवगमे॰

शुक्तिशकले रजतत्वेन प्रतीते रजतजातीयत्वादिष्टसाधनत्वेनावगते तत्रेच्छा भवति। विपर्ययानभ्युपगमे रजतजातीयत्वहेतोरसिद्धत्वेनेष्टसाधनतानुमानाभावे न तत्रेच्छा संभवतीत्यर्थः। अविभ्रम इव विभ्रमेऽपीष्यमाणरजतेन पुरोवर्तिनो विवेकाग्रहादव्यवधानेनैव प्रवृत्तिरिति शङ्कते—**अथेति**॥ अभेदग्रहे विपरीतख्यातिप्रसङ्गान्निवर्तकग्रहणस्थल इव विभ्रमस्थलेऽप्यभेदाग्रहणस्य निवर्तकसारूप्यस्य भावान्निवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—**नचेति**॥ तर्हि कथमभ्युपगम्यत इत्यतः आह—**किंत्विति**॥ प्रसिद्धप्रवृत्तिहेतुसजातीयस्य च सामीप्यादव्यवहितपूर्वक्षणे भावान्न तु तत्सारूप्यादित्यर्थः। विपर्यये भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकथनाय सम्यग्रजतज्ञाने तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमुपपादयति—**सम्यग्रजत इति**॥ कोष्ठगतया रजतत्वजातिसमवायाद्रजतव्यक्त्यन्तरादविलक्ष-

दविलक्षणाकारां पुरोवर्तिनीं रजतव्यक्तिमवगच्छति जानाति च रजतत्वम्; इच्छति च रजतम्। न च तयोरसंबन्धमान्तरालिकं च व्यक्त्यन्तरमवगच्छतीति तावन्मात्रादेव तत्र प्रवृत्तिः। तदत्राप्यस्ति प्रवृत्तिकारणम्; निवृत्तिकारणं तु भेदग्रहो नास्तीति न निवृत्तिः। न च तत्र तादात्म्यबोधात् समीहागोचरेण रजतांशेन समवायबोधाद्वा समवायव्यापकलिङ्गबोधाद्वा प्रवृत्तिः, तादात्म्यस्याप्रामाणिकत्वात्; सम-

---

इच्छाया एवानुपपत्तेः। न च तयोः पुरोवर्तिसमीहागोचरयोः असंबन्धं जानाति। तदवगमे प्रवृत्त्यसंभवात् आन्तरालिकं च व्यक्त्यन्तरं तयोः तादात्म्यलक्षणं नावगच्छति, तस्याकिञ्चित्करत्वादिति इत्येतावन्मात्रादेव विवेकाग्रहपर्यायासंसर्गाग्रहादेव तत्र परमार्थस्थले प्रवर्तते। तच्च प्रवृत्तिकारणमसंसर्गाग्रहलक्षणं भ्रान्तिस्थलेऽपि विद्यत इति प्रवृत्तिर्घटते। निवृत्तिकारणं तु परमार्थस्थले भेदग्रहः। सोऽत्र भ्रमकाले नास्तीति न निवृत्त्यापात इत्यर्थः। ननु परमार्थस्थले नासंसर्गाग्रहणमात्रात् प्रवृत्तिः किन्तु पुरोवर्तिनः समीहागोचरेण रजतांशेन सह तादात्म्यबोधात्प्रवर्तते। समवायबोधाद्वा समवायव्यापकलिङ्गदर्शनाद्वेत्याशङ्क्याह — **न च तत्रेति**॥ क्रमेण हेतुमाह — **तादात्म्यस्येत्यादिना**॥ भिन्नयोः स्वरूपे स्थिते नष्टे वा नैक्यसंभवो रूप्यजातेश्च व्यक्तितादात्म्ये व्यक्तिमात्रं वस्तु स्यात्।

णाकारादिदमिति सामान्याकारेण पुरोवर्तिनीं व्यक्तिमवच्छति, जानाति च रजतत्वमिच्छति च रजतं वस्तुज्ञानपूर्वकत्वादिच्छायाः। इच्छति जानाति चेति विपर्ययेण क्रमो द्रष्टव्यः।

तर्हि भेदाग्रहः कथमित्यत आह — **न च तयोरिति**॥ समवायस्य विद्यमानत्वेन पुरोवर्तिरजतत्वजात्योरसंबन्धं नावगच्छतीत्यर्थः। तथापि नैरन्तर्येणव्यक्त्यस्फुरणे न प्रवृत्तिरित्यत आह — **आन्तरालिकमिति**॥ आन्तरालिकं च व्यक्त्यन्तरं पटादिकं नावगच्छतीत्यर्थः। मध्ये व्यक्त्यन्तरस्यास्फुरणे नैरन्तर्येण स्फुरणं सिद्धम्। तेन रजतत्वजातिव्यक्त्योर्नैरन्तर्येण स्फुरणे सत्यसम्बन्धाग्रहणादेव तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः। भवत्वेवं विपर्यये, सम्यग्ज्ञाने तु कथमित्यत्राह — **तदत्रेति**॥ भेदग्रहस्यैव निवर्तकत्वादत्र च तस्याभावान्निवृत्तिप्रसङ्ग इत्याह — **निवृत्तिकारणमिति**॥

नन्विष्यमाणरजतेन तादात्म्यबोधाद्रजतत्वसमवायाद्वा समवायव्यापकलिङ्गबोधाद्वा प्रवृत्तिः किं न स्यादित्यतः आह — **न चेति**॥ समवायाप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृत्य समवायव्यापकलिङ्गबोधादित्युक्तम्। प्रथमं पक्षं दूषयति — **तादात्म्येति**॥

वायस्य चाप्रत्यक्षत्वात्; प्रत्यक्षत्वस्य चक्षुषा प्रतिपन्नस्य संबन्धिविशेषणप्रतीतिजनकत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च समवायाप्रत्यक्षत्वसिद्धेः; समवायप्रतीतेश्च लिङ्गादेवावधारितानौपाधिकसंबन्धात् संभवात्; लिङ्गस्य तु साधारण्येन क्लृप्तशक्तिकत्वात्;

व्यक्तेश्च जातितादात्म्ये जातिमात्रमिति तादात्म्यस्य निखिलप्रमाणविकलतया नभस्स्थलनलिनायमानत्वान्न तद्बोधात् प्रवृत्तिरित्यर्थः। समीहागोचररजतजातेः पुरोवर्तिनि समवायबोधान्न प्रवर्तत इत्यत्र हेतुमाह—**समवायस्य चेति** ॥ ननु समवायस्याप्रत्यक्षत्वमसिद्धम्। इह घटे रूपसमवायो रूपसमवायवान् घट इति संयुक्तविशेषणविशेष्यभावेन तस्य प्रत्यक्षत्वात् इत्याशङ्क्याह—**प्रत्यक्षत्वस्य चेति** ॥ चक्षुः खलु संयुक्ते प्रतीतिमुत्पादयति। न च समवायस्य चक्षुषा संयोगोऽङ्गीकृतः स्वसंयुक्तद्रव्यविशेषणे च समवाये चक्षुषः प्रतीतिजनकत्वं क्वाप्यदृष्टं कल्पयितुमशक्यम्। अतोऽप्रत्यक्षत्वस्य सिद्धिरित्यर्थः। ननु समवायप्रतीत्यनुपपत्तिः प्रत्यक्षत्वकल्पिका भविष्यति इत्याशङ्क्यान्यथाप्युपपत्तिमाह— **समवाय इति** ॥ समवायप्रतीतेश्च लिङ्गादेव संभवान्न प्रत्यक्षत्वप्रापकत्वमिति शेषः। अवधारितोऽनौपाधिकः स्वाभाविको वह्निधूमयोरिव संबन्धः लिङ्गिना सह यस्य तत्तथोक्तम्, तस्मादित्यर्थः। ननु समवायस्याप्रत्यक्षत्वे न तेन लिङ्गस्य संबन्धग्रहणं प्रत्यक्ष एवाग्न्यादौ लिङ्गस्य संबन्धग्रहणदर्शनादित्याशङ्क्याह — **लिङ्गस्य त्विति** ॥ रूपरूपिणोः भिन्नयोः नियमेन सहोपलब्धिः तयोः संबन्धपूर्विका, स च न समवायादन्य इति साधारण्येन गृहीतशक्तिकत्वात् शुक्लो घट इति रूपरूपिणोः नियतसहोपलम्भो हि समवायस्यापकं सामान्यतो दृष्टं लिङ्गं स्वभावविप्रकृष्टार्थानुमापकं सामान्यतो दृष्टमिति च तल्लक्षणमाहुः। रूपादिज्ञानमिव चक्षुरादेरिति भावः। ननु तर्हि इन्द्रियमपि संबन्धे

द्वितीयं दूषयति —**समवायस्येति** ॥ तदेव कथमित्यत आह—**प्रत्यक्षत्वस्येति** ॥ अप्रत्यक्षत्वसिद्धेरित्यन्वयः। तत्र हेतुः— **संबन्धीति** ॥ मूलसंबन्धरहिते संबन्धिविशेषणे प्रतीतजनकत्वस्यान्यत्रादृष्टचरस्य समवाये कल्पयितुमशक्यत्वादिति यावत्।

चक्षुषस्संबन्धिविशेषणे प्रतीतिजनकत्वं मूलसंबन्धेन व्याप्तं शुक्लः पटः इत्यादिषु। स चात्र समवाये चक्षुषः संयोगसमवायाभावेन व्यावर्तमानः स्वव्याप्तं चक्षुषः प्रतीतिजनकमादाय निवर्तत इत्यर्थः। अप्रत्यक्षत्वे कथं समवायप्रतीतिरित्यत आह— **समवायेति** ॥ **लिङ्गस्य त्विति** ॥ समवायस्यादृष्टत्वेऽपि सामान्येन लिङ्गबोधजनकत्वस्य दृष्टत्वाल्लिङ्गितयैव च समवायस्य बोधान्नादृष्टतेत्यर्थः। इन्द्रियस्यापि संबन्धि-

इन्द्रियस्य तु साधारण्येनापि अकॢप्तशक्तिकत्वात्; सत्यपि संबन्धे रसादिप्रतीत्यजनकत्वात्; विषयविशेषे तु कल्पनीयत्वात्; कल्पनायाश्च गौरवदोषादयुक्तत्वात्; समवायख्यापकलिङ्गस्य चाविसंवादिपरस्परसाकाङ्क्षरूपरूपिणोः नियमेन सहो-

---

प्रतीतिं जनयतीति साधारण्येन गृहीतशक्तिकमित्याशङ्कयाह **इन्द्रियस्य त्विति** ॥ सत्यपि संबन्धे संयुक्तविशेषणविशेष्यभावलक्षणे रसादौ चक्षुषः प्रतीत्यजनकत्वादित्यर्थः। ननु चक्षुः संयुक्तविशेषणे रूपे प्रतीतिं जनयत् दृश्यते। तद्वत्समवायेऽपि भविष्यतीत्याशङ्कयाह—**विषयविशेषे त्विति** ॥ संयुक्तविशेषणे रूपे प्रतीतिं जनयति चक्षुरिति कल्पनायां गौरवं भवति। संयुक्ते जनयतीति तु लाघवम्। गौरवाच्च लाघवं न्याय्यं इति भावः। संयोगो द्रव्ययोरेवेति तु कुलधर्म एव। रूपस्यापि संयोगयोग्यत्वात् गुणस्य। तदेवं रूपवत्संयुक्तविशेषणेऽपि समवाये चक्षुः प्रतीतिं जनयतीति कल्पयितुमशक्यत्वात् न समवायबोधात् प्रवृत्तिरिति स्थितम्। नापि समवायख्यापकलिङ्गावबोधात् प्रवृत्तिरिति परिशिष्टा प्रतिज्ञा। तत्र हेतुमाह—**समवायख्यापकलिङ्गस्य चेति** ॥ समवायलिङ्गस्य प्रवृत्तिसमये साकल्येनानवभासनात् परमार्थस्थले समीहागोचररजादौ पुरोवर्तिनि समवायख्यापकलिङ्गावबोधात् प्रवर्तत इति न पार्यते वक्तुम्। कथंभूतस्य लिङ्गस्येत्यपेक्षायामाह—**अविसंवादीति** ॥ स्फटिकलौहित्ययोरिव न विद्यते विसंवादो ययोस्तावपि सवादिनौ तौ परस्परसाकाङ्क्षौ च तौ रूपरूपिणौ च तयोरिति

विशेषणे प्रतीतिजनकत्वं सामान्येन सिद्धमित्यत आह—**इन्द्रियस्य त्विति**। तत्र हेतुमाह—**सत्यपीति** ॥ चक्षुषः संयुक्ते फलादौ सत्यपि संयुक्तसमवाये रसादिप्रतीत्यजनकत्वेन संबन्धिविशेषणे प्रतीतिजनकत्वस्यानियतत्वात्। न च तत्रायोग्यत्वादप्रतीतिः। योग्यस्थलेऽपि मूलसंबन्धादेव शौक्ल्यादिप्रतीतिरित्यर्थः। मा भूत्सामान्येन शक्तिः कॢप्तशक्तिः तथापि रूपसमवायवान्पट इति प्रत्ययबोधेनैव समवायलक्षणविशेषविषये चक्षुषश्शक्तिराश्रयणीया इत्यत आह—**विशेषेति** ॥ अस्तु प्रमाणवत्त्वात् कल्पनादोषः इत्यत आह—**कल्पनायाश्चेति** ॥ रूपसमवायवानिति प्रतीतेर्वृक्षादिगतिक्रियोपलम्भेन वायुर्वातीति प्रतीतिवदनुमानतोऽप्युपपत्तेः। असंबन्धस्य समवायस्य प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियस्य च तत्र प्रतीतिजननसामर्थ्यमिति कल्पनायां गौरवप्रसङ्गादित्यर्थः। अस्तु तर्हि सम्यग्व्रजते लिङ्गेन समवायलिङ्गतः प्रवृत्तिः, तथापि विभ्रमस्थले अख्यातिप्रसङ्ग इत्यत आह—**समवायेति** ॥ अविसंवादि-

पलब्धेः साकल्येनानवभासनात्; अविसंवादित्वविशेषणस्य व्यवहारोत्तरकालमध्यव-सेयत्वात्; तदेकदेशावगमस्य विभ्रमेऽपि वर्तमानत्वात्; सत्यपि समवायबोधे

विग्रहः। धवलः प्रासाद इति सहोपलब्धिव्युदासार्थम् परस्परसाकाङ्क्षग्रहणं; एतच्च जातिव्यक्त्यादीनामुपलक्षणार्थम्। तयोर्नियमेन सहोपलब्धिः। शुक्लो गौः खण्डो गौः इत्यादिका समवाये लिङ्गम्। तमन्तरेण भिन्नयोरेवंविधोपलम्भासंभवादित्यर्थः। ननु तस्य साकल्येन प्रवृत्तिसमयेऽनवभासः कुत इत्याशङ्क्याह— **अविसंवादित्वेति**॥ ननु यद्यपि साकल्येनावभासो नास्ति तथापि रूपरूपिणोः सहोपलब्धिमात्रं विद्यत एवेत्याशङ्क्याह—**तदेकदेश इति**॥ लिङ्गैकदेशावगमस्य रूपरूपिणोः सहोपलम्भमात्रावगमस्य स्फटिकलौहित्यादिविभ्रमेऽपि विद्यमानत्वान्न समवायव्यापकत्वमित्यर्थः। समवायस्य प्रत्यक्षत्वमभ्युपगम्याह—**सत्यपीति**॥ यद्यपि समवायबोधात् परमार्थस्थले प्रवृत्तिः संभवति, तथापि न भ्रान्तिस्थले समवायोऽस्ति समीहागोचररजतजातेः पुरोवर्तिनि वृत्तित्वाभावादित्यर्थः। ननु शुक्तिरेव

परस्पराकांक्षारूपरूपिणोर्नियमेन सहोपलब्धिस्समवायलिङ्गम् तस्य साकल्येनावभासनादित्यर्थः। स्वयं वियुक्तयोरपि पटघटयोः सहोपलम्भोऽस्तीति नियमेनेत्युक्तम्। नियमेन सहोपलब्धिः घटरूपालोकयोरस्तीत्यत उक्तम्—**नियमरूपरूपिणोरिति**॥ संबन्धिनोरिति यावत्। तथापि तत्रैव व्यभिचारः संबन्धित्वान्नियमेन सहोपलम्भाच्चात उक्तं **परस्पराकांक्षेति**॥ घटरूपालोकयोरवस्थाने परस्परनिरपेक्षत्वादव्यभिचार-इत्यर्थः। एतत्सर्वं समवायरहिते पीतश्शंखस्तिक्तो गुड इत्यादावपि अस्तीत्यत उक्तम् **अविसंवादीति**॥ अत्र रूपरूपिशब्देनावयवावयविजातिव्यक्तिगुणगुण्यादयः सर्वेऽप्ययुतसिद्धास्समानाधिकरणयोग्या विवक्षिताः। तेषां चैकैकोपलम्भस्य समवायाप्रत्यायकत्वेन सहोपलम्भ इत्युक्तम्। अत्र चैतादृशस्सहोपलम्भो रूपरूपिसंबन्धनियतः विशिष्टसहोपलम्भत्वाद्व्यतिरेकेण स्तम्भकुम्भोपलम्भवदिति समवायप्रत्यायकं लिङ्गं तस्य कार्त्स्न्येनानवगमादिति भावः।

कथं लिङ्गस्य साकल्येनानवगतिरित्यत आह—**अविसंवादीति। तदेकदेशेति**॥ परस्पराकांक्षरूपरूपिसहोपलम्भमात्रस्य समवायरहितेषु पीतशंखादिविभ्रमेष्वपि भावेऽनैकान्तिकत्वादित्यर्थः। भवतु वा येन केन चिल्लिङ्गेन समवायावगमः। तथापि न तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं भ्रमाभ्रमप्रवृत्तिष्वननुगमादित्याह—**सत्यपीति**॥

तस्योभयाननुगतस्याप्रवृत्तिहेतुत्वात्; अन्यथाख्यातेश्च प्रतीतिपराहत्यादिदोषदूषितत्वात्; उभयानुगतस्यैव प्रवृत्तिकारणत्वोपपत्तेः; विभ्रमे भेदग्रहं विहाय निवृत्तेरदर्शनाच्चोभयाननुगतस्याभेदाग्रहस्य कारणताकल्पनायोगः ॥

तदेतदयुक्तम्। तथा हि— इदमत्र संप्रधार्यम्— इच्छा स्वगोचरे प्रवृत्ति-

---

रजतव्यक्त्यात्मना भातीति युक्तः समवाय इत्याशङ्क्याह—**अन्यथाख्यातेश्चेति** ॥ अन्यदन्यथा प्रतीयत इति प्रतीतिपराहतं, सर्वत्रानाश्वासोऽनालम्बनता ज्ञानस्य, साकारतादोषश्च प्रसज्यत इत्यर्थः। एवं तावन्मतान्तरं निराकृत्य स्वमतमुपसंहरति — **उभयानुगतस्यैवेत्यादिना** ॥ उभयत्र परमार्थस्थले भ्रान्तिस्थले चानुगतस्यैव प्रवृत्तिकारणतोपपत्तेः विवेकाग्रहापरपर्यायस्यासंसर्गाग्रहस्यैव प्रवर्तकत्वमित्यर्थः। तर्ह्यभेदाग्रहस्योभयानुगतस्य निवृत्तिकारणत्वमपि कल्प्यतामित्याशङ्क्योपसंहरति—**निवृत्तेश्चेति** ॥ विभ्रमकाले भेदज्ञानं विहायाभेदाग्रहे सत्यपि निवृत्तेरदर्शनात् न तस्योभयानुगतिरस्तीति न निवृत्तिकारणत्वं कल्प्यमित्यर्थः।

शङ्कितं मतं प्रत्याख्याति—**तदेतदयुक्तमिति** ॥ परमार्थस्थलेऽपीच्छागोचररजतांशाविवेकात् प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम्, संसर्गाभावस्य संसर्गिमात्रानतिरेकिणः संसर्गिग्रहे ग्रहानुपपत्तेरिति प्रागुक्तन्यायेनैव, तथाप्यधिकमाविष्कर्तुं विकल्पयति—

अस्तु तर्हि सामानाधिकरण्येन सामान्यविशेषयोः संसर्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरित्यत आह—**अन्यथाख्यातेश्चेति** ॥ रजतज्ञानस्य शुक्तिशकलालम्बनत्वेन प्रतीतिविरोधात्। असतश्च संसर्गस्य प्रतिभासे असत्ख्यातिप्रसङ्गात्। विषयव्यभिचारे विज्ञानानामनाश्वासप्रसङ्गात् अन्यथाख्यातिरनुपपन्नेत्यर्थः। आदिशब्देनानालम्बनत्वादयो गृह्यन्ते। तस्मादस्मदभिमतस्यैव प्रवृत्तिकारणत्वमित्याह—**उभयानुगतस्येति** ॥ भेदाग्रहस्येति यावत्। यदुक्तमभेदाग्रहान्निवृत्तिरिति तत्राह—**निवृत्तेश्चेति** ॥ किं अभेदाग्रहस्य विभ्रमे सद्भावमात्रेणापद्यते कारणता; किं वा अन्यत्र निवृत्तिकारणत्वेन क्लृप्तत्वान्नाद्यः—सत्यपि तस्मिन् भेदग्रहस्यैव भ्रमे निवर्तकत्वेनाभ्युपगन्तव्यत्वात्। नापि द्वितीयः, अविसंवादिभ्रमस्थले भेदग्रहस्यैव निवृत्तिकारणत्वेन क्लृप्तत्वात्। न च तत्र व्यभिचारित्वादभेदाग्रहः कारणं, भ्रमे तस्य प्रयोजकत्वाभावात्। न च निवृत्तिकाले तस्यापि सद्भावेन कारणत्वं, सत्यपि तस्मिन् पूर्वं निवृत्तेरदर्शनेन व्यभिचारित्वात् कारणत्वकल्पनायोगादतो भेदग्रहस्य निवृत्तिहेतोरभावान्निवृत्तिप्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः। एतद्दूषयति—**तदयुक्तमिति** ॥ इच्छा इष्यमाणे प्रवृत्तिजनिका

जनिका, किंवा तदविवेकिनि इति । यद्याद्यः कल्पः, कथं रजतार्थी शुक्तिकामुपादत्ते ? यदि द्वितीयः तदभेदाग्रहोऽपि तर्हि निवृत्तिं किं न प्रयोजयेत् ? लोष्टादौ तथोपलम्भात् । भेदग्रहस्तत्र निवर्तक इति चेत्, अभेदाग्रहेऽपि संभवति कुतो विनिगमनम्? अभेदाग्रहस्य प्रयोजकतायां गौरवम्, इतरत्र लाघवमिति चेत्, तर्हि इच्छापि स्वगोचरे प्रवृत्तिजनिकेति लाघवमिति स्वागोचरेऽपि कथमविवेकमपेक्ष्य प्रवर्तयेत् ? उभयानुगतिलाभादित्थमाश्रीयते इति चेत्, न; अयथाज्ञानाङ्गीकारेण पुरोवर्तिनीच्छासंभवे स्वगोचर एवेच्छा प्रयोजिकेति प्रयोजकाङ्गीकारेऽपि उभयानुगतिलाभात् । प्रतीतिपराहत्यादिदोषादयथाज्ञानमयुक्तमिति चेत्, कथं

तथा हीत्यादिना ॥ इत्यत आरभ्य स्पष्टार्थः । अयथाज्ञानाभ्युपगमे कथं प्रतीतिपराहतिः ? न कथंचिदित्याक्षेपमाविष्कर्तुं विकल्पयति—**शुक्तिकाकारस्येत्यादिना** ॥ इदं सितभास्वरं रूप्यमिति सामानाधिकरण्येन बोध्यस्य विद्यमानत्वात् सितभास्वरपुरोवर्तिद्रव्यमात्रस्य रजतात्मनावभासो नास्तीत्युक्ते तवैव प्रतीतिविरोधो भवतीत्यर्थः ।

उतेष्यमाणादगृहीतविवेक इति विकल्पार्थः । आद्यं दूषयति—**कथमिति** ॥ शुक्तिशकलस्येष्यमाणत्वाभावादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**यदि द्वितीय इति** ॥ इष्यमाणेन भेदाग्रहवदभेदाग्रहस्यापि विद्यमानतया निवृत्तिरपि स्यादित्यर्थः । तच्छब्देनेष्यमाणमुच्यते । लोष्टादौ भेदग्रहस्यैव निवर्तकत्वमिति शङ्कते—**भेदग्रह इति** ॥ उभयस्य सम्भवे सति भेदग्रहस्यैव निवर्तकत्वं कल्पयितुमशक्यम् नियामकप्रमाणाभावादिति परिहरति—**अभेदाग्रहेपीति** ॥ विनिगमकारणमाशङ्कते—पूर्ववादी-**अभेदाग्रहस्येति** ॥ विभ्रमे सत्यपि अभेदाग्रहे निवृत्यभावेन तस्य कारणत्वाभावे भेदग्रहस्यैव कारणत्वेनाभ्युपगन्तव्यत्वात् पाषाणादिषु अभेदाग्रहस्य निवर्तकत्वे प्रयोजकद्वैविध्येन कल्पनागौरवात्, भेदाभावाग्रहस्यैव विशिष्टस्य विलम्बप्रतीतिकत्वात् भेदग्रहस्य च शीघ्रप्रतिपत्तिकत्वेन तस्यैव कारणत्वादित्यर्थः । परिहरति—**तर्हीति** ॥ इच्छावशादिष्यमाणाविवेकिनि प्रवृत्तिस्वीकारात् इष्यमाणे प्रवृत्तिरिति कल्पने लाघवमित्यर्थः । इष्यमाणाविवेकस्य भ्रमाभ्रमसाधारण्यात् इच्छा स्वविषयाविवेकिन्येव प्रवृत्तिहेतुरिति शङ्कते—**उभयेति** ॥ शुक्तिशकलस्य भ्रान्त्या रजततापन्नत्वात्तत्रापीच्छासंभवेन भ्रमाभ्रमयोरिच्छा स्वविषये प्रवर्तयतीति कल्पनेत्यनुगतिलाभादविवेकपक्षो न स्वीकार्य इति परिहरति—**न अयथेति** ॥ शुक्तिकाकारस्य रजतज्ञानालम्बनत्वे प्रतीतिविरोधः किं वाऽसितभास्वरपुरोवर्तिद्रव्यमात्रस्येति

प्रतीतिपराहतिः ? शुक्त्याकारस्य रजतात्मना प्रतिभासाभ्युपगमे सा स्यात्, सितभास्वरस्य वा पुरोवर्तिद्रव्यमात्रस्य ? नाग्रिमः कल्पः अनभ्युपगमात्। पश्चिमानभ्युपगमे तु भवत एव प्रतीतिविरोधः। तदुक्तम्—

"यः प्रतीतिविरोधस्तु स स्वदोष उदाहृतः।
सामानाधिकरण्येन बोधाद्रूप्यमिदं सितम्॥" इति।

अनाश्वासस्तु अख्यातिमतेऽपि समानः। दोषाभावभावाभ्यां विषयविवेकसिद्धिरपरत्रापि स्यात्। न च दोषाभावेऽपि अग्रहाशङ्काव्यावृत्तिः। न हि अदुष्टमित्येव

ननु अरजतमपि चेत् रजतात्मना क्वचिदवभासमानमङ्गीक्रियते ; तदा परमार्थस्थलेऽपि अरजतं रजतमिति प्रतीयते रजतमेव वेत्यनाश्वासोऽर्थानिश्चयश्च सर्वत्रापद्यत इत्याशङ्क्याह—**अनाश्वासस्त्विति**॥ अख्यातिपक्षेऽपि क्वचिदिदं रूप्यमिति स्मरणाविवेकदर्शनादन्यत्रापि किं स्मरणाविवेकः एव आहोस्वित् ग्रहणमित्यनाश्वासः समान इत्यर्थः। अथ यत्र कारणदोषः तत्रैवाविवेको, दोषाभावे तु ग्रहणात्मकं सम्यग्ज्ञानमेवेति व्यवस्था आस्थीयते तत्राह—**दोष इति**॥ तर्हि अन्यथाख्यातिमतेऽपि यत्र दोषस्तत्रायथार्थज्ञानं न सर्वत्रेति व्यवस्था सुस्थैवेत्यर्थः। पूर्वं साम्यमभिधायेदानीं दोषाभावभावाभ्यां विवेकसिद्धिस्तत्पक्षे न सिद्ध्यतीति विशेषं दर्शयति—**न च दोषाभावेऽपीति**॥ दोषो नास्तीत्येतावता विवेकाग्रहोऽपि नास्त्येवेति निश्चेतुं न शक्यते शङ्काव्यावर्तकाभावादित्यर्थः। ननु दोषाभावे निर्दुष्टमिन्द्रियं सम्यग्ज्ञानं जनयिष्यति। ततोऽग्रहाशङ्का व्यावर्तत इत्याशङ्क्याह—**न हीति**॥

विकल्प्यानभ्युपगमेनाद्यं दूषयति—**शुक्तिकाकारस्येति**। द्वितीयपक्षे प्रतीत्यानुकूल्यमेव, इदं रजतमिति सामानाधिकरण्येन प्रतीतेः तदनभ्युपगम एव प्रतीतिविरोध इत्यत्राह—**पश्चिमेति**॥ उक्तेऽर्थे **ब्रह्मसिद्धिकार**संमतिमाह—**तदुक्तमिति**॥ क्वचिद्विषयव्यभिचारेण सर्वविज्ञानेष्वनाश्वासे क्वचिदविविक्तज्ञानद्वयेन सर्वविज्ञानेष्वपि तथाभावशङ्काया अनाश्वासो गुरुमतेऽपि तुल्य इत्याह—**अनाश्वासस्त्विति**। यत्र दोषस्तत्रैव विवेकः, यत्र विवेकस्तत्र दोष इत्यख्यातिपक्षेऽपि नानाश्वास इत्याशंक्य साम्येन परिहरति—**दोषेति**॥ यत्रैव दोषस्तत्रैव विषयव्यभिचारज्ञानमिति विपरीतख्यातिपक्षेऽपि नानाश्वास इत्यर्थः।

एवं साम्येन परिहृत्याख्यातिपक्षे एवानाश्वासान्निवृत्तिर्न स्यादित्याह—**न च दोषेति**॥ कुतो न वाच्यं न निवृत्तिरित्यत आह—**न हीति**॥ किं तर्हि कार्यं जन-

कारणं कार्यं जनयेत्, समग्रं तु। तथा समग्रता तु कार्यप्रसवावसेया। तथैव च कार्यमनुमिमानस्य परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गः। कारणानुमेयत्वे ज्ञानस्य स्वसंवेदनसमयहानिः। एतेन बाधकज्ञानादूर्ध्वमालम्बनाभावात् प्राङ् नाजनि तज्ज्ञानमिति

ननु समग्रतापि दोषाभावावसेया भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**समग्रता त्विति** ॥ ननु भवतु कार्योत्पादकलिङ्गगम्या समग्रता ; तथापि दोषाभावे समग्रतायाः सिद्धत्वात् कार्योत्पादो भविष्यतीत्यनुमीयत इत्याशङ्क्याह—**तथैव त्विति** ॥ कार्यप्रसवानुमेया समग्रता ; समग्रतानुमेयश्च कार्यप्रसव इति दुरुत्तरमितरेतराश्रयमासज्जत इत्यर्थः। किञ्च दोषाभावे कारणपौष्कल्यात् सम्यग्ज्ञानोदयो भविष्यतीत्यनुमिमानस्य स्वसिद्धान्तध्वंसप्रसङ्ग इत्याह—**कारणेति** ॥ **स्वसंवेदनमिति** ॥ पक्षक्षतिप्रदर्शनेन चोद्यान्तरं चूर्णितमित्याह—**एतेनेति** ॥ बाधाधीनालम्बनवैधुर्याधिगम्ये हि **ज्ञानानुदये** स्वपक्षक्षतिरेवेत्यर्थः। तदेवं दोषाभावेऽपि सम्यग्ज्ञानोदयानिश्चयान्नाग्रहाशङ्काव्यावृत्तिरिति स्थितम्। तर्हि तवापि समानोऽयं दोष इत्याशङ्क्याह—

येदित्यत आह-**समग्रं त्विति** ॥ कारणानां समग्रता कार्यजनिकेत्यर्थः। तर्हि दोषाभावे समग्रताप्यस्तीत्यत आह—**समग्रता त्विति** ॥ भेदग्रहणलक्षणकार्येणैव समग्रतावसेया न दोषाभावात्। निर्दुष्टेऽपि चक्षुषि कदाचिद्विषयसन्निकर्षादिकारणपौष्कल्याभावेन दोषाभावस्यानैकान्तिकत्वादित्यर्थः। तर्हि विशिष्टमेघोन्नतिदर्शनेन वृष्टिजन्मानुमानवत् सामग्रीदर्शनादेव कार्यजन्मापि स्यादित्यत आह—**तथैवेति** ॥ मेघोन्नतिवत् सामग्र्याः प्रत्यक्षत्वाभावात् कार्येणैव सामग्र्यवगमाच्च कार्यजन्मावगम इति परस्पराश्रयमित्यर्थः।

स्वनिष्ठज्ञानस्य वर्तमानदशायां स्वेनैव सामग्र्यनुमेयत्वे स्वप्रकाशत्वभङ्गप्रसङ्ग इत्याह—**कारणेति** ॥ एवमनाश्वासं प्रतीतिविरोधं च परिहृत्य अनालम्बनत्वमुक्तपरिहारातिदेशेन निराचष्टे—**एतेनेति** ॥ एतेन प्रतीतिविरोधपरिहारेणेति यावत्। आलम्बनाभावश्शुक्तेरनालम्बनत्वादिदमंशस्य वा? नाद्यः-स्वतोऽपि ग्रहणस्य शुक्तिकाग्रहणेन निरालम्बनत्वप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः—बाधदशायामपीदमंशस्यालम्बनत्वानपायात्। कस्यचिदालम्बनस्य वक्तुमशक्यत्वात् सालम्बनत्वे च दोषसत्त्वासत्त्वाभ्यां भ्रमाभ्रमव्यवस्थोपपत्तिरित्यर्थः। दोषाभावेऽपि विपर्ययाभावः कथमित्याशंक्य दोषस्य विपर्ययकारणतया कारणाभावे कार्याभावनिश्चयो भवत्येव, व्याप्तत्वादिति परिहरति—

कल्प्यत इत्यपास्तम् । दोषाभावनिश्चये तु अयथाज्ञानानुत्पत्तिनिश्चयः स्यात्, असति कारणे कार्यानुत्पादनियमात् । औत्सर्गिको व्यवहारः विसंवादात् व्यावृत्तिरित्यपि तुल्यम् । आलम्बनमप्यनिर्वाच्याङ्गीकारे यथाप्रतिभासमस्त्येव अविद्यामयं रजतम् । अन्यथाख्यात्यङ्गीकारे तु पुरोवर्तिन एव रजतात्मनाऽऽलम्बनत्वे को दोषः ? तेनाकारेणासतः कथं तथालम्बनत्वमिति चेत्, तदाकारेणासतः तदुचितव्यवहारयोगोऽपि कथम् ? व्यवहारः प्रत्यक्षसिद्धो विषयश्च तथा नास्तीत्यन्यथासिद्धत्वादयथा-

---

दोषाभावेति ॥ तन्त्वभावे पटाभावनिश्चयनियमात् दोषाभावे तत्कार्यविपर्ययाभावः सुखावसेय इति भावः । दोषस्य च विवेकाग्रहहेतुत्वे वस्तुग्रहहेतुत्वमपि स्यात्तस्यातिरेकिणोऽभावादग्रहस्यापि ग्रहादनतिरेकादतिरेकेऽप्यनादित्वादिति द्रष्टव्यम् । अनाश्वासस्त्वन्यथाख्यातिपक्षेऽपि तुल्य इत्युक्ते यं परिहारं व्याहरति प्राभाकरः, सोऽस्माकमपि सम इत्याह—**औत्सर्गिक इति** ॥ अयथार्थज्ञानाङ्गीकारे निरालम्बनज्ञानाङ्गीकारप्रसरमुररीकारयति प्राभाकरः । तमपाकरोति — **आलम्बनमपीति** ॥ नन्वन्यथाख्यात्यवलम्बनेन कोलाहले कथमनालम्बनापलापो निखिलप्रमाणविकलानिर्वाच्यालम्बनेनेत्याशङ्क्याह—**अन्यथाख्यातीति** ॥ नात्रान्यथाख्यातिसिद्ध्यैव सिद्धान्तसिद्धिं सिषाधयिषति किन्तु पररहस्यमप्युररीकृत्य दुर्मुखरप्रभाकरनिराकरणं सुकरमित्युररीकृत्य पररहस्योद्घाटितं दोषराशिं पर्यहार्षीदाचार्य इत्यनुसर्तव्यम् । रहस्यं पुनःख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिसिद्धानिर्वाच्यख्यातिरेवेति विपश्चितमन्यत्रेति नेह विपञ्च्यते । **तेनाकारेणेत्यादि** स्पष्टार्थम् ॥ इदं रजतमिति

दोषाभावेपीति ॥ ननु चक्षुषो यथार्थज्ञानजननस्वभावस्य कथमयथार्थज्ञानजनकत्वं, स्वभावविरोधादित्याशंक्य अख्यातिपक्षे ज्ञानानां यथार्थव्यवहारजननस्वभावानामयथार्थव्यवहारजनकत्ववदुपपत्तेर्नैवमिति परिहरति — **औत्सर्गिकेति** ॥ इदमंशस्य भावेऽपि रजतस्याभावादनालम्बनत्वपरिहारः कथमित्याशंक्य मायावादिमते अनिर्वचनीयस्य रजतस्याभ्युपगमान्नैवमिति परिहरति —**आलम्बनमिति** ॥ तथाप्यन्यथाख्यतिपक्षे रजताभावादनालम्बनत्वं तदवस्थमित्याशंक्य शुक्तेरेव रजतज्ञानालम्बनत्वाददोष इति परिहरति—**अन्यथेति** ॥ असत्ख्यातिदोषप्रसङ्ग इति शङ्कते पूर्ववादी —**तेनेति** ॥ प्रतिबन्दिन्यायेन परिहरति—**तदाकारेणेति** ॥ तदाकाराणासतस्तज्ज्ञानविषयत्वाभावात्तदाकारेणासतस्तद्व्यवहारविषयत्वमपि न भवेदित्यर्थः । वैषम्यमाशङ्कते पूर्ववादी —**व्यवहार इति** ॥ व्यवहारे विषयसत्यत्वानुमानमपि स्यादित्या-

व्यवहाराङ्गीकार इति चेत्, अयथाज्ञानेऽपि समः समाधिः। ज्ञानं न प्रत्यक्षमङ्गीक्रियत इति चेत् नित्यानुमेयविज्ञानवादिनो मीमांसकस्य शिरसि पतत्वयं वज्रप्रहारः। मानसवेदनीयत्वे स्वसंवेदनत्वे साक्षिवेद्यत्वे वा न कोऽपि दोषः; तथापि न विभ्रमस्थले ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षः इति चेन्न, एतावन्तं कालं इदं रजतमित्यभादित्यनुसन्धानात्, प्राक् च बाधात् सत्यरजतज्ञानाद्विशेषानुपलम्भात्; तदुपलम्भे वा तथा व्यवहारानुपपत्तेः। संवादविसंवादाभ्यां संवेद्यसत्त्वासत्त्वविनिश्चयेन संवित्तिसत्तासत्तयोर्निश्चये स्वसंवेदनसंवेदनाभ्युपगमहानिः। व्यभिचारि च ज्ञेयं न ज्ञानमनुमापयेत्, ज्ञानरत्यस्तसमयेऽपि ज्ञेयसद्भावात्। न च ज्ञानं न ज्ञेयानुमेयम्; ज्ञेयाभावानुमेयस्तु ज्ञानाभाव इति सांप्रतम्; प्रत्यक्षप्रतियोग्यधिकरणस्य प्रति-

---

ज्ञानं प्रत्यक्षसिद्धम्। विषयश्च तथाभूतो नास्तीति प्रकारान्तराभावादयथार्थत्वमाश्रीयत इति समः परिहार इत्याह—**अयथाज्ञानेऽपि समः समाधिरिति**॥ ज्ञानं प्रत्यक्षमित्याद्यतिरोहितार्थम्। एतावन्तं कालमिदं शुक्तिकाशकलं रजतमित्यभात् इति उत्तरकाले रजतज्ञानानुसन्धानदर्शनादनुसन्धानस्य च पूर्वज्ञानसापेक्षत्वात् भ्रान्तिकाले सामानाधिकरण्यज्ञानं प्रत्यक्षमित्याह—**नैतावन्तमिति**॥ नन्वस्य भ्रान्तित्वादेव न सत्यरजतज्ञानवत् प्रत्यक्षत्वसंभव इत्याशङ्क्याह - **प्राक् च बाधादिति**। ज्ञानानां स्वतःप्रमाण्याभ्युपगमादेव यावद्बाधं न विशेषोपलम्भ इत्यर्थः। सत्यरजतज्ञानादस्य भ्रान्तित्वविशेषोपलम्भे वा दानादिव्यवहारो न स्यात् इत्याह—**तदुपलम्भे चेति**॥ ननु संवादविसंवादाभ्यां संवेद्यसत्त्वासत्त्वनिश्चयौ भवति। तेन च संवित्तिसत्तासत्तयोः निश्चयो घटादौ दृष्टः। इह च विसंवादात् संवेद्यासत्त्वानिश्चयेन भ्रान्तौ संवित्सत्ताभावो निश्चीयत इत्याशङ्क्याह —**संवादेति**॥ किंचा-

---

शंक्य विषयाभावग्राहकप्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धत्वात्तद्विरोधादनुमानुत्थानान्नैवमिति - परिहरति - **अन्यथासिद्धत्वादिति**॥ विषयाभावेऽपि ज्ञानस्य प्रत्यक्षसिद्धतया अस्मन्मतेऽपि न दोष इति परिहरति सिद्धान्ती - **अयथाज्ञानेपीति**॥ ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमसिद्धमिति शङ्कते—**ज्ञानमिति**॥ भाट्टमते ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभावेऽपि तार्किकमते प्राभाकरवेदान्तिमते ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाददोष इति परिहरति—**नित्यानुमेयेति**॥ ग्रहणस्मरणयोः प्रत्यक्षत्वेऽपि विपर्ययस्य तदसिद्धमिति शङ्कते—**नचेति**॥ प्रतियोग्यधिकरणयोर्ज्ञानात्मनोरुभयोरपि प्रत्यक्षत्वेनात्मनि ज्ञानाभावस्य भूतले घटाभाववत् प्रत्यक्षतोपपत्तेरनुमानवैयर्थ्यमिति परिहरति—**प्रत्यक्षेति**॥

षेधस्यापि प्रत्यक्षतोपपत्तौ अनुमानवैयर्थ्यात्, असति च ज्ञेये ज्ञानोत्पत्तिविरोधासिद्धावव्यापकस्य ज्ञेयस्याभावादव्याप्यस्य ज्ञानस्याभावानुमानायोगादतिप्रसङ्गात्। उक्तं हि—

"अन्यथैकनिवृत्त्यान्यविनिवृत्तिः कथं भवेत्।
नाश्ववानिति मर्त्येन न भाव्यं गोमतापि किम्॥" इति।

व्यभिचारि धूमदर्शनाद्दहनानुमानं दृष्टं, ज्ञेयं च ज्ञानं व्यभिचरति। ततो न ज्ञेयसत्तानिश्चयाधीनः संवित्तिसत्तानिश्चय इत्याशङ्क्याह—**व्यभिचारि चेति**॥ ज्ञेयानुमेयं ज्ञानमिति वयमपि न ब्रूमः। किन्तु ज्ञेयाभावानुमेयो ज्ञानाभाव इत्याशङ्क्याह—**न चेति**॥ प्रतिषेध्यं ज्ञानं प्रतियोग्यभिधीयते। अधिकरणमाश्रयो रजतज्ञाननिषेधस्य शुक्तिशकलं प्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणे यस्य स तथोक्तः। एतदुक्तं भवति-धर्मिप्रतियोगिग्रहणपूर्वकं हि ज्ञानाभावानुमानं वक्तव्यम्। धर्मिप्रतियोग्यतिरिक्तश्च ज्ञानाभावो न भवतामस्ति। ततस्तयोः प्रत्यक्षत्वे ज्ञानाभावस्यपि प्रत्यक्षत्वसिद्धौ व्यर्थमनुमानमिति। किं च व्यापकवह्न्यभावेन व्याप्यधूमाभावोऽवगम्यते। न च ज्ञानज्ञेययोः व्याप्यव्यापकभावोऽस्ति अतीतादौ ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञानोदयदर्शनादित्याह—**असति चेति। अतिप्रसङ्गादिति।** अयमर्थः—लिङ्गलिङ्गिनोः स्वाभाविकाविनाभावलक्षणव्याप्तिसंबन्धे हि व्याप्यव्यापकभावो वह्निधूमयोः। ज्ञानज्ञेययोस्तदभावेऽपि चेदेकाभावेऽन्याभावस्तर्हि कुम्भाभावेपि स्तम्भाभावः स्यात्। उक्तेऽर्थे साक्षित्वेनाप्तवाक्यमाह—**अन्यथेति**॥ स्वभाविकाविनाभावाभावे एकस्य व्यापकस्य लिङ्गिनो निवृत्त्यान्यस्य निवृत्तिः कथं भवेत् न कथंचिदपीत्यर्थः। यत्र न व्याप्यव्यापकभावः तत्र एकनिवृत्त्या नान्यव्याप्यस्य निवृतिः।

प्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणे यस्य प्रतिषेधस्य स तथा तस्येति यावत्। ज्ञानस्यार्थव्यभिचारित्वात् ज्ञानमर्थेन नियतमिति व्याप्त्यसिद्धावर्थाभावेन ज्ञानाभावानुमानासंभवादव्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—**असति चेति**॥ **अतिप्रसङ्गादिति**॥ अश्वादेरव्यापकस्याभावादव्याप्यस्य घटादेरपि निवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। तत्रैव वृद्धसंमतिमाह—**उक्तं हीति**॥ अन्यथा व्याप्यव्यापकभावाभावे एकनिवृत्त्यान्यस्य धूमस्य निवृत्तिः कथं भवेत्। मा भूद्व्याप्यव्यापकभावः, अन्यनिवृत्तिः कथं स्यादित्यत्राह—**नाश्ववानिति**॥ मर्त्यः पुरुषः नाश्ववानित्येतावता गोमतापि किं न भाव्यमपि तु भाव्यमेव। अन्यनिवृत्तिमात्रेणान्यनिवृत्तौ गोमानपि

नासति ज्ञेये ज्ञानोत्पत्तिस्तत्कारणत्वादिति चेत् न, अतीतादौ व्यभिचारात् । अपरोक्षज्ञाननिष्ठोऽयं नियम इति चेत् अपरोक्षज्ञानमपि दोषोपेतादिन्द्रियाद्यथाज्ञानं ज्ञेयसत्तामन्तरेणाप्यस्तु, को दोष इति शङ्कायाःको निवारयिता। दोषणामौत्सर्गिककार्योत्पादकसामर्थ्यविघातितैव, न विपरीतकार्योत्पादकतेति चेत्, न; एकस्यापि विरुद्धसहकारिसहितस्य विरुद्धकार्यजननाविरोधात् । यथा भवन्मत एव सहकारिभेदात् कदाचित् यथार्थव्यवहारजनकं ज्ञानम्, कदाचित्तु अयथार्थव्यवहारजनकम् । एवमिन्द्रियमपि सहकारिभेदानुरोधेन कदाचिद्यथार्थम्, कदाचिदयथार्थं च ज्ञानं जनयेदिति को दोषः ? तथापि विवादाध्यासितं रजतज्ञानं नायथार्थम्, ज्ञानत्वात्, उभयवादिसिद्धसमीचीनरजतज्ञानवत् । यद्वा रजतं न शुक्तिकात्वेन प्रकाशते, शुक्तिर्वा रजतत्वेन, तद्रूपेणासत्वात् । यत् यद्रूपेणासत्

यथा गोत्वतुरगत्वयोः इत्युदाहरणमाह । मर्त्यो नाश्ववानित्येतावता गोमतापि मर्त्येन न भाव्यमिति किं संभवतीत्यर्थः । तर्हि अस्त्येव ज्ञानज्ञेययोरपि व्याप्तिः ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञेयकारणत्वात् इत्याह—**नासतीति** ॥ परिहरति—**नेति** ॥ अभूद्वृष्टिर्भविष्यति वृष्टिरित्यादिज्ञानं विशिष्टलिङ्गसामर्थ्यादपि घटते । अपरोक्षज्ञानस्य पुनः कर्मतया ज्ञेयजन्यत्वात् । ज्ञेयाभावे ज्ञानं न संभवतीति तद्विषयोऽयं नियम इति चोद्यार्थः । यथा ज्ञानं ज्ञेयाभावे न संभवत्येव इति नियमः खण्डितः तद्वदपरोक्षमपि किञ्चिज्ज्ञानं दोषबलात् ज्ञेयसत्ताव्यतिरेकेणापि भविष्यतीति परिहारार्थः । शालिबीजस्य तैलाभिषेकलक्षणो दोषः शाल्यङ्कुरमेव प्रतिबध्नाति न विपरीतयवाङ्कुरमप्युत्पादयति तद्वदत्रेत्रदोषाणामपि सम्यग्ज्ञाननिरोधकतैव, न विपरीतज्ञानोत्पादकतेत्याशङ्कते—**दोषाणामिति** ॥ दोषाणां विपरीतकार्यजनकत्वं नास्तीति न शक्यते वक्तुम् । दावाग्निदाहदोषस्य वेतत्रबीजगतनिजशक्तिनिरोधपुरःसरतया विपरीतकदलीकाण्डोत्पादकतादर्शनात् । तद्वदेकस्यापि चक्षुषो दोषभावा-

---

न भवेदित्यर्थः । नचार्थस्य ज्ञानजनकत्वादर्थाभावेन ज्ञानानुपपत्तिरेव बाधिका दुष्टादिन्द्रियादपि तदुपपत्तेरित्याह—**अपरोक्षेति** ॥ यथा ज्ञानं ज्ञेयसत्तामन्तरेणापरोक्षमपि ज्ञानमस्त्विति योजना । दुष्टादपि कारणान्नायथार्थज्ञानोत्पत्तिः दोषाणां स्वाभाविककार्यविघातमात्रहेतुत्वादिति शङ्कते – **दोषाणामिति** ॥ सम्यक् ज्ञानविरोधिना दोषेण सहकृतस्य तद्विपर्ययज्ञानजनकत्वमपि नानुपपन्नम्, सहकारणवैचित्र्यादिति प्रतिबन्दिन्यायेन परिहरति – **नैकस्यापीति** ॥ अयथाज्ञाननिरासप्रमा-

तत् तेनाकारेण न प्रकाशते, यथा व्योमकमलम्—इत्यादेः का गतिरिति चेत्; विवादाध्यासितो व्यवहारः नायथार्थः, व्यवहारत्वात्, उभयवादिसिद्धसमीचीनरजतव्यवहारवत्। यद्वा शुक्तिर्न रजतव्यवहारयोगिनी, तद्रूपेणासत्त्वात्। यत् यद्रूपेणासत् तत्तदुचिततव्यवहारयोगि न भवति, यथा कुम्भः स्तम्भोचितव्यवहारयोगी न भवतीत्यादेः या गतिः सैवेति सन्तोष्टव्यम्। यदेतावन्तं कालं रजतमिति व्यवहृतं तत् शुक्तिकाशकलं इत्युत्तरकालानुसन्धानबाधश्चेत्, तत्रापि यदेतावन्तं कालं रजतमित्यभात् सैषा शुक्तिरिति अनुसन्धानबाध इति समं समाधानम्। किंच अयथार्थप्रतिषेधो यथार्थत्वम्; तच्च तत्त्वतो ज्ञानस्यार्थसमुत्थत्वमुपदर्शितार्थसमुत्थत्वमबाधनीयार्थत्वं वा। नाद्यः, सिद्धसाधनात्। द्वितीये तु साक्षाद्रजतसमुत्थत्वं यदि रजतज्ञानस्य साध्यम्, अध्यक्षबाधः, रजताभावस्याप्यध्यक्षत्वात्। परम्परया चेत् सिद्धसाधनम्; रजतानुभवजनितसंस्कारोद्बोधद्वारेण इदं रजतं इति ज्ञानं प्रति रजतस्य कारणत्वोपपत्तेः। तृतीये प्रत्यक्षबाधः स्पष्ट एव; नेदं रजतं इति बाधस्य सिद्धत्वात्। नायं ज्ञानार्थयोर्बाधः; किं तर्हि? व्यवहारस्य इति चेन्न; अतदर्थिनो व्यवहारानुत्पत्तौ

भावसहकारिसाहित्येन सम्यङ्मिथ्याज्ञानकार्यजनकत्वाविरोधादित्याह—**न एकस्यापीति** ॥ प्राभाकराभिमतमेवोदाहरणमाह — **यथेति** ॥ **यदेतावन्त**मित्यतः प्राक्तनोऽतिरोहितार्थः। विवादाध्यासितो व्यवहारः नायथार्थ इत्युक्ते बाधकोत्तरकालीनानुसन्धानेन बाधो भवतीति परानुमानस्य दोषमुद्भावयति प्राभाकरः—**यदेतावन्तमिति** ॥ तर्हि विप्रतिपन्नं ज्ञानं नायथार्थमित्यत्रापि स एव दोष इत्याह — **तत्रापीति** ॥ इदानीं विकल्प्य दूषणान्तरमाह—**किं चेत्यादिना** ॥ रजतज्ञानस्य यथार्थत्वं नामार्थसमुत्थत्वमात्रं तावन्न साधयितव्यम्। पुरोवर्तिसितभास्वरद्रव्यसमुत्थत्वस्यास्माभिरप्याश्रितत्वादित्याह — **नाद्य इति** ॥ यथार्थत्वं नाम प्रतिभासमानार्थसमुत्थत्वमिति द्वितीयो विकल्पः। तत्रापि साक्षात्परम्परया वेति विकल्प्य दूषणमाह—**द्वितीये त्वित्यादिना** ॥ नेदं रजतमित्यनेन यदि रजतं बाध्येत तदा अबाध्यार्थविषयत्वे साध्यमाने भवेत् प्रत्यक्षविरोधः। तन्नास्ति, भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारमात्रबाधकत्वादित्याह — **नायं ज्ञानार्थयोरिति** ॥ तर्हि यस्य रजतभ्रमे रजतेऽपि विरक्तस्य न रजता-

---

णानामनिषेधे कथमयथाज्ञानसिद्धिरिति शङ्कते—**तथापीति** ॥ आभाससमानयोगक्षेमत्वेन तान्यपि निराकरणीयानीति परिहरति—**विवादाध्यासित इति** ॥ उक्त;

नेदं रजतमिति ज्ञानस्याबाधकत्वप्रसङ्गात् । अपि च पराभ्युपगतभ्रान्तिपक्षीकरणेन स्यादाश्रयासिद्धिः । रजतस्मरणपक्षीकरणेन तु यथार्थत्वसाधने सिद्धसाधनमिति ॥ तदेवं विपरीतज्ञानसंभवात् स्वगोचर एवेच्छा प्रवर्तिकेति प्रयोजकाङ्गीकारेऽपि उभयानुगतिसिद्धेः ।

एतेनैतदपास्तं यदाहुः—समीहितसाधनरजताविवेकात् पुरोवर्तिनीच्छा ; ततः प्रवृत्तिः—इति पारम्पर्येणाविवेकः प्रवृत्तिं प्रसूते इति विवेकाग्रहनिबन्धनायामिच्छायामभेदाग्रहनिबन्धनोपेक्षापि किं न स्यात् लोष्टवत् । तथा चोपादानोपेक्षाभ्यामभित आकृष्यमाणो विषमां दशामाविशेत् । भेदग्रहादुपेक्षा, नाभेदाग्रहात् इति चेत्, इच्छापि समीहितसाधने प्रवर्तयति, न पुनस्तदविवेकिनि नियामकानुपलम्भश्चेत्, इतरत्रापि तुल्यः पर्यनुयोगः । लघुप्रयोजकाङ्गीकारे अस्मन्मतेऽपि समं समाधानम् । विपरीतज्ञानसंभवाच्च उभयानुगतिलाभः ॥

यत्पुनरुच्यते—विपरीतख्यातिपक्षे ज्ञानं साकारमापतेदिति, तदप्यसत् ।

दाने प्रवृत्तिः तस्य यद्बाधकज्ञानं क्षणान्तरभावि तन्न बाधकं स्यात् । तस्मात् प्रतिपन्नोपाधौ रजतनिषेध एव बाधो वक्तव्य इति परिहरति– **नातदर्थिन इति** ॥ तस्मात्तृतीयकल्पे बाधः सुस्थ एव । किं च विप्रतिपन्नं ज्ञानमित्यनया वाचोयुक्त्या किं त्वया पराभिप्रेतभ्रान्तिः पक्षीक्रियते अथवा रजतस्मरणमिति विकल्प्य आह–**अपि चेत्यादिना** ॥ स्मृतिप्रमाणद्वैराश्यमेव विज्ञानस्य प्राभाकरमते न तृतीयं विप्रतिपत्त्यालम्बनं ज्ञानमस्तीति आश्रयासिद्धो हेतुरित्यर्थः । ननु पराभिमतस्य प्रतीतिमात्रेणाश्रयत्वे को दोषः । सा प्रतीतिः किं प्रमाणं स्मृतिर्वा ? उभयथापि न तृतीयज्ञानसिद्धिः ॥ **रजतस्मरण**–इत्यादि निगदव्याख्यातप्रायम् । तदेवं समीहागोचररजतांशविवेकसारूप्याद्विवेकाग्रहान् प्रवृत्तिः साक्षादेवेति मतं पराकृत्याधुना परम्परया विवेकाग्रहात् प्रवृत्तिरित्यत्रापि तदेव दूषणजातमतिदिशन्नाह—**एतेनैतदपास्तं यदाहुरित्यादिना** ॥ भेदग्रह एव निवर्तको नाभेदाग्रहः इत्यत्रापि नियामकं किं चिन्नोपलभ्यत इत्याह—**इतरत्रापि तुल्यः पर्यनुयोग इति** ॥ ननु भेदग्रहो निवर्तक इति प्रयोजकाङ्गीकारेऽक्षरलाघवमभेदाग्रहो

न्यायेन विपरीतख्यातेः प्रसाधनात् संवादिविसंवादिप्रवृत्त्योरभेदज्ञानस्य तुल्यत्वादेकप्रयोजकलाभोऽस्मन्मतेऽपि तुल्यः इत्यर्थः । भ्रान्तिस्थले प्रतिभासमानाकारस्य बहिरपलापे विज्ञानाकारविशेषतया साकारविज्ञानवादः स्यादिति शङ्कते–**यत्पुनरिति** ॥

अनिर्वाच्यपक्षे खल्वलीकयोर्ज्ञानज्ञेययोः अङ्गीकारान्न दूषणम् । अन्यथाख्यातिपक्षेऽपि अयथाव्यवहारवदयथाज्ञानस्यापि विषयाकारविधुरस्य संभवे किमनुपपन्नम् ? न हि यथाव्यवहारं विषयो नास्तीति व्यवहारस्तदाकारः ; तथैव यथाज्ञानं विषयाभावेऽपि न विज्ञानस्य विषयाकारताप्रसङ्गः । पुरोवर्तिनः रजताकारमन्तरेण रजतोचितव्यवहारगोचरतावदन्तरेणैव रजताकारं तथाविधज्ञानगोचरतोपपत्तेः ॥

तदेवं विपक्षे बाधकतर्कोपपत्तेर्नाप्रयोजक इति स्थितम् । न च विरुद्धः, साध्यविपरीतव्याप्तिवैधुर्यात् । स्यान्मतम्—रजवत्तदुपायेऽपि पुरोवर्तिनि रजतार्थिताधीना प्रवृत्तिः । न च सा पुरोवर्तिगोचररजतविज्ञानपूर्विका इत्यनैकान्तिकता हेतोः—इति ; तदसत् । न हि रजतोपायेऽपि रजतार्थिताधीना प्रवृत्तिः ; अपि

निर्वतक इत्यङ्गीकारेऽक्षरगौरवमर्थगौरवं वा भेदस्य प्रतियोगिभेदनिरूपणाधीननिरूपणत्वादित्याशङ्क्याह—**लघुप्रयोजक इति** ॥ इच्छा स्वगोचरे प्रवर्तिकेति लाघवं स्वगोचरादगृहीतभेदे प्रवर्तिकेति गौरवमित्यर्थः । ननु इच्छापरमार्थस्थले स्वगोचरे प्रवर्तिका यद्यपि न भ्रान्तौ रजताभावादिति त्वत्पक्षे नैकप्रयोजकतालाभो मत्पक्षे तूभयत्रैकमेव प्रयोजकं लभ्यत इत्याशङ्क्याह—**विपरीत इति** ॥ यत्पुनरित्यादिः स्पष्टार्थः ॥ **अयथाव्यवहारवदिति** ॥ प्राभाकराभिमतो दृष्टान्तो दर्शितः । तं प्रकटयति—**नहीति** ॥ ननु पुरोवर्तिनि रजताकाराभावे कथं तज्ज्ञानविषयत्वमित्याशङ्क्याह—**पुरोवर्तिन इति** ॥ तदेवमित्यारभ्य स्पष्टार्थः ।

किमनिर्वचनीयपक्षे ज्ञानस्य साकारत्वमुतान्यथाख्यातिपक्ष इति विकल्प्याद्ये दोषमाह—**तदप्यसदिति** ॥ अनिर्वाच्यरजतस्य बहिरपलापान्न साकारत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

द्वितीयपक्षे दोषमाह—**अन्यथेति** ॥ विषयाभावेऽपि व्यवहारस्य साकारत्वाभाववत् ज्ञानस्यापि निराकारत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—**न हीति** ॥ पुरोवर्तिनो रजताकाराभावे कथं तज्ज्ञानमित्याशङ्क्य व्यवहारवत् ज्ञानस्योपपत्तेरेवमिति परिहरति—**पुरोवर्तिन इति** ॥ रजतेच्छाधीनपुरोवर्तिप्रवृत्तित्वादित्यत्र स्वहेतोरप्रयोजकत्वाभावमुक्तमुपसंहरति—**तदेवमिति** ॥ पुरोवर्तिगोचररजतज्ञानपूर्वकत्वाभाववति हेतोरवृत्तेर्विरुद्धत्वमपि नास्तीत्याह—**नापीति** ॥ रजतोपाये पुरोवर्तिनि रजतज्ञानविषये रजतेच्छाधीनपुरोवर्तिप्रवृत्तित्वहेतोः सद्भावेनानैकान्तिकत्वमाशङ्कते—**स्यान्मतमिति** ॥ नोपाये रजतेच्छाधीना प्रवृत्तिः । किंतु उपायेच्छावशादतस्तत्र हेतोरवृत्तेर्नानैकान्तिकतेति परिहरति—**तदसदिति** ॥ ननु फलेच्छाया

तु तदुपायार्थिताधीना । यस्तु फलार्थितामेव साधने प्रवर्तिकां मन्येत, तस्यान्यार्थिता चेदन्यत्र प्रवर्तिका स्यादतिप्रसङ्गः । तत्साधने एवेति नियमान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्, न; अज्ञातेऽपि तत्साधने प्रवृत्त्यापातात् । तत्साधनज्ञानमपि तत्सहकारीति चेत्, एवमपि प्रतिग्रहकृषिवाणिज्यधातुप्रयोगाद्यनेकोपायपरिज्ञानसंभवेऽपि कथं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव धातुप्रयोगे कृषिसेवादौ प्रवृत्तिः, न चेत्साधनभेदेच्छा नियामिका । तस्मात् फलेच्छोत्पादनसमनन्तरं संजातसाधनभेदसमीहयैव साधनभेदे प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम्; तथा च नानैकान्तिक इति । नाप्यनध्यवसितः, सपक्षगामित्वात्; नापि कालातीतः, बाधकप्रमाणानिरूपणात्; नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिप्रयोगाभावात् । विवादाध्यासिता प्रवृत्तिः विवक्षितरजतज्ञानपूर्विका न भवति, शुक्तिप्रवृत्तित्वात् उभयसिद्धशुक्तिप्रवृत्तिवत् इति चेन्न; शुक्तिगोचरत्वाविशेषेऽपि भ्रान्तरज-

---

विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमाह—**न शुक्तिगोचरत्वाविशेषेपीति** ॥ व्याप्यत्वासिद्धेरिति विवक्षितरजतज्ञानपूर्वकत्वाभावेन व्यापकेन शुक्तिप्रवृत्तित्वात् इत्यस्य

एव साधने प्रवर्तकतोपपत्तौ तत्रापीच्छान्तरकल्पनायां गौरवमनकान्तिकत्वं तदवस्थमिति शङ्कते—**यस्त्विति** ॥ दूषयति—**तस्येति** ॥ अतिप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते—**तत्साधन एवेति** ॥ तत्साधनेऽपि प्रवर्तकत्वमनियतम् । अज्ञातेऽपि तस्मिन्प्रवृत्त्यभावादिति परिहारेण एकस्मिन्नेव साधने प्रवृत्तिनियमानुपपत्तेस्साधनविशेषेच्छायाः एव प्रवर्तकत्वस्य वक्तव्यत्वान्न व्यभिचारता हेतोरिति परिहरति—**एवमपीति** ॥ उक्तहेतुकथनपूर्वकमनैकान्तिकत्वाभावमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ **सपक्षगामित्वादिति** ॥ पुरोवर्तिरजतज्ञानपूर्विकायां समीचीनप्रवृत्तौ हेतोर्वर्तमानत्वादित्यर्थः । कालातीतः कालात्ययापदिष्टः इत्यक्षपादसूत्रात् प्रतिप्रयोगं शङ्कते—**विवादाध्यासितेति** ॥ विवक्षितरजतज्ञानपूर्विका न भवति पुरोवर्तिविषयरजतज्ञानपूर्विका न भवतीति यावत् ।

रजतप्रवृत्तौ व्यभिचारनिवारणार्थं शुक्तीति विशेषणम् । विपक्षबाधकतर्काभावेनाप्रयोजकतया व्याप्यत्वासिद्धिरिति दूषयति—**न शुक्तीति** ॥ प्रवृत्तेरपि पुरोवर्तिरजतज्ञानपूर्वकत्वे बाधाभावात् । न चैवं शुक्तिप्रवृत्तावनियतहेतुत्वेनाहेतुत्वप्रसङ्गो बाधः । अभ्रान्तशुक्तिप्रवृत्तेश्शुक्तिज्ञानपूर्वकत्वमितरस्यास्तु रजतज्ञानपूर्वकत्वमिति व्यवस्थयापि सहेतुकत्वोपपत्तेः कार्यवैलक्षण्येन कारणवैलक्षण्यस्यावश्यं

तार्थिनो विवक्षितरजतज्ञानपूर्विका, नान्यस्य इति व्यवस्थायां विरोधाभावाद्व्याप्यत्वासिद्धेः । अन्यथा रजताविवेकनिबन्धनत्वनिराकरणेऽप्युक्तहेतुप्रवृत्तौ कः प्रतीकारः ? ततो न सत्प्रतिपक्षतापीति सिद्धम् । सम्यग्रजतप्रवृत्तौ च साध्यादिसंप्रतिपत्तेः न साध्यविकलतादिदृष्टान्तदोषोऽपीति सर्वमनवद्यम् ॥

सेवन्तां मतिमन्तः सरस्वतीं चन्द्रिकां विशदाम् ।
आनन्दबोधकृतिनः प्रसरन्तीं पूर्णदिक्चक्रम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दबोधविरचिता न्यायदीपावलिः समाप्ता ॥

रामचन्द्रयतीन्द्रस्य कारुण्याख्यदिवाकरः ।
उदेतु सततं सम्यङ् मयि रामगिरौ सदा ॥
रामचन्द्रयतीन्द्रस्य शिष्यो रामपदाङ्कितः ।
महाविहारनिलयः तस्येदं पुस्तकं शुभम् ॥

हेतोः अविनाभूतत्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ मदुक्तप्रकारेण व्यवस्थानभ्युपगमे विप्रतिपन्ना प्रवृत्तिः न रजताविवेकनिबन्धना शुक्तिप्रवृत्तित्वात्, संप्रतिपन्नशुक्तिप्रवृत्तिवत् इत्यनुमाने का प्रतिक्रियेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥

भावित्वादित्यर्थः । प्रतिबन्दीग्रहणेन साधयति — **अन्यथेति** ॥ शुक्तिप्रवृत्तिर्विमता रजताविवेकनिबन्धना न भवति शुक्तिप्रवृत्तित्वात् समीचीनशुक्तिप्रवृत्तिवदित्यनुमानेनाविवेकहेतुकत्वनिराकरणे अभिहित एव परिहारो वचनीयः । स परस्मिन्नपि पक्षे समान इत्यर्थः । हेतुदोषं परिहृत्य दृष्टान्तदोषं परिहरति—**सम्यग्रजतप्रवृत्तौ चेति** ॥

रजतेच्छाधीनपुरोवर्तित्वस्य पुरोवर्तिगोचररजतज्ञानपूर्वकत्वस्य च सम्यग्रजतप्रवृत्तावुभयवादिसंमतत्वेन साध्यसाधनोभयवैकल्यदोषाणामशक्यत्वान्न दृष्टान्तदोषाणामवकाश इत्यर्थः । श्रोतृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमात्मीयग्रन्थस्य वैशिष्ट्यमाह— **सेवन्तामिति** ॥ चन्द्रिकासाधर्म्यान्तरमाह—**प्रसरन्तीमिति** ॥ पूर्णदिक्चक्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ श्रीः ॥

आनन्दबोधयतिवाग्विभावाम्बुराशि सम्भूतय........रुक्तगुणोज्वलेन्द्रियम् ।
श्रीचित्सुखप्रवरशिष्यसुखप्रकाशटीकाविरस्तु सुधियां हृदये कवीनाम् ॥ (?)

जयति भुवनबीजं ज्योतिरेकं मुरारेः
हृदयनिहितमात्रे यत्र संसारयन्त्रः ।
गलति गलतिमोहे शश्वदानन्दसान्द्रं
यदभिदधति वेदा विश्वतश्चक्षुरेकम् ॥

अनुभूतिस्वरूपाख्यो यतिश्चकार चन्द्रिकाम् ।
व्याख्यां [सामर्थ्य स] न्तापि पुंसामानन्ददायिनीम् ॥

इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यकृतायां न्याय-
दीपावलीटीकायां द्वितीयाध्यायः
॥ समाप्तः ॥

**श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यचित्सुखमुनिपूज्यपादशिष्य-
श्रीचित्सुखप्रकाशमुनिविरचितायां न्यायदीपावली-
टीकायामख्यातिवादः ॥**

अन्तेवासिजनाख्यकैरवकुलं सम्यक् प्रबोधं नय-
न्जीयान्मेदिनिमण्डले यतिवरः श्रीरामचन्द्रो गुरुः ॥

ब्रह्मानन्दविशिष्टगोकुलगणे यस्सर्वदा शोभते
त्र्यान्ताख्यगिरीन्द्रमस्तकतले तिष्ठन् सतामाश्रयः ॥

—हरिःओम्—

KULASHEKHARA ALWAR AND RASKHAN

A Comparative Study

S. SHANKAR RAJU NAIDU

Head of the Department of Hindi, University of Madras.

Renunciation and Sacrifice of all that is dear and valuable in worldly life, have been the chief traits of personages who have attained spiritual bliss. It was Lord Buddha who resigned himself to the forest leaving his kingdom, family and the new born babe for the sake of enlightenment. Saint Pattinattar in a similar fashion retired from his pompous and luxurious life to asceticism, and was followed later on by the King Pattiragiriar, who entered the domain of God earlier than Pattinattar himself. Saintess Meerabai's renunciation is also a remarkable example of the response to the call of devine Love.

In this category we find Kulashekhara Alwar, the Chakravarti Saint of Chera in South India, and Raskhan, the Royal Muslim Sardar Saint of Delhi. The former renounced his rich Kingdom comprising the entire Tamilnad to spend the rest of his life at Srirangam and Tirupati—the devine abodes of Sri Vishnu. The latter renounced his worldly passion and love to spend the rest of his life at Vrindavan, the devine abode of Sri Krishna.

Kulashekara Alwar was one of the twelve Alwars of Tamil. J. M. S. Hooper, the late scholar of Corpus Christi College, Oxford and Principal of Wesley College, Madras, writes, "The Alwars occupy an important though neglected place on the main line of the development of the Bhakti movement in India. In that movement a few great names stand out; the Bhagavad Gita, Ramanujacharya, and the founders of the later sects in North India which owe their inspiration to him, may be taken as the landmarks, so far as the Vaishnavite movement is concerned."[1] Then again, making a pointed reference to the place of Alwars he states, "The work of the Alwars falls into its place between the Gita and Ramanuja. The Alwars provided the Soil out of which

---

1. 'Hymns of the Alwars' (The Heritage of India Series)
—J. M. S. Hooper, P. 4.

Ramanuja's teachings naturally sprang, and in which later it could bear fruit. He is not really (as has been erroneously asserted) the 'Morning Star' of the Bhakti movement; that is a name far more fitly given to the Alwars.'[1] Of these twelve Alwars, Kulashekhara alone was the Kingly Saint or, shall we say, King of Saints as well, born as he was to Dritavratha, the King of Calicut in the first half of the 9th century A.D. Kulashekhara after extending his Kingdom to the entire Chera, Chola and Pandya territories, lived as a 'Raja Rishi' with sceptre in hand, and God in heart. Seated was his physical frame on the throne but seated was Râma in his mental kingdom. Once listening to the Rama's single handed fight with Demon Khara and his army, fourteen thousand strong,[2] he jumped and commanding his army to follow, hurried towards Rama for succour, but on hearing from the Pauranika of the success of Rama immediately calmed down.[3]

Being so, one night the Lord manifested himself to him and he became a different man on the next morning. His heart longed for the spiritual out and out spurning away the material, so much so that he was contemplating on a pilgrimage to Srirangam. Naturally, this change in the king's attitude made his ministers sad. Finding the king entering into devotional singing with the Bhagawatars who had come from Srirangam, the ministers entered into a foul play by taking away an invaluable garland of diamonds which decorated the deity, in order to create an ill-feeling in him towards the Bhagawatars. The king brought out the concealed truth by putting his own hand into a pot containing a poisonous cobra. He finally renounced his throne and went to the seat of his Lord, the religious centre of Sri Ranga at first, to be followed

---

1. Ibid. P. 6.

2. " चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं करिष्यति ॥ "

—वाल्मीकि रामायण (३–२४–२३)

3 'Divya Prabandha Saram'—P. Sri. Acharya. See Chapter on 'Kulashekhara Perumal.'

by that of Sri Venkatesa over the seven hills, singing the glory of his lord and expressing his feelings of extasy in pure and simple Tamil.

Raskhan, the royal muslim sardar of the second half of the seventeenth century A.D, it is said in "Doo so Vaishnavon Ki Varta" (i.e., 'Lives of Two hundred and fifty two Vaishnava Saints'), was so much in love with a boy that people said to his hearing, "Be in love with God as is Raskhan with the boy." There is another story about Raskhan that his lady-love had extraordinary adoration for him. Once he read from Srimad Bhagwat in Persian that numerous village girls of Vrindavan were mad after Sri Krishna 'the Lad'. His heart also went after this Lad instentaneously and left for Vrindavan.[1] This change in mental outlook is a very striking example of spiritual sublimation as was in the case of Tulasidas on hearing the remonstrances of his lady-love Ratna' to whom he was passionately attached at her mother's abode in the dead of night. Thus the human passion in Rakshan tranformed itself into devine love for Sri Krishna. He went out wandering into the 'Garden of Love' i.e., 'Prem Batika' and poured out his over-flowing feelings of extesy filled with eternal bliss in pure and simple Brij Bhasha.

Kulashekhara Alwar has left two outstanding works, one being Perumal Tirumozhi in Tamil sung at Tirupati, and the other Mukundamala in Sanskrit sung at Sri Rangam. Perumal Tirumozhi contains ten Dashakams which express the various feelings and thought-stremes of the Alwar. His work alone has the title of 'Perumal' Tirumozhi because he was himself called as Kulashekhara Perumal due to his extreme affection towards Rama, the 'Perumal'. He in his world of thought, went back to the time of Ramayana and personating himself as Dasaratha, gave out his lamentations on the departure of Rama to the forest. He has also given in one Dashakam an epitome of Ramayana as a whole.

1. 'Hindi Sahitya ka Itihas'—Ramchandra Shukla, P. 214.

Kulashekhara's sense of supreme renunciation shines forth blissfully when he sings—

"No kinship with this world have I
 Which takes for true the life that is not true.
'For thee alone my passion burns,' I cry,
 'Rangan, my Lord' ! "[1]

"No kinship with this world have I…
 With throngs of maidens slim of waist :
With joy and love I rise for one alone, and cry
 'Rangan, my Lord' ! "[2]

and

"No kinship have I with the men who choose
 The evil when the good unmixed is there.
Mad am I for the First, the Cowherd Groom
 Of her who sprang from out the lotus fair."[3]

His steadfastness of faith in the Lord shines in supreme colours when he sings out—

"I am like a babe which weeps, yet thinks of mother's grace

---

1. 'மெய்யில் வாழ்க்கையை மெய்யெனக் கொள்ளும் இல்
வையந் தன்னொடும் கூடுவ தில்லை யான்
ஐயனே ! அரங்கா ! என்றழைக்கின்றேன்
மையல் கொண்டொழிந்தேன் என்றன் மாலுக்கே.' (3-1)

2. 'நூலினே ரிடையார் திறத்தே நிற்கும்
ஞாலந்தன்னொடும் கூடுவதில்லையான்
ஆலியா அழையா அரங்கா ! என்று
மாலெழுந் தொழிந்தேன் என்றன் மாலுக்கே.' (3-2)

3. 'தீதில் நன்னெறி நிற்க அல்லாது செய்
நீதியாரொடும் கூடுவதில்லை யான்
ஆதி யாயன் அரங்கனந்தாமரை
பேதை மாமணவாளன்றன் பித்தனே' (3·5)

Though she with anger fierce, has thrust it from her face."[1]

"Even if thou wilt not look
On me I have no other hold but Thee—"[2]

"Though by illusion from Thee woe I have without a remedy,
Vitruvakottu's Lord,
At Thy Grace only will I look, Thy slave,
Like a sick man, who, though physician cut with knife
And brand, yet loves him with a love as long as life."[3]

"Where shall I go and live Save for Thy feet,
like a great bird am I
Which goes around and sees no shore and comes at last
Back O'er the tossing sea and perches on ships mast!"[4]

1. 'அரிசினத்தா லீன்றதா யகற்றிடினும் மற்றவள்தன்
அருள்நினைந்தே யழுங்குழவி யதுவேபோன் றிருந்தேனே.' (5-1)

2. '...என்
பால் நோக்கா யாகிலும் உன்பற்றல்லால் பற்றிலேன்.' (5-3)

3. "வாளால் அறுத்துச் சுடினும் மருத்துவன்பால்
மாளாத காதல் நோயாளன்போல் மாயத்தால்
மீளாத்துயர் தரினும் விற்றுவக்கோட்டம்மா! நீ
ஆளா உனதருளே பார்ப்பன் அடியேனே." (5-4)

4. '..................................உன்னிணையடியே அடையவல்லால்
எங்கும் போய்க் கரைகாணாது எறிகடல்வாய் மீண்டேயும்
வங்கத்தின் கூம்பேறும் மாப்பறவை போன்றேனே.' (5-5)

So also Surdas, the Blind poet of Brij Bhasha says—

"मेरो मन अनत कहाँ सुख पावै ।
* * * *
जैसे उड़ि जहाज को पंछी, फिरि जहाज पै आवै ॥"

i.e., Where else can my mind find happiness? As comes the bird from over the ship back to the ship again.

"Though thou wilt not remove
My woe, my heart melts not save at Thy boundless love."[1]

"E'en when forgotten wholly by the sky
The green crops only look,
Vitruvakottu's Lord!
At the great black clouds as they rise. So I,
Thy servant, more and more will set my mind on Thee,
Though Thou wilt not remove my human misery.'[2]

and—

"With gathered waters all the streams ashine
Must spread abroad and run,
And enter the deep sea
And cannot stand outside. So refuge mine,
Save in the shining bliss of entering Thee, is none,
Vitruvakottu's Lord, thick cloud-hued, virtuous one!"[3]

His feelings reach a climax when he prays to his Lord Venkatesa for a very humble place with eternal contact in the immediate vicinity of Tirupathi. He desires to become a crane

1. 'வெந்துயர் வீட்டாவிடினும் வித்துவக்கோட்டம்மா! உன்
அந்தமில் சீர்க்கல்லால் அகம்குழைய மாட்டேனே.' (5-6)

2. 'எத்தனையும் வான்மறந்த காலத்தும் பைங்கூழ்கள்
மைத்தெழுந்த மாமுகிலே பார்த்திருக்கும் மற்றவைபோல்
மெய்த்துயர் வீட்டாவிடினும் வித்துவக் கோட்டம்மா! என்
சித்தமிக வுன்பாலே வைப்பனடியேனே.' (5-7)

3. 'தொக்கிலங்கியாறெல்லாம் பரந்தோடித் தொடுகடலே
புக்கன்றிப் புறம்நிற்க மாட்டாத மற்றவைபோல்
மிக்கிலங்கு முகில்நிறத்தாய்! வித்துவக்கோட்டம்மா! உன்
புக்கிலங்கு சீரல்லால் புக்கிலன்காண் புண்ணியனே!' (5-8)

of the Koneri tank of Tirupathi, or a fish within the springs there, or one to hold the golden bowl for Him to spit in, or a Champak tree, or a streamlet, or a road upon the hill'[1] or at least,—

Alwar says—

> "I, Thy coral lips might see and lie,
> A step, at threshold of thy temple for thy slaves
> And heavenly ones, and beauteous nymphs to pass across!"[2]

Should any of these even could not be granted, Kulashekhara longs—

> "Oh, to be anything at all on Vengadam,
> The golden hill of Him with lips of coral red!'[3]

How touching and humble is the wish of a king of kings!

How great is his personality!

How deep is his devotion!

So also is the wish, the personality and the devotion of Raskhan when he expresses his humble request to Lord, the Lad Sri Krishna—

---

1. 'கோனேரி வாழுங் குருகாய்ப் பிறப்பேனே!' (4-1)
 '…………………திருவேங்கடச்சுனையில்
 மீனாய்ப் பிறக்கும் விதியுடையே னாவேனே.' (4-2)
 '…………………வேங்கடக்கோன் தானுமிழும்
 பொன்வட்டில் பிடித்துடனே புகப்பெறுவே னாவேனே.' (4-3)
 'செண்பகமாய் நிற்கும் திருவுடையே னாவேனே.' (4-4)
 'கானாறாய்ப்பாயும் கருத்துடையே னாவேனே.' (4-7)
 '…………………திருவேங்கட மலைமேல்
 நெறியாய்க்கிடக்கும் நிலையுடையே னாவேனே.' (4-8)
2. '…………………நின் கோயிலின் வாசல்
 அடியாரும் வானவரும் அரம்பையருங் கிடந்தியங்கும்
 படியாய்க் கிடந்து உன் பவளவாய் காண்பேனே.' (4-9)
3. 'செம்பவள வாயான் திருவேங்கட மென்னும்
 எம்பெருமான் பொன்மலைமேல் ஏதேனு மாவேனே.' (4-10)

'Make me, if thou feelest to give me human birth, a village boy of Gokula, failing which, may it please thou in giving me a cow's birth to graze with other blessed ones of Nand in Brindavan. But, if thou thinkest, I am fit to be only a stone, I shall be happy, shouldst thou make me a small stone of that Govardhana mount which thou lifted on thy tiny finger like an umbrella and saved Brindavan from the anger of Indra. However if thou feelest to make me a bird, I shall be happy to become one fretting within the branches of trees at the banks of the holy Yamuna."[1]

So says Raskhan in his 'Sujan Raskhan' which is one of his two works, the other one being 'Prem-Batika', the garden of love.

Raskhan is prepared to sacrifice everything for any trifling belonging to Sri Krishna, and says—

"I would rather prefer to throw away the kingship of the three worlds, in preference to 'this bamboo stick and the blanket;' I would rather forget myself in the pleasure of grazing the cattle of Nand than possess the Ashthasiddhis and Nava nidhis (i.e. the eight heavenly Achievements and the nine celestial treasures); however great the places and the possessions may be, I would sacrifice them all for a mere sight of the pastures and groves at Vrindavan."[2]

The muslim devotee believes that Sri Krishna is the supreme incarnation of the almighty, but feels greatly puzzled at His actions. He exclaims—

---

1. मानुस हौं तो वही रसखान बसौं ब्रज गोकुल गांव के ग्वारन ।
जौ पसु हौं तौ कहा बस मेरो चरौं नित नंद की धेनु मँझारन ॥
पाहन हौं तो वही गिरि को जो कियो कर छत्र पुरन्दर धारन ।
जौ खग हौं तो बसेरो करौं मिलि कालिंदी कूल कदंब की डारन ॥

2. या लकुटी अरु कामरिया पर राज तिहूँ पुर को तजि डारौं ।
आठहुँ सिद्धि नवौ निधि को सुख नंद की गाय चराय बिसारौं ॥
नैनन सों रसखान सबै ब्रज के बन बाग तड़ाग निहारौं ।
केतक ही कल धौत के धाम करील के कुंजन ऊपर वारौं ॥

"Searched I for Him in Vedas and Puranas, but could not find Him out. Neither could I see nor hear about him anywhere. I knew not his form and beauty I got tired of searching. Nobody could tell me his whereabouts. To my utter surprise I found him hidden in a solitary grove, lying at the feet of Radhika!"[1]

Another surprise! Equally great if not greater! Says Raskhan—

"He is so great that Sheshnag, Shiva, Ganapathi, Sun-God, and Indra eternally sing of His glory; He is so great that the great Vedas speak of Him as 'without beginning or end', Indivisible, Impregnable and Inseparable; He is so great that from Narad to Suka and Vyasa repeat his name for ever but could not find His depth; Him, the little girls of the cowherds make dance at a mud-pot full of butter-milk!"[2]

This according to Raskhan, makes his Lord great, because Lord yields to Love.

Of love, Raskhan says in a doha of his 'Prem Batika'—

'Without knowing which, nothing is known;
Knowing which there remains nothing to be known,
And that is Love'.[3]

---

1. ब्रह्म मैं ढूँढ्यो पुरानन गानन वेद-रिचा सुनि चौगुने चायन।
देख्यो, सुन्यो कबहूँ न कहूँ वह कैसे सरूप औ कैसे सुभायन॥
टेरत हेरत हारि परयो रसखान बतायो न लोग लुगायन।
देख्यो दुरो वह कुंज कुटीर में बैठो पलोटत राधिका पायन॥

2. सेस गनेस महेस दिनेस सुरेसहु जाहि निरंतर गावै।
जाहि अनादि अनंत अखंड अछेद अभेद सुवेद बतावै॥
नारद से सुक व्यास रटैं, पचि हारे तऊ पुनि पार न पावैं।
ताहि अहीर की छोहरियाँ छछिया भरि छाछ पै नाच नचावै॥

3. जेहि बिनु जाने कछुहि नहिं जान्यो जात बिसेस।
सोइ प्रेम जेहि जानि कै रहि न जात कछु सेस॥

He feels that the essence of eternity and immortality lies in love. Says he—

> 'He who dies for love and its bond, lives for ever ;
> He who knows not the secret of love is dead
> And does not live'.[1]

Such, according to him, is love in its purity.

Kulasekhara Alwar and Raskhan, though belonging to two different religions, were devotees of Lord Vishnu's incarnations in the form of Rama and Krishna. Their sincere devotion made them sacrifice all their pleasures of life. Both renounced the material world and went to the seat of their deities and sang their glories in their own languages which, though different, are but similar in spirit.[2]

---

1. प्रेम फाँस सो फँसि मरै, सोई जियै सदाहि ।
प्रेम - मरम जाने बिना मरि को जीवत नाहिं ॥

2. Translations of Kulashekhara Alwar's are by J. S. M. Hooper ('Hymns of the Alwars'), and those of Raskhan by the author of this article.

منقسم ہے ' باقی کے آٹھ ابواب میں حضرت امیر حمزہ حضرت عباس ' حضرت زبیر ' حضرت سعد بن ابی وقاص حضرت عبدالرحمٰن بن عوف ' حضرت طلحہ ' حضرت ابو عبیدہ بن جراح اور حضرت سعید بن زید (حضرت عمر رض کے بہنوئی) کے مختصر مناقب بیان کیے ہیں '

حمد و نعت اور منقبت غوث و مدح ابوالحسن قربی کے بعد لکھتے ہیں '

پر عربی ہینگے اکثر یہ کتب ۔۔۔ فارسی میں بھی ہیں کچھ اے [اہل حب

اکثر عورات و یکسر امیاں ۔۔۔ بوجھ نیں سکتے ہیں یہ دونو زباں

اس لئے لکھا ہوں اس نسخے کو میں ۔۔۔ تا سمجھ ہووے مفصل اون کے تیں

نظم آسانی سے کرتا ہوں اسے ۔۔۔ تا سمجھ اس کی نہ ہو مشکل کسے

اون کے سمجھانے پہ من دھرتا [ہوں جب ۔۔۔ شاعری کا اس میں نیں لاتا ہوں [ڈھب

اور اردو کے زباں میں نیں کہا ۔۔۔ نیں ہیں اوس بھاکے سے اکثر [آشنا

اس کے بعد اپنی گذشتہ ہندی تصانیف کا ذکر کیا ہے '

ذکر میں ختم رسل کے بیشتر ۔۔۔ میں لکھا ہوں آٹ نسخے معتبر

کر دیا ہوں وزن ہر ہر کا جدا ۔۔۔ ہے خلاصہ اون منے اخبار کا

ہور لکھا بعداوس کے محبوب القلوب ۔۔۔ ذکر شاہ اولیا ہے اس میں خوب

ہور لکھا بعد اوس کے ذکر آل جان ۔۔۔ ہے ریاض اوس نسخے کا نام اے میاں

وہ رسایل سر بسر ہیں دلپذیر ۔۔۔ ضبط ہور تحقیق میں ہیں بے [نظیر

اب میں لکھتا ہوں خدا کے فضل سے ۔۔۔ یہ رسالہ ذکر میں اصحاب کے

اوس میں اون چیزوں کا کرتا ہوں [بیاں ۔۔۔ کہ کبھی اون کو سنے نیں اون [کے کاں

بولتا ہوں وہ مناقب کھولکر ۔۔۔ کہ کئے نیں ٹھہر پر ان کے گذر

نام اس کا تحفۃ الاحباب ہے ۔۔۔ مونس جان اولی الالباب ہے

جب تھے بارا سو اور سات برس تب بناھے یہ نسخہ اقدس

ھینگے ابیات اوس کے تین ھزار اور نودیچہ نو بلا تکرار

یہ کتاب بھی چھپ چکی ھے ۔

٦ — تحفۃ الاحباب در مناقب اصحاب ۔ اس مثنوی میں بارہ جلیل القدر اصحاب کرام کے مناقب بیان کیے ھیں ' اس کی ابتدا میں ایک نثری دیباچہ ھے ' اس میں کہتے ھیں '

" اے بھائی اکثر بلکہ سب دکھنی کتاباں بنانے والے بیاں میں ایسے بہت غلط کیے ھیں کہ اس زباں کو بے اعتبار کردئے ' اس لیے علماء ان کتابوں طرف التفات نہیں کرتے ' آج تک کوئی کتاب دکھنی صحیح و معتبر میری نظر میں آئی نہیں ' بعضے ان سے سرتاپا جھوٹ سے بھری ھیں ' اور بعضوں میں جھوٹ زیادہ ھے ' اور بعضوں میں جھوٹ کم ھے ' روایات موضوع کا کا سننا اور سنانا اور پڑھنا اور پڑھانا اشد حرام ھے ' اس بات پر سب علماء کا اجماع ھے ' شکر خدائے تعالی کا کہ میرے تمام رسایل بہت صحیح و معتبر و نہایت مظبوط و مدلل ھیں کوئی محدث اور صاحب علم کو مقدور نہیں کہ اس کی کوئی روایت پر حرف رکھ سکے "

یہ کتاب پندرہ ابواب پر منقسم ھے ' اور ھر ایک باب کی مختلف فصلیں ھیں ' پہلے باب میں صحابی کی تعریف ۔ اثبات صحابیت کثرت اصحاب ' عدالت اصحاب ' تعداد طبقات اصحاب ' عدد خلفا و نقبا وغیرہ پر بحث کی ھے ' دوسرے باب میں وہ آیتیں پیش کی ھیں جو صحابہ کی شان میں نازل ھوی ھیں ' تیسرے باب میں احادیث پیش کیے ھیں ' اس کے بعد چار بابوں میں چار مشہور خلیفوں کے مناقب بیان کیے ھیں ' یہ چاروں باب بہت طویل ھیں اور ھر ایک باب کئی فصلوں پر

کا طریقہ یوں ہے کہ اگر ذکر حضرت صدیق اکبر کا آوے تو ایسا مشتاق ہو کر سنے کہ گویا صدیقی ہے ' اور حضرت عمر کے ذکر میں فاروقی ہووے اور حضرت عثمان کے ذکر میں عثمانی ہووے اور حضرت علی کے ذکر میں علوی ہووے رضی اللہ عنہم ' بدستور حضرت امام حسن کے ذکر میں حسنی ہووے اور حضرت امام حسین کے ذکر میں حسینی ہووے علی جدھما و علیھما الصلوٰۃ والسلام "۔

حمد و نعت کے بعد لکھتے ہیں

سارے اوصاف اون کے بالتفصیل عربی فارسی میں ہیں بے قیل
امیاں اور عورتاں اکثر رکتے نیں ہیں یہ دو زباں سے خبر
اور ہندی میں جو لکھے ابیات دیں ہیں اون میں مناقب حضرات
ہے شہادت کا اوس میں ذکر فقط سو بھی اکثر بیاں ہے اوس کا غلط
اس لیے میں بنایا یہ منظوم تا بآسانی سب کو ہو مفہوم
اس میں لکھتا ہوں کچھ مناقب آل ایک با اختصار و با اجمال
ہیں سند اس بیاں کے بہوت کتاب کہ ہیں تحقیق میں وہ لب لباب
جو یہ نسخہ میں ذکر ہیں یک یک ترجمہ ہے حدیث کا بے شک
صاف اس واسطے لکھا ہوں میں تا سمج ہووے خوب اون کے تیں
شاعری کا نہیں ہے اوس میں ڈھب تا نہ ہو ذہن کو انو کے تعب
اور اردو زباں میں بولانیں کہ نہ سمجھینگے اوس زباں کے تیں
ٹھیٹ دکھنی میں بھی نہیں بولا نظر آیا مجھے یہ طور اولا

خاتمہ میں اس کتاب کی اہمیت جتائی ہے

سرسری دیکھ مت اوسے زنہار
اور دکھنی کتب طرح اے یار

اسکا سنہ تالیف سنہ ۱۲۰۷ھ ہے اور اس کے کل اشعار کی تعداد تین ہزار ننانوے ہے ' چنانچہ خاتمہ میں کہتے ہیں '

ثقات حدیث کے کہ تصانیف ان کی غایت تحقیق سے موزوں اور نہایت تدقیق سے مشحون ہیں"

پھر بعض جاہل سنیوں کے متعلق جو شیعوں کی ضد میں حضرت علی اور عام اہل بیت کی تعریف کرنے سے کتراتے ہیں اپنی سخت نا پسندیدگی ظاہر کرتے ہیں '

"اے بھائی جیسا اس وقت رفض کا بلوی ہے ویسا ہی کہیں بعضے جاہلوں میں تعصب کا غوغا ہے ' ایسے متعصبان حضرت امام شافعی رضی اللہ عنہ کو رفض کی طرف منسوب کیے تھے ' اور ایسے متعصبان امام ابو عبدالرحمن نسائی کو رضی اللہ عنہ آزار دئے تھے یعنی جب وہ بزرگ دمشق میں آیا حضرت امیرالمومنین علی کرم اللہ وجہ کے مناقب میں یک کتاب بنایا ' اہل شام اس پر بلوی کئے ' کہ حضرت شیخین رضی اللہ عنہما کے مناقب میں بھی کتاب لکھنا تھا ' وہ بزرگ جواب دیا کہ اس ملک میں حضرت امیر کرم اللہ وجہ کے جناب سے منحرفان بہت ہیں ' حضرت شیخین رضی اللہ عنہما کے جناب میں کوئی منحرف نہیں ' اس لئے اوس جناب کے فضایل میں کتاب لکھا ہوں ' باوجود اوس کے بھی وہ خارجی مشربان اوسے بہت آزار پہنچائے '

اے بھائی یہاں بھی بعضے مردم اس طور کے ہیں اگر مناقب حضرات خلفاء ثلاثہ کی رضی اللہ عنہم اوں سے کہے تو ولولہ و طرب اون میں پایا جاتا ہے ' و اگر مناقب حضرت امیر رضی اللہ عنہ کے کہے تو چنداں خوشی و جوشش نیں کرتے ہیں ' بلکہ کسی بہانے سے اور اصحاب کرام کے ذکر طرف آتے ہیں ' یہ طور خروج و رفض کے خارستان کا ایک پھانٹا ہے ' سنی پاک مشرب

" ملفوظات طیبات اس جناب بابرکات کے حقایق و اسرار و دقایق سلوک میں باتفاق اولیا بے نظیر میں نہیں لکھا ہوں کہا واسطے کہ جن لوگوں کے واسطے یہ رسالہ بناہے ' ہرگز اس کو سمجھ نا سکینگے " یہ کتاب بھی کئی مرتبہ چھپ چکی ہے '

۵ — ریاض الجنان ۔ یہ مثنوی اہل بیت کے فضایل میں ہے ' اس میں ایک مقدمہ اور بارہ روضے ہیں ' دیباچہ میں حمد و نعت اور ان کتابوں کی تفصیل کے بعد جن سے اس کتاب کے لکھنے میں مدد لی گئی ہے ' تحریر کرتے ہیں '

" بعضے علماء ان مناقب اشرف کو فارسی کتابوں میں سیر کے درج کئے ہیں ' لیکن کوئی کتاب مستقل اس بیان میں اب تک دیکھنے میں نہیں آئی ہیں ' پس تصنیف ہونا اس کا ھندی زبان میں معلوم ' مگر یہ کہ ولی ویلوری و شیدائے حیدرآباد دکھنی زبان میں در نسخے منظوم لکھے ہیں ' ان کا نام روضۃ الشھدا اور روضۃ الاطہار مناقب عترت اخیار کے ان دونوں میں بہت کم ہیں ' بلکہ نہیں ہیں ' و اقعات شہادت کے کچھ تفصیل گیے ہیں اور اکثر بیان دونوں کا غلط ہے اور بے اصل ہے جیسا انتقام چہنا عکاشہ کا آنحضرت صلعم سے " پھر آگے چلکر لکھتے ہیں '

" اکثر اہل سیر اس فن کے تساھل و سہل انگاری کے تیں شیوہ اپنا کیا کر کر تواریخ کے لکھنے میں ضبط و تدقیق نہیں کئے بلکہ رطب ویا بس جو پائے سو لکھ گئے ' اس جہت سے ان کی کتابوں میں غلط باتیں اور بے اصل روایتیں بہت پائی جاتی ہیں ' جیسا حبیب السیر اور روضۃ الصفا اور روضۃ الشھدا بخلاف

وہ سمجھیں عرش کے تا کچھ مناقب | کہ حق کیا کیا دیا اس کو مراتب
بہت نسخوں سے یہ مضموں لیا ہوں | بہت تحقیق سے اس کو لکھا ہوں
خلاصہ ان کتابوں کا میں لیکر | کیا ہوں درج اس نسخے کے اندر
لکھا ہوں صاف یہ نظم اے برادر | کہ ہے کام امیوں سے اس میں اکثر
لطافت شعر کی وہ جانتے نہیں | نزاکت اس کی کچھ پہنچانتے نہیں
بھی اردو کی زباں میں نہیں کہا میں | کہ اس بھاکے کو یاں کوئی جانتا نہیں

اس کے کل اشعار کی تعداد چار ہزار ترسٹھ ہے، چنانچہ خود ھی کہتے ہیں،

تھا ششم سال بارا سو اپر جب | بفال خوش ہوا ہے یہ مرتب
تمام ابیات اس کے اے مساعد | ہوے چار الف و ترسٹ بے قصاید

آخر میں پچپن پچپن شعر کے دو قصیدے ہیں، جن میں سید عبدالقادر جیلانی کی مدح کی ہے، پہلے قصیدہ کا مطلع یہ ہے،

پڑا ہوں ورطہ اندوہ و محنت میں بہ حیرانی
میری اب دستگیری کر تو اے محبوب سبحانی

دوسرا قصیدہ ذوالمطلعین ہے،

کیوں حسن کا دکھاوے ہے کرو فر آفتاب
ڈکہ دور کر نقاب کہ ہوشیر آفتاب

کرتا ہے لعل سنگ سیہ کوگر آفتاب
تو جام می کو لعل سے اپنے کر آفتاب

اس کتاب کی ابتدا میں ایک نثری دیباچہ ہے، اس میں لکھا ہے کہ اسرار تصوف اور حقایق سلوک کے بیاں سے آگاہ دے قصدا احتراز کیا ہے، کیوں کہ یہ چیزیں عوام کی سمجھ سے باہر ہیں،

اس رسالہ کے جملہ ابیات آٹھ سو ہیں اور یہ سنہ ۱۱۸۵ھ میں لکھا گیا تھا ‘

ہیں آٹھ سو اس کے جملہ ابیات　　پڑھنے میں ہے اس کے بہوت برکات
گیارا سو اوپر تھے پنج و ہشتاد　　ہجرت سے بنا ہے تب یہ رکھ یاد

یہ رسالہ بھی کئی بار چھپ چکا ہے ‘

۴ — محبوب القلوب - یہ مثنوی حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ کے حالات پر ہے ‘ اس کا ماخذ زیادہ تر بہجۃ الاسرار ہے جو شیخ نورالدین علی شطنوفی شافعی کی ایک قابل قدر عربی تصنیف ہے ‘ شیخ موصوف دو تین واسطوں سے شیخ عبدالقادر جیلانی کے مرید تھے ‘ انہوں نے اپنے بزرگوں سے سن کر شیخ جیلانی کے مستند حالات قلمبند کئے تھے ‘ آگاہ طریقتا قادری تھے ‘ کرناٹک میں عبدالقادر جیلانی کی ذات سے لوگوں کو بڑی عقیدت ہے ‘ اس لئے ہر سال مجالس میلاد منعقد کی جاتی ہیں اور بڑے اہتمام کے ساتھ قصاید خوانی ہوتی ہے اور مواعظ سنائے جاتے ہیں ‘ عوام کی اصلاح اور ان کے رشد وہدایت کیلئے آگاہ نے یہ ضروری خیال کیا کہ عام فہم دکھنی زبان میں شیخ عبدالقادر جیلانی کے مستند حالات پیش کیے جائیں ‘ چنانچہ سنہ ۱۲۰۶ھ میں آگاہ نے یہ کتاب لکھی ‘ بہجۃ الاسرار کی تعریف کرنے کے بعد لکھتے ہیں ‘

والے ہیں سب عربی یہ کتاباں　　نہ پڑھ سکتے ہیں ان کو فارسی [خواں
لکھے اس واسطے کیتک اخیار　　خلاصہ فارسی میں ان کا اے یار
ولیکن امیاں اور اکثر عورات　　سمجھتے نیں ہیں بالکل فارسی بات
کیا ہوں اس لیے یہ نسخہ منظوم　　کہ ہووے سب کو آسانی سے مفہوم

کہا نیں میں کبھی دکھنی میں اشعار	مجھے ہے شعر کہنے سے بہت عار
ولے یہ نظم بولیا بالضرورت	پڑھے تا اس کو ہر امی و عورت

یہ رسالہ بھی کئی بار چھپ چکا ہے ؛

۳ — تحفۃ النساء - اس مثنوی میں حضرت فاطمہ زہرا ؓ حضرت زینب حضرت رقیہ - حضرت ام کلثوم - حضرت خدیجہ - حضرت عایشہ - حضرت حفصہ - حضرت زینب بنت خزیمہ - حضرت سودہ - حضرت ام سلمہ - حضرت زینب بنت جحش - حضرت جویریہ - حضرت ام حبیبہ - حضرت صفیہ - حضرت میمونہ - حضرت ماریہ - حضرت زیحانہ سیدہ فاطمہ صغری - سیدہ نفیسہ - سیدہ عایشہ - سیدہ ام الخیر فاطمہ سیدہ ام محمد عایشہ - سیدہ رابعہ بصریہ - سیدہ معاذہ ؛ سیدہ شعرانہ سیدہ عقیرہ ؛ سیدہ فاطمہ خراسانیہ ؛ سیدہ ام علی ؛ سیدہ ام محمد سیدہ رابعہ شانیہ ؛ سیدہ حکیمہ کے مناقب بیان کیے ہیں ؛ یہ رسالہ خاص طور پر عورتوں کیلئے لکھا تھا ؛ چنانچہ کہتے ہیں ؛

امت میں نبی کے جو ہیں عورات	افضل ہیں سب عورتاں سے سن بات
لکھتا ہوں میں اس کتاب اندر	احوال نساء کا اے برادر
اس شاہ کے دختران کا احوال	اس شاہ کے عورتاں کا احوال
امت میں جو عورتاں تھے کامل	تھا قرب خدا کا ان کو حاصل
آغاز کیا ہوں فاطمہ سوں	کیا واسطے او ہے سب کی خاتوں
عالم میں جو عورتاں ہیں اکمل	ان سب ستے فاطمہ ہے افضل
یہ قول صحیح ہے اے برادر	اس مت پہ ہیں اہل علم اکثر
یہ نسخہ کہا ہوں بہوت آسان	تا اس کو سب امیاں کرے گیان
یہ نسخہ کہ ہے عجیب و نادر	مخصوص ہے عورتاں کے خاطر
عورات کے واسطے بنا ہے	نام اس کا بھی تحفۃ النساء ہے

ھوں اپنے سے یہاں کے بہوت بیزار　　بہت اس بات سے پاتا ھوں آزار
ھوا ھے کفر کا یہاں گرم بازار　　مسلماناں اوپر ھے سخت دشوار
سبے یاں مشکل ان پر آکھڑا ھے　　پہاڑ ان کے سر اوپر آپڑا ھے
کدھر جاویں کہ یہ لشکر ھیں تیرے　　اگر ھیں نیک و بد چاکر ھیں تیرے

آگاہ نے کئی جگہ استغنائے طبعی کیلئے دعا کی ھے ‘

او مقصد اے صاحب معراج　　یہ ھے کہ ذکر کس کا محتاج
اے مالک ناسوت و ملکوت　　دے ھاتھ سے تیرے میرا قوت
نا زور توکل ھے مجھ میں　　تا بیٹھوں یک جا ھمت سیں
نا کسب حلال آتا ھے مجھے　　یہ دشواری ظاھر ھے تجھے
یا مجھ پر توکل کر آسان　　یا کسب حلال اے شاہ جہاں
یا مخزن نعمت سے تیرے　　دے روزی رحمت سے تیرے

یہ کتاب غالبا سب سے پہلے سنہ ۱۲۶۲ھ میں سید احمد نبیسۂ مولوی باقر آگاہ کے اھتمام سے اور جناب جعفر صاحب کی تصحیح سے مطبع کشن راج مدراس میں طبع ھوی ‘ اس کے بعد کئی مرتبہ چھپی اور فروخت ھوی‘ ضرورت ھے کہ اس کا ایک عمدہ اور صحیح اڈیشن چھاپا جائے ‘

۲ — رسالہ عقاید ۔ اس مثنوی میں اھل سنت و الجماعت کے عقاید بیاں کئے ھیں ‘ اس کے اشعار کی تعداد چار سو بیس ھے ‘

سبب تصنیف یوں بیان کرتے ھیں ‘

کتاباں ھیں عقاید بیچ ھرکیں　　ولے دکھنی زباں میں کیں دسے نیں
عوام الناس کوں ھور عورتاں کوں　　نہیں جو آشنا ھیں فارسی سوں
ھے فرض عین مرداں پر سراسر　　سکھانا ان کو احکام پیمبر
کیا ھوں میں بیاں اس نظم اندر　　عقاید اھل سنت کا سراسر

عام لوگوں کو بدعات سے بچنے کی تاکید کی ہے اور اس کی بجائے اعمال صالحہ اور اطعام طعام کی ترغیب دلائی ہے ‘

پن یہ سب برکات تب پاویگا تو — کہ بصدق اس کو بجالاویگا تو
ہور تو بدعت سے کریگا احتراز — یعنے ان روزوں میں اے با امتیاز
مت چراغوں میں تو ڈال اپنا مزاج — روشنی بس ہے بقدر احتیاج
راگ و رنگ سے بھی ہے واجب [اجتناب — ہزل و بازی میں نہیں راہ صواب
ایسے جو کاماں ہیں ان سے منہ پھرا — تا نوازے تجھ کو شاہ دوسرا
خاص بارا دن تلک اے اہل شوق — اس عبادت کا رکھو دن رات ذوق
جس قدر مقدور ہے تم کو تمام — اس قدر البتہ پکواؤ طعام
اہل علم و صالحاں کو جمع کر — ہو ربخور و عطر سے مجلس کو بھر
تم پڑھو سب مل کو قرآں ہور درود — ذکر میں اس کے زباں دل در شہود
جو اتھے احوال اس شہ کے تمام — ہوؤ تم پڑھکر انو کو شادکام
دکھنی یا تازی اچھیں یا فارسی — دل کے تیں اس سے کرو جوں آرسی

آگاہ کی یہ دیرینہ خواہش تھی کہ حرمین شریفین کی زیارت کر آئیں ‘ مگر یہ موقعہ شاید ان کو نصیب نہیں ہوسکا ‘ اشعار میں ‘ آپ نے یہ تمنا ظاہر کی ہے ‘

مدام اس فکر میں ہے یہ کمینہ — کہ چلتا سر سے جاؤں تا مدینہ
رہوں وہاں ہور مروں وہاں ہور [اٹھوں واں — عنایت سے ترے یہ سب ہے آساں
گئے ہیں ہوش و حس اس فکر سے [بھاگ — کہ کب جاگینگے اے مولا میرے بھاگ
نظر سے آپنے مجھکوں کرامت — مجھے دے شہر میں تیرے اقامت

آگاہ نے اپنے زمانہ کی سیاسی کشمکش کا اظہار ان اشعار میں کیا ہے

نہ شاہ انبیا کا کوئی عاشق　　　نہ اس کے ذکر کا ہے کوئی شایق

لکھا اس واسطے میں مختصر کر　　　پڑھے تا اس کوں ہر کوئی اے [برادر]

ہر کسے ہے شغل میں دنیا کے دل　　　روز و شب اس کام میں ہے مشتغل

دین کے کاماں میں ہے ہر کوئی [سست]　　　ہزل کے باتاں میں ہے چالاک [و چست]

آگاہ کا خیال تھا کہ ربیع الاول کے ابتدائی بارہ دنوں میں مسلمانوں کو عید کی سی خوشیاں منانی چاہئیں ، چنانچہ امیروں کو حکم دیتے ہیں ،

کرنا یوں مولود ہے غربا اوپر　　　ہے امیروں کے اوپر حکم دگر

لازم ان پر ہے کہ اس مہینے بہتر　　　سعی کرنا اپنے مقدور بھر

شہر کے کوچوں کو جھڑوانا تمام　　　ہور اسے آراستہ کرنا مدام

کرنا اس میں بہوت زینت دلفروز　　　ہر جگہ رکھوانا اس میں عود و سوز

شہریوں کو کرنا تاکید اکید　　　کہ کریں زینت زیادہ تر ز عید

ہرطرف مولود کا دینا رواج　　　سب کو فرمانا کریں یہ ابتہاج

جن کوں استعداد ہے تازی پڑھیں　　　دل پہ اس اسرار کے گوہر چڑھیں

فارسی داناں پڑیں نت فارسی　　　روشن اس سے دل کریں جوں آرسی

نیں عربی فارسی میں جنکوں راہ　　　وہ پڑھیں ہندی کتاباں خواہ مخواہ

غیر بدعت کی کہ ہے مکروہ وشوم　　　یوں کریں اس ماہ میں شادی کی [دھوم]

کہ نہ پہنچے اس کو ہرگز کوئی طرب　　　غلغلہ عیدین کا یہاں جاوے دب

جب نصاری روز میلاد مسیح　　　انبساط و جشن کرتے ہیں صریح

مومناں اولی ہیں بے شک اے فتا　　　تا بروز مولد خیر الوری

دیویں ایسا بہجت و عشرت کا داد　　　کہ نہ ممکن ہووے اس پر کچھ زیاد

خاص کر در ذکر سالار بشر　　متفق ہیں اہل علم اس بات پر
پن میرے آڈو رسالے اے گھنچیر　　شاہ کے احوال میں ہیں بے نظیر
ترجمہ ان میں حدیثوں کا ہے سب　　ہور ہیں سب لبریز از عشق و ادب
ذکر نیں کرتا ہوں میں اے سینہ صاف　　بات میں میرے نہیں ہے کچھ اختلاف
اگر چہ معجزوں کے ذکر اندر　　ہیں نسخے بہوت دکھنی اے برادر
ولے اکثر غلط اس کا بیاں ہے　　محدث پاس جھوٹ اس کا عیاں ہے
حدیثوں میں نہ ہو جسکو ٹھکانا　　حرام ہے اس کا پڑھنا اور پڑھانا
کیا ہوں جو بیاں میں معجزات اب　　ہے بے شک ترجمہ اخبار کا سب
صحیح ہیں سب روایات اسکے اے یار　　نہیں کذب و غلط کوں اس میں [کچھ بار
نکالا ہوں خلاصہ کئی کتب کا　　دیا ہوں داد اپنے دل کے حب کا
پن اس اسلوب و اس ترتیب کے تیں　　نہیں دیکھا ہوں کوئی نسخے منے [میں
اگر دیکھینگا توں جب وہ کتاباں　　تو صدق اس بات کا بوجینگا اس آں
کوئی خصایص آج تک بولیا نہیں　　نظم میں اس کے زباں کھولیا نہیں
ہے عربی میں خصایص کا بیاں　　فارسی میں بھی ہے اے روشن رواں
عورتاں ہور امیاں سب اے فتا　　نیں ہیں ان دونو زباں سے آشنا
اس سبب دکھنی کیا یہ نظم میں　　فایدہ تا اس کا پونچے سب کے تیں'

آگاہ نے یہ تذکرہ بھی بہت مختصر لکھا ؛ کیونکہ لوگوں میں مطول کتابوں کے پڑھنے کا ذوق جاتا رہا'

نہیں ہے علم کا اب شوق کس کوں　　خصوصاً نیں سیر کا ذوق کس کوں
یہ جوش حرص سب مرداں و عوراتں　　گتے ہیں شغل میں دنیا کے [دن رات
نہیں ہے کس کو ہرگیز داد دین کا　　نہیں ہے کوئی بھی طالب اس [یقین کا

بھی یہ نسخہ کہ ہے اس فن [میں نادر | بنا ھینگا عوام الناس خاطر
نزاکت شعر کی وہ جانتے نیں | دقایق اس کے کچھ پہچانتے نیں
کہا صاف اس لئے یہ نظم مرغوب | کہ تاسب امیاں سمجھیں اسے خوب
اگر بھاکے میں اردو کے میں کہتا | کوئی اسکوں یہاں کے لوگوں سے [نہ چہتا

اس سے پہلے دکھنی میں بہت سی کتابیں لکھی گئی تھیں مگر ان میں بہت سی بے اصل روایتیں تھیں ' اس صحت کے ساتھ کسی نے آنحضرت صلعم کا تذکرہ مرتب نہیں کیا تھا چنانچہ خود کہتے ہیں '

'' اے بھائی یہ رسالے دکنی میں ہیں کرکر سہل اور سرسری نجان ' کیا واسطے کہ بڑے معتبر کتب سے تحقیق کرکر لکھا ہوں ' اگر وہ تمام کتاباں تو دیکھینگا یا کسی سے سنیگا تو تجھے قدر ان رسالوں کی معلوم ہوینگی ' .... اے بھائی اگر تجھے ان رسالوں میں کہیں شبہ ہووے تو اپنے وہم و گمان سے اعتراض نکر بلکہ ان کتابوں میں کہ ان رسالوں کے اصل اور ماخذ ہیں نظر کر ' کیا واسطے کہ میں بہت تحقیق و تدقیق کرکر لکھا ہوں ' ان کتابوں سے بھی مقلدان کے مانند نیں لیا ہوں بلکہ ان میں جو اصح تھا سو اخذ کیا ہوں ''

ہے بہت دکھنی کتابوں کا بیاں | بے گماں موضوع و بے اصل اے میاں
جیسا فتاحی لکھا ہے معجزات | اکثر اس میں ہے غلط ہور [جھوٹ بات
ہوریوں نور و شمایل کا بیاں | ہوریوں معراج نامہ اے میاں
ہور وفات شاہ کا ذکر اس نمط | اکثر ان نسخوں کا مضموں ہے غلط
جو ہے بے اصل و غلط اے نیک نام | اس کے تیں پڑھنا وسننا ہے حرام

اور دوسو چھے میں رسالہ من در پن اور من جیون بنانے کا اتفاق ہوا اور رسالہ آرام دل میں بیان عادات شریف کا اور رسالہ راحت جان میں بیان اکثر خصایص امت کا اور رسالہ جگ سوہن میں حضرت کی نبوت سے تا وفات ان کے صلی اللہ علیہ وسلم داخل کیا گیا ' ان آٹھ رسایل میں تخمینا آٹھ ہزار اور چھسو اوپر پچاس بیت ہیں اور سرخیوں کے ساتھ نو ہزار بیت ہونگے "

چونکہ یہ کتاب مجالس میلاد کیلئے لکھی گئی تھی ' اس لے زبان سادہ اور عام فہم اختیار کی گئی اور اس کتاب کے بارہ حصے کے گے ' اول کے چار رسالے چار حزب آرام دل دو حزب ' راحت جان ایک حزب ' من در پن چار حزب اور من جیون ایک حزب قرار دئے گئے ' یہ کتاب اتنی مقبول ہوی کہ کئی مرتبہ مدراس میں چھپی اور آج تک اکثر گھرون میں میلاد کی مجلسوں میں پڑھی جاتی ہے '

ان رسائل سے مقصد شاعری نہیں تھا ' بلکہ عوام الناس کی اطلاع ان کا مقصد اصلی تھا ' اس وجہ سے زبان دکھنی اختیار کی تا کہ سب کی سمجھ میں آوے

" ان رسالوں میں شاعری نہیں کیا ہوں بلکہ صاف و سادہ کہا ہوں اور اردو کے بھاکے میں نہیں کہا کیا واسطے کہ رہنے والے یہاں کے اس بھاکے سے واقف نہیں ہیں '

نہ بولا یہ سخن شعرا کے ڈھب سے   لکھا ہوں صاف و سیدھا دو سبب ہے
اول پاس احادیث صفا کیش   لکھا ہوں ان کوں جوں تھے بے کم [و بیش
کیا ہوں ترجمہ اخبار کا جب   تو کیوں دخل اس میں پاوے [شعر کا ڈھب

(٦) راحت جان - اس میں آنحضرت صلعم کے خصایص بیان کیے ہیں '

(۷) من درپن - اس میں معجزات نبوی کی تفصیل ہے '

(۸) من جیون - اس میں فرضیت محبت اور فضایل درود و زیارت قبر نبوی کا بیان ہے '

من درپن کے ساتھ اعجاز قرآن پر ایک مثنوی شامل ہے جو بطور حاشیہ کے لکھی گئی تھی ' یہ کتاب در حقیقت امیرالامرا بہادر کی حوصلہ افزائی پر لکھنی شروع کی تھی ' ابتدائی چھ رسالے سنہ ۱۱۸۴ سے سنہ ۱۱۸۲ تک تصنیف ہوگئے تھے ' اس کے بعد مختلف مشغولیتوں کی بنا پر دوسرے رسایل کی تکمیل نہ ہوسکی تھی یہانتک کہ سنہ ۱۲۰۳ میں امیرالامرا کا انتقال ہوگیا ' اس کی وجہ سے آگاہ کا دل بھی کچھ سرد پڑگیا ' بعد میں دوستوں کے اصرار پر سنہ ۱۲۰٦ ھ میں آخری دو رسالے تصنیف کئے ' اس کے دیباچہ میں لکھتے ہیں

'' چھے رسالے اول کے مع رسالہ عقاید و تحفۃ النساء سنہ یک ہزار و یک سو اسی اور پانچ میں اور سنہ ۱۱۸٦ یک ہزار و یک سو اور اسی اور چھے میں بنے ہیں ' پیچھے اس کے بہت ڈھیل ہوی ' کیا واسطے کے ایک رفیق با توفیق و جلیس انیس کہ ان رسالوں کا طالب اور ایسے خیر کے کاموں پر راغب تھا سو رحلت کیا ' حق تعالی اس پر رحمت کرے اور اسے اپنے مغفرت سے نوازے اور بہت موانع بھی در پیش ہوے ہر چند اس اثنا میں بعض دوستاں واسطے دوسرے رسالوں کے بنواے پن اتفاق ان کے بنانے کا نہیں ہوا آخر ابتدا سنہ یک ہزار

رنگینی طبیعت میں ہر کہیں افسانہ ' پر افسوس کہ ہجوہاے رکیک سے آشنانہ اور تدین و تمکین سے بیگانہ تھا "

اب ہم آگاہ کی ہندی تصنیفات کی ایک مختصر فہرست پیش کرتے ہیں ' بڑی تقطیع ۲۰۵ صفحے ہر صفحہ میں ۱۹ سطر اور ہر سطر میں چار مصرع یعنی دو شعر ہیں

۱ — ہشت بہشت ' یہ آنحضرت صلعم کے حالات و خصایص اور معجزات پر آٹھ رسالوں کا مجموعہ ہے ' ہر ایک رسالہ کی بحر دوسرے سے جدا ہے ' ہر ایک رسالہ کا ایک نام ہے ' ابتدا میں دکنی نثر میں ساڑھے چار صفحوں کا ایک دیباچہ ہے اس کے بعد فضایل ذکر سیر و شمایل و برکات مولود میں ایک نظم ہے اس کے بترتیب ذیل آٹھ منظوم رسالے ہیں جن کی تفصیل یہ ہے '

(۱) من دیپک - اس میں نورمحمدی کے سلسلہ بہ سلسلہ منتقل ہونے کی تفصیل دی ہے '

(۲) من ہرن - اس میں ان تمام بشارتوں کا ذکر ہے جو قدیم کتب مقدسہ میں وارد ہوی ہیں '

(۳) من موہن - اس میں سنہ ولادت سے لیکر آٹھ سال تک کی عمر کے حالات بیان کیے ہیں '

(۴) جگ سوہن - اس میں وفات تک کے تاریخی حالات بیان کئے ہیں '

(۵) آرام دل - اس میں آنحضرت صلعم کے شمایل و اخلاق اور عبادات کا ذکر ہے '

مواجہہ کر دیکھے تا معنے مثل دکھنی کے ہات کنگن کو آرسی کیا کار خوب سمجھے "

میرزا رفیع سودا آگاہ سے تیئیس سال بڑے تھے اور ان سے پچیس برس پہلے انتقال کیا تھا کیونکہ وہ سنہ ۱۱۲۵ھ میں پیدا ہوئے اور سنہ ۱۱۹۵ھ میں وفات پائی تھی ' اردو شعر و شاعری کی حیثیت سے دکن میں سودا ہی کو زیادہ شہرت حاصل تھی اسی لئے آگاہ نے جابجا ان پر تفاخر کیا ہے ' تحفۃالاحباب کے آخر میں لکھتے ہیں '

دیکھ تو ہندی کتابوں کو سبھی — ہور قصاید ریختوں کو دیکھ بھی
کیں ہیں سب الفاظ وہ زیر و زبر — خاص تازی فارسی اے باخبر
مجکو رب میرا دیا قدرت یتی — کہ کہے النصر منکم نصرتی
کھولوں گر ارد و کے بھاکے میں زبان — سود سب سودا کا ہو جاوے زیان
جوں دیا ہندی میں جس مجھکو خدا — فارسی تازی میں یوں یکا کیا
فخر نیں کرتا ہوں میں اے نیک نام — دیکہ تیئو بات میں میرا کلام

اپنی مثنوی گلزار عشق کے خاتمہ میں کہتے ہیں '

اگر دیکھے اس نظم کا طمطراق — تپ دق سے سودا کے ہو احتراق
مجھے نصرتی ساتھ ہے گفتگو — اسے کیا ہے طاقت کہ ہو روبرو

یہ محض آگاہ کی شاعرانہ تعلی تھی ' ورنہ وہ ان کے کمال کا اوروں کی طرح بہت اعتراف کرتے ہیں ' چنانچہ خود ہی لکھتے ہیں '

" باوجود ان سب مراتب کے ہم انصاف کرتے ہیں کہ مرزا رفیع سودا قصاید و غزل میں بڑا سخن تراش و صاحب تلاش ہے ' محاورۂ شستہ و صاف میں یگانۂ زمانہ اور شوق مزاج اور

بھی ماہر ہیں ' مثلاً مولانا شاہ شدیم اللہ شدیم تخلص و قاضی محمود بحری تخلص صاحب من لگن شعرائے دکن سے اور مرزا مظہر جانجاں و خواجہ میر درد شعرائے ہند سے ' بعد ازیں مخفی نہ رہے تمام ریختہ گویوں میں سودا اعتبار نمایاں پایا "

شمالی ہند کے ارباب کمال سودا کو سب شعرا پر فضیلت دے رہے تھے ' لیکن آغا ملک الشعرا نصرتی کی تعریف کرتے ہیں '

" بعضے اس قدر اس کے باب میں دفتر افتراق کا کھولتے ہیں ' کہ اس بیچارے کو سب شعرائے ریختہ گو بلکہ تمام ادبائے فارسی سے افضل و بہتر بولتے ہیں اور را عجبا جل و احسر تا ملک شعرائے نصرتی کو نہیں مانتے اور قدر اس کے سحر حلال کی نہیں جانتے ' بڑی دستاویز ان کی یہ ہے کہ زبان اس کی کج مج ہے ' زہے دریافت و خوشا سخن فہمی و عجب سمجھ ' آیا نہیں جانتے کہ اتفاق سے شعرائے عرب و عجم و ہند کے معنی جان سخن آبدار اور لباس مستعار ہے "

اس کے بعد نصرتی کے گلشن عشق سے کچھ اشعار نقل کرکے سودا کے کلام کے ساتھ ان کا موازنہ کیا ہے: اور لکھا ہے ' تعصب کو یک طرف رکھ کر سب کلیات سودا کو بغور ملاحظہ کرکے انتخاب کرکے اور ان سبھوں کو یک داستان گلشن عشق یا علی نامہ سے مقابلہ دیوے تا انداز سے اس کے اور اس کے بواقعی واقف ہووے ' سودا کو چھوڑ دے جس شاعر فارسی گو سے چاہے ' خواہ قصاید میں خواہ مثنوی میں ' اسے موازنہ میں لاوے بالفعل بھی مہروماہ یکتائے فن طرازی عاقل خاں رازی کے تتبع قصۂ مشہور مد مالتی کا گلشن عشق سے

کا مبتدا اور استاد ہے ' بعد اس کے جو سخن سنجان ہند پروز گئے ' بے شبہ اس نہج کو اس سے لئے ' اور من بعد اس کو با سلوب خاص مخصوص کر دئے ' اور اسے اردو کے بھا کے سے مرسوم گئے ' اب یہ محاورہ ' معتبر شہروں میں ہند کے جیسا شاہجہان آباد ' لکھنو ' و اکبر آباد وغیرہ رواج پایا ' اور جوں چاہے سمجھوں کے من بھایا '

اواخر عہد محمد شاہی سے اس عصر تلک اس فن میں اکثر مشاہیر شعرا عرصہ میں آئے ' اور اقسام منظومات کو جلوہ میں لائے ہیں ' مثل درد ' مظہر ' فغان ' درد مند ' یقین ' سوزان ' ابر - آرزو ' سودا ' تاباں وغیرہم ' لیکن ان سبھوں نے کوئی بھی مثنوی مستعد نہیں کیا ' فقط غزلیات و قصاید و مقطعات پر اکتفا کیا ' بارے اس عصر میں حسن دہلوی ایک مثنوی مختصر لکھا ' دریافت اس کی ممیز مصنف پر موقوف رکھنا اول ہے ' بر خلاف شعرائے دکن کے کہ اکثر مثنویات کہے ہیں ' بالاتفاق غزل بولنا آسان ہے ' اور مثنوی کا کہنا دشوار و گراں ہے اسی لئے ملک شعراء دکن بطور تعریض کہتا ہے '

دس پانچ بیتاں کہہ اے شوقی اگر تو کیا ہوا
معلوم ہوتا شعر اگر کہتے تو اس بستار کا ''

شعرائے شمالی ہند میں خواجہ میردرد حضرت مرزا مظہر جانجانان کو شاعر عرفان کی حیثیت سے اور سودا کو ریختہ گوکی حیثیت سے مانتے ہیں '

'' اور بوجہ اے بھاؤی کہ ان سب شعرا میں بعضے فقط شاعر ہیں اور بعضے شاعری کے سات چاشنی عشق عرفان میں

آگاہ دکھنی اور دکھنی شعرا کی افضلیت کے قایل تھے ' انہوں نے مثنوی گلزار عشق کے دیباچہ میں اس پر طویل بحث کی ہے ' چنانچہ لکھتے ہیں '

" مقصود اس تمہید سے یہ ہے کہ اکثر جاہلان بے معنی و ہرزہ درایان لا یعنی زبان دکھنی پر اعتراض اور گلشن عشق و علی نامہ کے پڑھنے سے اعراض کرتے ہیں ' اور جہل مرکب سے نہیں جانتے کہ جب یک ریاست سلاطین دکن کی قایم تھی ' زبان ان کی درمیان ان کے خوب رائج اور طعن شماتت سے سالم تھی ' اکثر شعرا وہاں کے مثل نشاطی ' فراقی ' شوقی ' خوشنود ' غواصی ذوقی ' ہاشمی ' شغلی ' بحری ' نصرتی ' مہتاب و غیرہم کے بے حساب ہیں ' اپنی زبان میں قصاید و غزلیات و مثنویات و مقطعات نظم کئے اور داد سخنوری کا دئے ' لیکن نصرتی ملک الشعراء تنگ نظری سے مبرا ہے '

جب شاہاں ہند اس گلزار جنت نظیر کو تسخیر کئے ' طرز و روز مرۂ دکھنی نہج محاورہ ہندی سے تبدیل پانے لگے ' تا آنکہ رفتہ رفتہ اس بات سے لوگوں کو شرم آنے لگی اور ہندوستان مدت تک زبان ہندی کہ اسے برج بھاکا بولتے ہیں ' رواج رکھتی تھی ' اگرچہ لغت سنسکرت ان کی اصل اصول مخرج فنون و فروع و اصول ہے ' پیچھے محاورۂ برج میں الفاظ عربی و فارسی بتدریج داخل ہونے لگے اور اسلوب خاص کو اس کے کھولنے لگے ' سبب سے اس آمیزش کے یہ زبان ریختہ سے مسمی ہوگی. جب ثنائی و ظہوری نظم و نثر فارسی میں بانی طرز جدید کے ہوے ہیں ' ولی گجراتی غزل ریختہ کی ایجاد میں سبھوں

ہندی تصانیف ہم نے آگاہ کی غیر عربی اور غیر فارسی کتابوں کو ہندی تصانیف سے اس لئے موسوم کیا ہے کہ آگاہ نے خود اپنی مختلف کتابوں میں ان کو ہندی سے تعبیر کیا ہے ' دوسرے یہ کہ ان کی زبان نہ تو ٹھیٹ دکھنی تھی ' جیسی کہ اس وقت اس ملک میں رائج تھی اور نہ بالکل اردو جیسی کہ اس وقت شمالی ہند میں رائج تھی ' اس زبان میں آگاہ نے نثر میں کوئی کتاب نہیں لکھی ' ان کی تمام تر تصنیفات نظم میں ہیں ' البتہ اپنی منظوم تصنیفات کے دیباچے نثر میں لکھے ہیں -

آگاہ کی ابتدائی ہندی تصنیفات دکھنی کی طرف مائل تھیں ' انہوں نے یہ تمام مثنویاں زیادہ تر سیر و مناقب میں لکھی تھیں ' لیکن جب شمالی ہند سے اظہری جیسے اردو شاعر دکھن وارد ہوئے ' اور لکھنو اور گوپامئو کے علماء کرناٹک تشریف لائے تو آگاہ نے صاف زبان اختیار کی ' جو اردو سے زیادہ قریب تھی ' انہوں نے حسن و عشق کی داستانیں لکھیں ' اور اپنے فصاحت و بلاغت کے جوہر دکھائے ہیں '

آگاہ اپنے اکثر ہمعصر اردو شعرا کے ناموں اور ان کے کلام سے پورے طور پر واقف معلوم ہوتے ہیں ' چنانچہ ان کی کتابوں میں جابجا خواجہ میر درد ' مظہر ' فغان ' درد مند ' یقین ' سوزان ' آبرو ' آرزو ' میر حسن ' تابان ' اور سودا وغیرہ کے نام ملتے ہیں ' تعجب ہے کہ ان کی کتابوں میں میر تقی میر کا نام نہیں ملتا ' غالبا انکے زمانہ میں انکو اتنی شہرت نہیں ہوی تھی ' یا ممکن ہے کہ آگاہ ان سے واقف رہے ہوں ' اور اپنی کتابوں میں ان کا کوئی حوالہ نہیں دیا ہو '